

A. Arlanowa, B. Orazmuhammedow

ELEKTRON TÄJIRÇILIGI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürilenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2020

UOK 378:33

A 69

Arlanowa A., Orazmuhammedow B.

A 69 Elektron täjirçiligi. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2020.

«Elektron täjirçiligi» okuw kitabynda «Online işewürligi» amala aşyrmak ýa-da EDI (Electronic Data Interchange) tehnologiýalaryny ulanmak, elektron täjirçiliginde kompaniýanyň ösüş strategiýasy we işlemegini üpjün edýän maglumat tehnologiýalary, olaryň internet toruna ýerleşdirilişi, maglumat howpsuzlygy, marketing tehnologiýalarynyň we hasaplaşyklaryň adaty tehnologiýalarynyň transformasiýasy, üpjünçiligi dolandyrmak, logistika hem-de elektron täjirçiliginiň pudaklary, olaryň aýratynlyklary, portal, wirtual söwda meýdançalary (e-marketplace) ýaly düşünjeler beýan edilýär.

Okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň sanly ykdysadyýet, elektron täjirçiligi we elektron işewürliginiň ykdysadyýeti ýaly ugurlardan bilim alýan talyplaryna niýetlenilip, ondan mugallymlar, işewür adamlar hem-de elektron täjirçiligi bilen gyzyklanýan taraplar peýdalanyp bilerler.

TDKP № 160, 2020

KBK 65.9 ýa 73

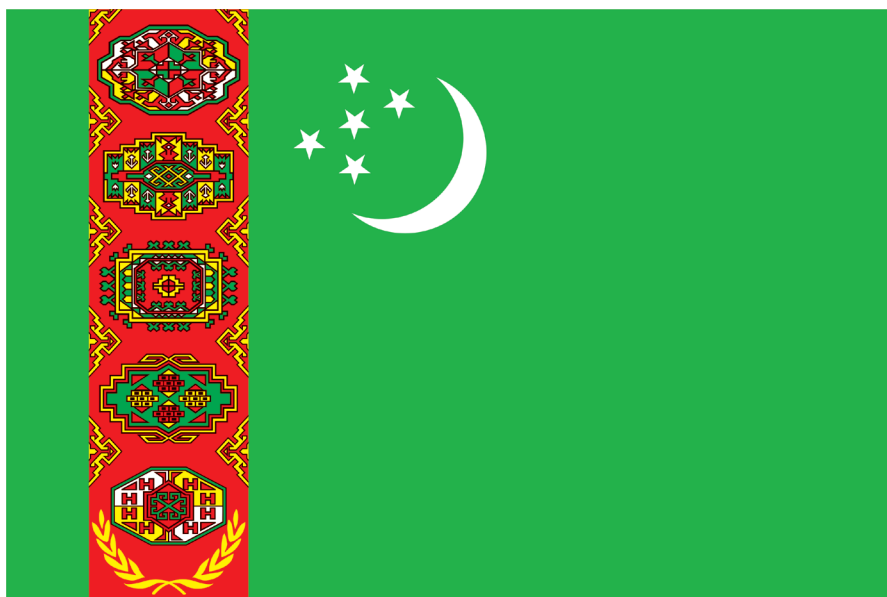
© A. Arlanowa, B. Orazmuhammedow, 2020.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Maglumatlar eýýamyna gadam basan dünýä ösüşi bilen aýakdaş gitmek ýurdumyzyň telekommunikasiýa ulgamynyň has kämilleşdirilmegini, şol sanda maglumatlar tehnologiýalary, ösen telekommunikasiýa torlary, Internet, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, elektron resminamalar dolanyşygy ýaly ulgamlaryň ýokary derejede gurnalmagyny talap edýär. Bu wezipeleri çözmek üçin ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryny awtomatlaşdyrmak we kompýuterleşdirmek arkaly, önümçiligi guramagyň hem-de dolandyrmagyň innowasion maglumatlar binýady doredilmelidir.¹

Giriş

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň ösüşiň täze belentliklerine göterilmegine, ykdysadyýetimiziň dürli pudaklaryna innowasion tehnologiýalaryň ýokary depginlerde ornaşdyrylmagyna aýratyn ähmiýet berýär.

Häzirki wagtda «Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiyasy» üstünlikli amala aşyrylýar. Onda görkezilen wezipeler durmuşymyzyň ähli ugruny gurşap alýar. Sanly ykdysadyýetiň ornaşdyrylmagy we ösdürilmegi esasy önümçilik-ykdysady işleriň ähli görnüşleriniň awtomatlaşdyrylmagyna we merkezleşdirilen tertipde dolandyrylmagyny üpjün etmäge, şahsyýetleşdirilen önümçilik we sarp ediş bazarlarynyň ösdürilmegine, ykdysady işiň subýektleriniň umumy netijeliliginiň ýokarlanmagyna, maglumatlary alyşmagyň hasabyna bilimleriň kämilleşdirilmegine, ýokary tehnologiýaly pudaklarda täze döwrebap iş orunlarynyň döredilmegine giň mümkinçilikleri açýar.

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 7-nji tom. Aşgabat, 2014 ý. (417 sah.).*

Sanly ykdysadyýet ykdysady we durmuş çäreleriniň ählumumy ulgamy bolmak bilen, Internetiň mümkinçiliklerine daýanýan ykdysady nusgany emele getirýär. Şunda, esasan, zähmet öndürijiliginiň artmagy, önümçilik harajatlarynyň peselmegi we bäsdeşlige ukyplylygyň ýokarlanmagy ýaly mümkinçilikler göz önünde tutulýar. Sanly ykdysadyýetiň ösýän şertlerinde sarp edijileriň islegleri has çalt we ýokary derejede kanagatlandyrylýar.

Sanly ykdysadyýetiň üstünlikli hereket etmegi üçin, esasan, üpjünçilik ulgamy (Internetiň elýeterliligi, programma üpjünçiligi, telearagatnaşyk), elektron işewürligi (hojalyk işini kompýuter torlary arkaly dolandyrmak) we elektron söwda (harytlaryň, hyzmatlaryň internet arkaly ýerlenilmegi) ýaly üç ugruň berjaý edilmegi zerur bolup durýar.

Şu günki günde dünýäniň halklarynyň aglaba bölegi Internet ulgamyndan peýdalanýarlar, bu bolsa sanly ykdysadyýetiň geljekki birnäçe ýylyň dowamynda işjeň ösdürilmegini şertlendirýär. Sanly ykdysadyýet dünýäde innowasiýalara, bäsdeşlige ukyplylyga we ykdysady ösüşe wajyp itergi beriji güýç hökmündäki ornuny barha pugtalandyryar. Häzirki zaman tehnologiýa ösüş meýilleri (ykjam çözümler, bulut tehnologiýalary, maglumatlaryň sanly seljermesi) işewürlige täze mümkinçilikleri açýar, «sanly önümçilige» geçilmegi bolsa, täze pudaklary emele getirýär.

Munuň bilen birlikde häzirki wagtda IT-tehnologiýalaryň çalt depginlerde ösmegi, sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagy häzirki zaman jemgyýetinde birnäçe prosesleri, şol sanda işewürlük gurşawyny, täjirçilik amallaryny düýbünden özgertdi (transformirledi). Tehniki we maglumat ösüşiň haýsy faktorlary adaty täjirçilige gönüden-göni täsir eden bolsa, öz gezeginde, işewürligi alyp barmagyň düýbünden täze – elektron täjirçiligi görnüşinde kämilleşmegine itergi berdi.

Elektron täjirçiligi dersi elektron täjirçiliginiň maglumat ulgamlaryny meýilnamalaşdyrmagy, taslamagy, döretmegi, ornaşdyrmagy, dolandyrmagy öwrenmek bilen hem-de sanly ykdysadyýet, täjirçilik işi, elektron işewürligi, Web-dizaýn we programmirlmek, maglumat howpsuzlygy, Internet-marketing, elektron logistika, maglumatlar bazalary, maglumat tehnologiýalarynda metrologiýa, standartlaşdyrmak, sertifikatlaşdyrmak, halkara täjirçiligi, maglumat menejmenti, şeýle-de tutuş Internet taslamalary bilen baglanyşykly bolan ýöriteleşdirilen dersleriň biri bolup durýar.

Elektron täjirçiligi dersiniň mazmuny «Online işewürligi» amala aşyrmak ýa-da işewürligi ykdysadyýetiň adaty usulyndan tor ykdysadyýetine geçirmek üçin Internet global torunyň, içerki korporatiw torlaryň çäklerinde hereket edýän tehnologiýalary ulanmak, telekeçilik we täjirçilik işiniň guralyşynyň aýratynlyklary, Web-dizaýnyň, Internet-marketingiň mümkinçilikleri, elektron täjirçiligi ulgamlarynda maglumatlaryň goragy hem-de howpsuzlygy boýunça bilimleri bermeklige gönükdirilendir. Alnan bilimleriň esasynda talyplaryň adaty täjirçilige gönüden-göni täsir edýän tehniki we maglumat ösüşiniň faktorlary barada, ýagny nähili usul bilen adaty işewürligi alyp barmagyň esasy ýörelgeleriniň üýtgeýändigini, elektron täjirçiliginiň artykmaçlyklaryny nähili ulanyp boljakdygy hem-de guramanyň özi üçin az töwekgelçilik bilen elektron gurşawa kärhananyň işini nähili başarnykly (ýalňyşsyz) geçirmekligi, şeýle-de kontragentler bilen özara hereket etmegiň elektron derejesine çykmakda guramanyň işiniň gerimine baglylykda şol ýa-da beýleki ýagdaýda bölek söwda ulgamlarynyň haýsysyny ulanmak maksadalaýyk boljakdygy barada düşüňjeleri, ukyp-başarnyklary bolmalydyr.

Elektron täjirçiligi dersiniň maksady talyplara täjirçilik işiniň tor gurşawyna geçirilişinde adaty täjirçilik sikliniň tapgyrlarynyň transformasiýasy (özgerişi) barada, kiçi, orta we iri işewürlük üçin elektron täjirçiliginiň gurallaryny ulanmak mümkinçilikleriniň hem-de dürli tapgyrlaryň esasynda ýatan binýatlaýyn tehnologiýalar barada bilimleri bermekden, täjirçilik sikliniň tapgyrlaryny işläp düzmek, jikme-jik öwretmek, aýry-aýry tapgyrlarda işiň dürli görnüşleri üçin ykdysady düzüjileri bahalandyrmak, elektron täjirçiligi ulgamlaryny döretmek we ulanmak, elektron täjirçiligi ulgamlaryny taslamak, elektron täjirçiliginde mahabatlandyрма tehnologiýalaryny ulanmak, netijelerini seljermek boýunça amaly endikleri ösdürmekden ybaratdyr.

Elektron täjirçiligi dersiniň wezipeleri:

- adaty we elektron işiň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini kesgitlemek;
- «elektron täjirçiliginiň sektory» düşüňjesini aýdyňlaşdyrmak, elektron işewürligi üçin ösüşiň giň mümkinçiliklerini açýan maglumat ulgamlarynyň toparlary bilen tanyşdyrmak;
- kärhananyň elektron täjirçilige çykmagy üçin optimal strategiýany saýlamagy we şol çözügi esaslandyrmagy;

- elektron täjirçiliginiň dürli sektorlarynyň (ugurlarynyň) çäklerinde işiň konseptual häsiýetnamalaryny (aýratynlyklaryny) kesgitlemek;
- elektron täjirçiliginiň dürli ugurlarynyň çäklerinde işewürligi alyp barmagyň şol ýa-da başga modelleriniň üstünligine täsir edýän faktorlary kesgitlemek;
- işewürligi alyp barmagyň adaty görnüşinden elektron görnüşe geçmek boýunça strategiýalaryň dürli görnüşleri bilen tanyşdyrmak;
- anyk Internet-taslama üçin elektron täjirçiliginiň zerur bolan maglumat ulgamlaryny kesgitlemek.

Okuw kitaby 10 bapdan ybarat bolup, onda elektron işewürligi we elektron täjirçiligi barada düşünje berilýär, dünýä tejribesinde elektron täjirçiligi düşünjesine berilýän has durnukly kesgitlemeler getirilýär. Şeýle-de bu kitapda elektron täjirçiliginde kompaniýanyň ösüş strategiýasy, taktikasy, elektron täjirçiliginiň ugurlary, olarda telekeçilik işiniň görnüşleri, wirtual kärhanalar, portal düşünjesi, wirtual söwda meýdançalary, elektron täjirçiliginde işlemekligi üpjün edýän maglumat tehnologiýalary we olaryň Internet torunyň infrastrukturasynda ýerleşdirilişi, Internet torunyň ösüşi, onuň infrastrukturasy, onda elektron täjirçiligi alyp barmagyň innowasion usullary, elektron täjirçiliginde maglumat howpsuzlygy we goragy, maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň halkara standartlary, maglumat howpsuzlygynyň hukuk esaslary, elektron täjirçiliginde marketing tehnologiýalarynyň transformasiýasy, saýtpromouting düşünjesi, onuň düzümi, mahabat, internet-mahabaty hem-de onuň esasy aýratynlyklary, elektron hasaplaşyklaryň adaty tehnologiýalarynyň transformasiýasy, şol sanda elektron töleg, elektron töleg ulgamlary, billing, Internet-banking düşüňjeleri, elektron täjirçiliginde üpjünçiligi dolandyrmak (SCM), logistika, logistikanyň ösüş faktorlary, meýilleri, esasy ýörelgeleri, logistikanyň maglumat üpjünçiligi we ş.m. giňişleýin öz beýanyny tapýar.

I BAP

ELEKTRON TÄJIRÇILIGI WE ONUŇ HÄZIRKI ZAMAN YKDYSADYÝETINDE TUTÝAN ORNY

I.1. Elektron täjirçiligi barada düşünje we oňa berilýän kesgitlemeler

«Elektron täjirçiligi» we «Elektron işewürligi» ýaly düşünjeleri, köplenç, garyşdyrýarlar. Dürli nukdaýnazarlary teswirleýän we bu ugurdan hünärmenleriň toplan tejribelerine laýyklykda «elektron işewürligi» düşüncesine berilýän birnäçe kesgitlemeleri bellemek bolar:

1. IBM kompaniýasynyň hünärmenleriniň bellemesine görä, elektron işewürligi – Internet-tehnologiýalaryň kömegi bilen esasy işewür-prosesleriň özgerdilmegidir.

2. Elektron işewürligi diýip, girdeji almak maksady bilen içeri we daşary aragatnaşyklary ýola goýmak (özürtmek) üçin global maglumat torunyň mümkinçiliklerini ulanýan islendik işewür işjeňligine aýdylýar.
3. Elektron işewürligi – bu işewür-model bolup, onda işewür prosesi, işewür maglumatlaryň alyş-çalşygy we täjirçilik tranzaksiýalary maglumat ulgamlarynyň kömegi bilen awtomatlaşdyrylýar. Çözümleriň aglaba bölegi maglumatlary geçirmek we Web-serwisleri bermek üçin Internet-tehnologiýalaryny ulanýarlar.

Elektron işewürliginiň esasy (girdeji getirýän) görnüşlerine aşakdakylar degişlidir:

- elektron täjirçiligi;
- elektron auksionlar;
- elektron banklar;
- elektron ylmy taýdan işläp taýýarlamalar we tejribeçilik-konstruktorçylyk işläp düzmeler;
- elektron françaýzing;
- elektron marketing;
- elektron broker gulluklary;
- elektron menejment (operasion resurslary, haryt bilen üpjün edijilik we ş.m.).

Elektron işewürliginiň düzüm bölekleri:

- bir bitewi maglumat torunyň (intranet) binýadynda kompaniýanyň içerki guralyşy (*işgärleriň özara gatnaşyklarynyň netijeliligini ýokarlandyryýan hem-de meýilnamalaşdyрма we dolandyryş prosesleri optimizirleýän*);
- hyzmatdaşlar, haryt goýujylar we müşderiler bilen daşarky özara gatnaşyklar (ekstranet).

Elektron işewürliginiň Internet bilen baglanyşykly bölekleri şulary öz içine alýar:

- *Internetiň üsti bilen işewürlük* («Internet-prowaýding», «Kontent-prowaýding») we «Serwis-prowaýding»).
- *Internetiň töwereginde işewürlük* (tehniki we programma serişdeleri üpjün etmek, Web-dizaýn, programmirlmek, elektron hyzmatlar, firmalaryň täzeden satylmagy).

- *Internetde işewürlik* (Internet-mahabat, Internet-dükanlar, Internet-auksionlar, Internet-hasaplaşyklar, Internet-marketing, Internet-täjirçilik, maglumatlara ýazylmak, Internetde köpçülikleýin habar beriş serişdeleri).

«Elektron täjirçiligi» adalgasyňa diňe bir Internete gönükdirilen ulgamlar degişli bolman, BBS (*Bulleten Board System – bildirişleriň elektron tagtasy*), VAN (*Value Added Networks – birikdirilen torlaryň jemi*) we ş.m. beýleki kommunikasiýon gurşawlary ulanýan «elektron dükanlar» hem degişli bolýar.

Elektron täjirçiligi dünýä ykdysadyýetiniň has çalt ösýän pudaklarynyň biri bolup, ol adamzat durmuşynyň ähli ugurlaryna okgunly ornaşýar. Häzirki wagtda bu industriýa (senagat) intensiw ösüş tapgyryndadyr.

Dünýä tejribesinde elektron täjirçiligi düşünjesine has durnukly kesgitlemeler berilýär:

1-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi – bu işewür prosesleriň islendik bir görnüşi bolup, onuň subýektleriniň arasyndaky özara gatnaşyk elektron usulda bolup geçýär.

2-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi – bu işeň guramaçylygyň kompýuter torlary arkaly amala aşyrylýan islendik prosesi aňladýar. Bu ýerde «elektron täjirçiligi» adalgasy maglumat torlarynyň mümkinçiliklerini (ýagny marketing, harytlaryň söwdasy, goşundylary kärendesine almak, hyzmatlary ýerine ýetirmek, maglumatlar we ş.m.) ulanýan işewürlik işiniň islendik görnüşini aňladýar. Bu ýerde şeýle-de Internet-täjirçiligini elektron täjirçiliginiň bölümi (ugry) hökmünde bellemelidir, onuň esasy aýratynlygy ähli tranzaksiýalaryň Internet tory arkaly amala aşyrylýanlygyndan ybarat.

3-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi özara birikdirilen kompýuterleriň tory arkaly amala aşyrylan islendik tranzaksiýany aňladýar, bu tranzaksiýa tamamlanandan soň, eýeçilik hukugynyň ýa-da harytlary-hyzmatlary ulanmak hukugynyň geçirilişi bolup geçýär.

4-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi – bu işiň netijeliligini artyrmaklyga gönükdirilen Internet-tehnologiýalary ornaşdyrmak arkaly kompaniýanyň esasy işewür proseslerini özgertmekdir. Şeýle-de kompaniýanyň içeri we daşary aragatnaşyklaryny özgertmek üçin

global maglumat torlarynyň mümkinçiliklerini ulanýan islendik işjeňlik hem elektron işewürligi hökmünde bolup bilýär.

5-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi – bu ykdysadyýetiň bir gurşawy bolup, ol kompýuter tory arkaly amala aşyrylýan ähli maliýe, söwda tranzaksiýalaryny we şeýle tranzaksiýalary geçirmek bilen baglanyşykly işewür prosesleri öz içine alýar.

6-njy kesgitleme. Elektron täjirçiligi diýip, harydy (hyzmaty) sargyt etmek, tölegleri geçirmek, harydyň eltilip berilmegini dolandyrmak amallaryny öz içine alýan tehnologiýa düşünilýär.

7-nji kesgitleme. Elektron täjirçiligi – bu işewürligi alyp barmagyň bir görnüşi bolup, onuň agramly bölegi maglumat tehnologiýalarynyň (ýerli, global torlar, ýöriteleşdirilen programma üpjünçiligi we ş.m.) ulanylmagy bilen amala aşyrylýar. Elektron täjirçiligi satuwlary, marketingi, maliýe seljerilişini, tölegleri, işgärleriň gözlegini, ulanyjylaryň goldawyny, hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryny öz içine alýar.

Umuman, ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, şeýle kesgitleme bermek bolar: elektron täjirçiligi – bu girdeji almak maksady bolan söwda işidir, munda harytlary saýlamak we sargamak Internet tehnologiýalaryny, şeýle-de alyjy bilen satyjynyň (haryt bilen üpjün edijiniň) arasyndaky hasaplaşyklarda elektron resminamalaryny ýa-da elektron töleg serişdelerini ulanmak arkaly amala aşyrylýar.

Täjirçiligiň ähli amallary, ýagny sargyt, geçiriş, alyş, hasaplardan göçüriş we töleg ýaly amallary elektron usulda geçirilip bilner.

Elektron täjirçiligiň artykmaçlyklary:

- harydyň öňe gitmegi hem-de olaryň alyja gönükdirilmegi;
- harajatlaryň azaldylmagy;
- maglumatlaryň döwrebaplygy;
- hasaplaryň geçiriliş wagtynyň azaldylmagy;
- hyzmat ediş derejesiniň hem-de müşderiler bilen özara gatnaşyklaryň gowulandyrylmagy;
- bäsdeşlik artykmaçlyklary;
- işewürligi alyp barmagyň amatlylygy.

Elektron söwda prosesiniň özüni üç tapgyra bölmek bolar:

- **Birinji tapgyr** – gözleg tapgyry – sarp edijiler bilen haryt goýujylaryň arasyndaky ilkinji gatnaşygy öz içine alýar.

- **Ikinji tapgyr** – aralyk tapgyry – harytlara ýa-da hyzmatlara sargytlary we tölegleri öz içine alýar.
- **Üçünji tapgyr** – jemleýji tapgyry – harydy ibermek bilen üpjün etmek. Maglumatlaryň sanlaýyn formatda berilmegi hökmünde çykyş edýän harytlar ýa-da hyzmatlar bilen üpjün edilen ýagdaýynda, ähli üç tapgyrlary Internetiň kömegi bilen amala aşyrmak bolar.

Elektron täjirçiligi fiziki (adaty) we elektron harytlaryň, hyzmatlaryň elektron söwdasyny öz içine alýar. Täjirçilik geleşiginiň tapgyrlarynyň goldanylmagy esasy komponent bolup durýar.

Internet tory elektron täjirçiligini islendik göwrümlü firmalar, kärhanalar üçin elýeterli etdi. Şunuň bilen birlikde-de tutuş iş diňe biri-birinden daşda ýerleşýän (Esktranet) firmalaryň arasynda däl-de, eýsem, aýry kompaniýanyň içinde hem (Intranet) alnyp barylýar.

1.2. Elektron ykdysadyýetiň adaty ykdysadyýetden esasy tapawutlary

Täze elektron ykdysadyýetiň peýda bolmagy telekommunikasiýalar ugrunda we maglumatlary işläp taýýarlamak ulgamlarynda gazanylýan üstünlükleriň (öňe böwsülmeleriň) netijesi boldy. Indi, hususy taraplar ýaly, bütin dünýäniň kompaniýalary elektron kanallar boýunça biri-biri bilen birleşdirilendir hem-de bu işewürligi alyp barmagyň ýörelgeleriniň üýtgemegine, işjeň işewürligiň esasy häsiýetnamalarynyň üýtgemegine getirýär:

1. Maglumatlaryň işlenip taýýarlanylmagy, alyş-çalyş edilmeği, fiziki (hakyky) harytlaryň geçirilmegine (göçürilmegine) garanyňda, işewürligi alyp barmagyň has kuwwatly we netijeli serişdesi boldy. Kompaniýalaryň gymmaty onuň maddy aktiwleri (binalar, desgalar) bilen däl-de, adamlar, ideýalar, tehnologiýalar hem-de kompaniýanyň esasy maglumat resurslaryny birleşdirmek we ulanmak strategiýalary ýaly maddy däl aktiwleri bilen köp derejede kesgitlenilýär.

2. Aradaşlyk ýitip gidýär. Islendik adam planetanyň islendik nokadynda öz müşderisi bilen dessine habarlaşyp bilýär. Işewürligiň önünde giň mümkinçilikler açylýar.
3. Interaktiwlik üstünligiň wajyp faktory bolýar hem-de ol işewürligi alyp barmakda düýpli üýtgemelere getirýär. Bazardaky üýtgemelere çalt täsir edip bilýän (reagirleýän) we hakyky wagtda täze şertlere uýgunlaşyp bilýän adamlar (işewürler) işewürlükde artykmaçlyklara eýe bolýarlar.
4. Intellektual kapital (maýa) – täze ykdysadyýetiň ösüşinde wajyp faktor bolup durýar. Işewürligi alyp barmagyň özboluşly ideýalary, tehnologiýalary we modelleri uly girdejileri getirýär.
5. Tor ulanylanda ösüş hem (ýagny işewürligiň ösüşi) çaltlanýar. Tor arkaly aragatnaşyk ýönekeýdir hem-de täze önüm baradaky maglumat dessine ýaýraýar.
6. Bazar gymmaty artýar. Ol bazardaky paýyň ösüşi bilen kybapdaş (häsiýetli) üýtgeýär. Nusgalyk standarty döretmäge kömek edýän önümler üçin tor effekti has hem aýdyňdyr. Ol näçe köp mukdarda ulanylsa, şonça-da ol has wajyp bolýar. Munda onuň adaty ykdysadyýetden düýpli tapawudy bar, ýagny önümiň ýetmezçiligi näçe ýokary bolsa, şonça-da onuň gymmaty ýokarydyr.
7. Adaty araçynyň ornuny maglumat araçysy tutýar (infoaraçylar – «инфопосредник»). Maglumatlaryň göwrüminiň artmagy bilen, bu maglumat akymalaryny peýdaly maglumatlara öwürmäge (işläp taýýarlamaga) ukyply maglumat araçylarynyň zerurlygy ýüze çykýar.
8. Toruň peýda bolmagy bilen ykdysadyýetiň ähli subýektleri üçin täze mümkinçilikler peýda bolýar. Indi harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlaryny deňeşdirmek üçin tora girmek, şeýle-de ofisden çykmazdan zerur maglumatlary almak hem-de has amatly (özüne çekiji) teklibi saýlap almak ýeterlidir.
9. Harydyň ýa-da hyzmatyň maglumat düzüjisi olaryň gymmatynyň has agramly bölegi bolýar, maglumaty bolsa haryda garanynda manysy boýunça tertiplemek aňsatdyr. Şol sebäpli anyk müşderiniň isleglerini has doly kanagatlandyrrar ýaly,

haryt öndürijileri üçin harydy görnüşi boýunça tertiplemek has ýönekeýdir, amatlydyr.

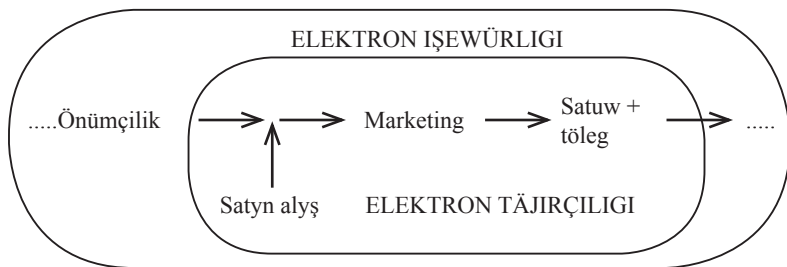
10. Harydy satyn almaga bolan isleg bilen söwda etmegiň (satyn almagyň) arasyndaky aralyk gysgalýar.

Internet – bu bitewi maglumat giňişligini guramagyň ýönekeý bir guralydyr, şeýle-de hut şonuň özi işewürligiň ösüşiniň täze gurşawyna çykmaga kömek etdi. Bir tarapdan, Internet öndürijilere sarp edijileriň dürli-dürli ileri tutmalarynyň hemmesi bilen olaryň maksimal auditoriýasyna elýeterligi üpjün etdi, beýleki tarapdan bolsa müşderilere elektron interfeýsleriň kömegi bilen önümçiligi dolandyrmagyň ýola goýlan ulgamyna özüniň sargytlaryny girizmäge mümkinçilik berdi.

Elektron täjirçiliginiň aýratynlyklary

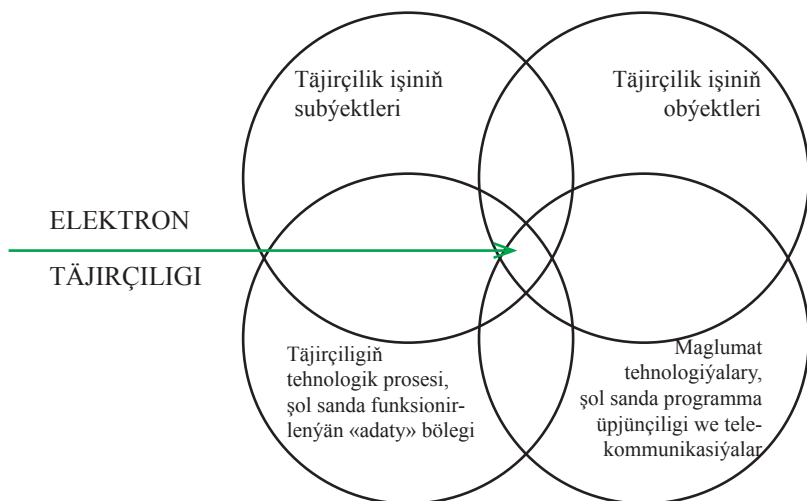
Umuman, elektron täjirçiligi adaty söwdalaryň görnüşleri bilen deňeşdirilende, birnäçe düýpli artykmaçlyklara eýedir (*1-nji surat*):

- bu ýerde müşderilere hyzmat ediş üznüksiz amala aşyrylýar (24 sagat gije-gündiziň dowamynda, 7 gün hepdede, 365 gün ýylda);
- geografik taýdan böwetlikleriň ýoklugy;
- goşmaça işgäri çekmezden, bir wagtyň özünde islendik sanly müşderilere elektron dükanda hyzmat ediş mümkinçiligi;
- iş prosesinde harajatlar düýpli peselýär;
- hemişelik alyjylar bilen alnyp barylýan işler ýenilleşýär we tizleşýär.

1-nji surat. Elektron işewürliginde elektron täjirçiliginiň orny

Elektron täjirçiliginiň düzümini täjirçilik işiniň subýektleri, obýektleri, tehnologi prosesi we telekommunikasiýalar düzýär (2-nji surat):

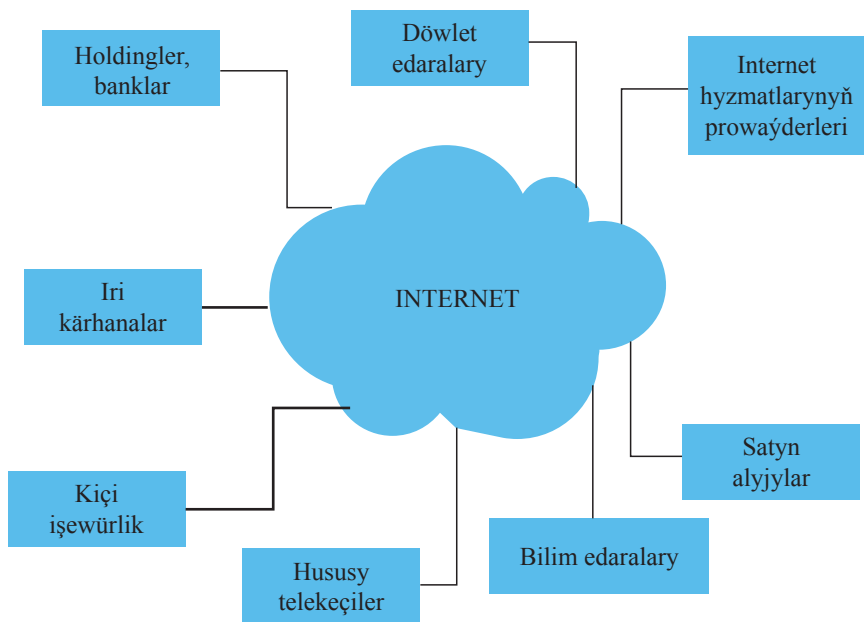
2-nji surat. Elektron täjirçiliginiň düzümi

Elektron täjirçiliginiň obýektleri:

- ✓ harytlar, şol sanda maddy gymmatlyklar, önümler, predmetler, çig mal, önümçilik-tehniki maksatly önümler hem-de hususyýetçilik hukugynyň beýleki obýektleri (olar kanunçylygyň çäklerinde döwlet haýryna alnyp bilner);
- ✓ iş;
- ✓ hyzmat.

Elektron täjirçiliginiň esasy subýektleri, gatnaşyjylary (3-nji surat):

- ✓ fiziki taraplar;
- ✓ ýuridiki taraplar, şol sanda daşary ýurtly, hususyýetçiligiň görnüşine we guramaçylyk-hukuk görnüşine bagly bolmazdan;
- ✓ maliýe institutlary;
- ✓ gaýry ýuridiki taraplar;
- ✓ hukuk subýekti hökmünde döwlet;

3-nji surat. Elektron täjirçiliginiň subýektleri

- ✓ häkimiýet edaralary;
- ✓ döwlet edaralarynyň wekilleri, olar elektron täjirçiliginde şu aşadakyly hökmünde gatnaşýarlar:
 - elektron täjirçiligini amala aşyrýan şahsyýetler;
 - degişli harytlary, işleri ýa-da hyzmatlary satyn alyjylar we sargytçylar;
 - elektron täjirçiliginde araçylar.

Başgaça aýdanymyzda, elektron täjirçiliginiň esasy subýektlerini (gatnaşyjylary) şeýle toparlara bölmek bolar:

1. **Maliýe institutlary** – bu maliýe bilen baglanyşykly hyzmatlary berýän guramalardyr (mysal üçin, töleg ulgamlary). Ilkinji nobatda, bular banklardyr, ýagny banklarda elektron täjirçiliginiň ähli galan obýektleriniň hasaplary bardyr, olar boýunça

- serişdeleriň hakyky süýşmesi dolandyrylýar, ylalaşyklar Internet-täjirçiligi üçin töleg shemalarynyň (usullarynyň) birinde şol ýa-da başga usullarda deklarirlenýär (resmi yglan edilýär).
2. **Işewür guramalar** – bu Internet arkaly özara hereket edýän islendik guramalardyr, ýagny Internet arkaly satýan ýa-da satyn alýan, söwda amallaryny geçirýän guramalara düşünilýär.
 3. **Müşderiler** – satyn alyjylar ýa-da hyzmatlardan peýdalanyjylardyr. Öň bu topar elektron täjirçiliginiň subýektleriniň sanawynda ýokdy.

1.3. Elektron täjirçiliginiň ewolýusiýasynyň döwürleri (fazasy)

Elektron täjirçiliginiň ewolýusiýasynda ösüşiň 4 fazasyny bellemek bolar:

1. **Birinji faza – kommunikasiýa.** Bu faza şeýle serwisleriň peýda bolmagy bilen häsiýetlendirilýär:

- ✓ **FTP (File Transfer Protocol)** – faýllary geçirmegiň protokoly, şeýle-de faýllary geçirmäge we almaga kömek edýär. Bu serwis mugt programmalary hem-de programmalaryň täjirçilik wersiýalaryna dürli goşmaçalary we düzedişleri ýaýratmagyň esasy usullarynyň biri bolmaklygyna galýar.
 - ✓ **Gopher** – Bütindünýä kerebiniň nusgasy bolup, onuň düzümine birnäçe menýular goýlandyr. Häzirki wagtda bu ulgam ulanyşdan galdy.
 - ✓ **Täzelikler.** Birinji fazanyň netijesinde faýllary geçirmäge (almaga) hem-de akademiki we kompýuter entuziastlarynyň (höwesjeňleriniň) gurşawynda kommunikasiýalary ýola goýmaga mümkinçilikler döredi.
2. **Ikinji fazany «birtaraplaýyn marketing»** diýip atlandyrmak bolar. Ol Bütindünýä kerebiniň nusgasy bolan «Mosaic» ulgamynyň peýda bolmagy bilen häsiýetlendirilýär, ol bazar maglumatlaryny ýaýratmak üçin gulluk edýärdi hem-de müşderileri bazisleýin hyzmatlar bilen üpjün edýärdi.

3. **Üçünji faza** – WWW (*World Wide Web*) – Bütindünýä kerebi diýlip atlandyrylýan ulgamyň döredilmegi bilen häsiýetlendirilýär. WWW tehnologiýasy Ýewropanyň elementar bölekleriň fiziki laboratoriyasy tarapyndan işlenip düzülipdi. Bu ulgamyň esasynda gipertekst düşüňjesi goýlandyr, olar aýry-aýry tekstleriň köplüğinden ybaratdyr, ýagny bir-birine salgylanmalary bardyr. Şeýle-de bu tekstler resminamalar, makalalar ýa-da sahypalar diýlip atlandyrylýar. Bir resminamadaky sözler, özboluşly beýleki resminamalara baglanandyr. Bütindünýä kerebi bilen işlemek üçin ýörite protokoly HTTP (Hyper Text Transfer Protocol) – gipertekstleri geçirmegiň protokoly ulanylýar. WWW-niň döredilmeginiň netijesinde müşderileriň özara hereketleri, kompaniýalaryň arasynda bazisleyin kommunikasiýalary amala aşyrmak, ýönekeý tranzaksiýalary geçirmek mümkin boldy.

4. Häzir biz ösüşiň **dördünji fazasynda** barýarys. Ol täze Internet tehnologiýalarynyň ulanylmagy, işewürligiň täze ugurlarynyň peýda bolmagy netijesinde **işewür prosesleriň transformasiýasy** bilen häsiýetlendirilýär.

Elektron täjirçiligi täze Internet tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagynyň esasynda işewür prosesleri optimizirlemäge, ony doly awtomatlaşdyrmaga, şol sanda zerur harytlaryň, hyzmatlaryň gözlegini, tölegleri geçirmegi, harytlary ýükläp ugratmaklygy we eltip bermekligi awtomatlaşdyrmaga kömek edýär.

Elektron işewürliginiň üstünlik gazanmagynyň faktorlary

Kärhanalaryň, ilkinji nobatda, şu aşakdakylary ýerine ýetirmegi hökmandyr:

1. Sargytlaryň we olary ýerine ýetirmegiň arasyndaky ähli artykmaç we girdeji getirmeýän proseslerden dynmak;
2. Söwda kompaniýalary bilen täze «dinamiki» hyzmatdaş özara gatnaşyklaryň strukturasyňy döretmek;
3. Gullukçylardan, satyn alyjylardan başlap, söwda jemgyýetine we bazara çenli özara hereketleriň tutuş gerimini goldaýan tehniki arhitekturany işläp düzmek hem-de ulgamyň komponentleriniň (maglumatlar bazasynyň, işewür prosesleriň,

Web-saýtlaryň maglumat taýdan doldurylmagy we ş.m.) integ-rasiýasyny üpjün etmek.

Kärhanalar müşderileriň isleglerini doly kanagatlandyrmaklyga çemeleşmeli hem-de müşderilere berip biljek goşmaça hyzmatlarynyň ählisini seljermeli. Kärhanalar bar bolan hem-de bolup bilýjek bäs-deşleriniň işlerini, hereketlerini yzarlamaýdyr, täze müşderileri we täze bazarlary gazanmaklyga ukyply bolmalydyrlar.

1.4. Elektron täjirçiliginiň ösüş taryhy (ewolýusiýasy)

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, *elektron täjirçiligi* – bu kompýuter torlarynyň kömegi bilen amala aşyrylýan ähli maliýe we söwda tranzaksiýalaryny, bu tranzaksiýalar bilen baglanyşykly bolan işewür prosesleri öz içine alýan ykdysadyýetiň bir gursawydyr. Elektron täjirçiligine şu aşakdakylar degişlidir:

- Maglumatlaryň elektron alyş-çalşygy (*Electronic Data Interchange, EDI*);
- Maýa goýumlaryň elektron hereketi (*Electronic Funds Transfer, EFT*);
- Elektron söwda (*e-trade*);
- Elektron pul (*e-cash*);
- Elektron marketing (*e-marketing*);
- Elektron banking (*e-banking*);
- Elektron ätiýaçlandyryş hyzmatlary (*e-insurance*).

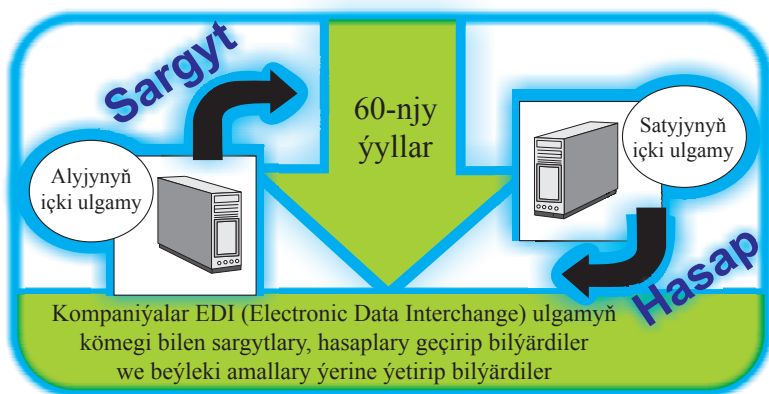
Elektron täjirçiliginiň taryhy

«Elektron täjirçiligi» adalgasy XX asyryň 50-60-njy ýyllarynda EHM-leriň döremeginiň yzysüre peýda boldy. Bu «*Mainframe-based*» goşundylaryň eýýamy boldy. Şeýle goşundylaryň ilkinjileriniň biri – ulag üçin programmalar, ýagny petekleri sargyt etmek ýa-da petekleriň satylyşyny, reýsleri taýýarlamak üçin dürli gulluklaryň arasynda maglumatlaryň alyş-çalşygyny ýola goýmak üçin niýetlenen programmalarydyr.

Elektron täjirçiliginiň ilkinji ulgamlary we usullary awiapedekleriň satuwlaryny, bank amallarynyň awtomatlaşdyrylan tehnologiýalarynyň, plastik kart tehnologiýalarynyň hem-de kärhanalaryň resurslaryny dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamlarynyň gurluşynyň netijesinde peýda boldy.

XX asyryň 60-njy ýyllary – sargytlaryň we hasaplaryň elektron usulda, ýagny kompaniýalaryň EDI ulgamyň kömegi bilen sargytlary, hasaplary geçirip bilendikleri, beýleki amallary ýerine ýetirip bilendikleri bilen häsiýetlendirilýär.

XX asyryň 60-njy ýyllary boýunça giňişleýin durup geçeliň:

Elektron täjirçiligi eýýamynyň başlangyjy hökmünde 1960-njy ýyly hasap etmek bolar, şol ýyllarda «**American Airlines**» we **IBM kompaniýalary SABRE** (*Semi-Automatic Business Research Environment – täjirçilik ylmy-barlaglary üçin ýarymawtomatik enjamlar*) awia gatnawlaryna orunlary rezerwirlemek (ätiýaçlandyrmak) proseduralaryny awtomatlaşdyrmak ulgamlaryny döretmeklige girişpdiler. Bu bolsa elektron täjirçiligi ulgamyny döretmekde ilkinji tejribe bolupdy. SABRE ulgamy raýatlara howa ýollary arkaly uçuşlary has elýeterli etdi, munuň bilen birlikde olara tarifler we gatnawlar dogrusynda baş çykarmaklaryna kömek etdi. Orunlary ätiýaçlandyrmakda tarifleri hasaplaşmak prosesini awtomatlaşdyrmagyň hasabyna hyzmatlaryň nyrhy-da peseldi. Bu ulgam awiakompa-

niýalara boş orunlary hasaba almak bilen nyrhлары manipullirlemegiň (dolandyrmagyň) hasabyna maksimal girdejini gazanmaga kömek edip, düşewüntligi toplumlaýyn dolandyrmagy ýerine ýetirip bilýärdi. 1964-nji ýylda ulgam 1 günüň dowamynda 26 müň ýolagçylar üçin orunlary ätiýaçlandyryp bilýärdi. Telefon zolaklary boýunça SABRE ulgamyna birikdirilen «American Airlines» terminallary 50-den gowrak şäherlerde ornaşdyrylypdy.

XX asyryň 60-njy ýyllarynyň başlary. ABŞ-da gollary (ätiýaçlyklary) dolandyrmagy awtomatlaşdyrmak boýunça işler başlandy. Halkyň sarp edýän harytlarynyň köp mukdarda we köpçülikleýin önümçiliginiň hem-de ilkinji Jahan urşundan soň söwdanyň işjeň artmagynyň netijesinde, islegi meýilnamalaşdyrmagyň hem-de gollary dolandyrmagyň matematiki modelleriniň ulanylmagy, gollar (ätiýaçlyklar) hem-de tamamlanmadyk önümçilik görnüşinde immobilizirlenen («doňdurylan») serişdeleri düýpli tygşytlamaga getirýändigini aýdyň boldy. Şonuň üçin elektron täjirçiliginiň eýýamynyň başlangyjy hökmünde 60-njy ýyllaryň ortalaryny hasap etmek bolar, ýagny magnit zolakly plastikadan ýasalan ilkinji karz kartlarynyň peýda bolandygyny bellemek bolar, olar maliýe-hasaplaşyk amallaryny awtomatlaşdyrmaga mümkinçilikleri üpjün etdi. Takmynan, şol döwürlerde-de MRP («Material Requirements Planning» – materiallary sarp etmekligi meýilnamalaşdyrmak) konsepsiýasy hem döräpdi.

1961-nji ýyl. Massaçusets tehnologik institutyndan Leonardo Kleýnrok maglumatlary geçirmek üçin paketleriň kommutasiýa nazaryýetini işläp düzdi. Kleýnrok global maglumat torlaryny guramagyň esasy ýörelgesini döretdi hem-de maglumatlary geçirmegiň şol wagtlar ulanylýan – kanallaryň kommutasiýasynyň önünde özüniň täze nazaryýetiniň artykmaçlygyny esaslandyrdy.

1962-nji ýyl. J. Liklaýder (J. C. R. Licklider, USA) «Galactic Network» işini çap etdi. Onda ol adamlaryň arasynda geljekde Ýer togalagynyň islendik nokadyndan programmalara we maglumatlar bazalaryna dessin elýeterligi üpjün edýän global kompýuter aragatnaşygynyň boljakdygyny önünden aýdyp geçipdir.

XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ortalary. Plastikadan ýasalan magnit zolakly ilkinji karz kartlary peýda boldy, bu kartlar maliýe-ha-

saplaşyk amallaryny awtomatlaşdyrmaga mümkinçilikleri üpjün etdiler.

1966-njy ýyl. Bob Teýlor (Bob Taylor, USA) ARPA gullugynyň (Advanced Research Project Agency) synagdan geçirilýän kompýuter torunyň taslamasyny amal etmek üçin 1 mln amerikan dollary möçberde döwlet tarapyndan maliýe serişdelerini aldy.

Global torlary döretmek we kämilleşdirmek boýunça köp ylmy-barlaglar ilki başda ABŞ-nyň Goranmak Ministrliگی tarapyndan goldanylypdy. Paýlanan tory döretmek – bu işläp düzmeleriň maksady bolup durýardy.

1967-nji ýyl. Lorens Roberts (Lawrence G. Roberts, USA) ARPAnet toruny gurmagyň meýilnamasyny çap etdi.

1968-nji ýylyň 18-nji iýuly. Kaliforniýa ştatynyň Mauntin-Wýu şäherçesinde ýarymgeçirijili ýatda saklaýjy gurluşlary öndürýän Intel korporasiýasy esaslandyryldy. Inteli esaslandyryjylar: Robert Noýs (Robert Noyce), Gordon Mur (Gordon Moore), Endrýu Gröw (Andrew Grove). Intel häzirkі wagtda-da dünýä boýunça mikroprosessorlary, hasaplaşaýyş tehnikasy üçin enjamlary we telekommunikasiýa serişdelerini öndürýän iri korporasiýadyr.

1968-nji ýyl. Beýik Britaniýada täjirçilik nagt däl dolanyşyga hyzmat etmek üçin geçirimleriň we **BACS (Bankers Automated Clearing Services)** kliringiň elektron ulgamy döredildi.

Şuňa meňzeş ulgam kagyz çekleri arkaly hasaplaşyklardan elektron hasaplaşyklara geçmek üçin ABŞ-da (**CHIPS – Clearing House Interbank Payment System**) 1970-nji ýylda kliring palatalaryň Nýu-Ýork assosiasiyasy tarapyndan esaslandyrylypdy.

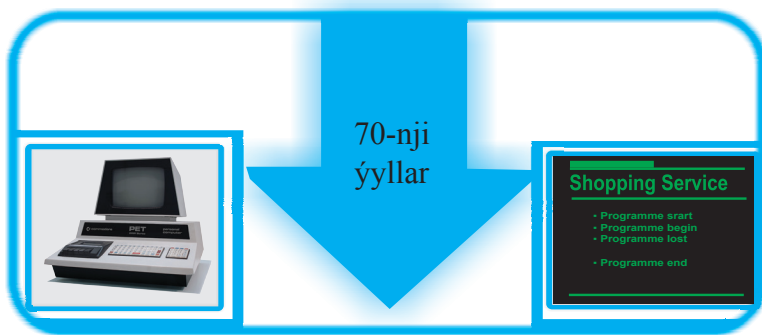
1969-njy ýylyň 20-nji oktýabry. Kaliforniýa uniwersitetiniň (Los-Anželes) işgärler topary öz kompýuterlerini Stendfordyň ylmy-barlag institutynyň kompýuterleri bilen birikdirmäge synanyşdylar.

XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ahylary. Oliwer Waýtyň (Oliver White) hem-de gorlary we önümçiligi dolandyrmak boýunça Amerikan jemgyýetiniň (APICS) çap işlerinde MRP ýaly tanymal meýilnamalaşdyrma algoritmleri kesgitlenildi. Oliwer Uaýt önümçilik, üpjünçilik we satuw proseslerini toplumlaýyn seretmekligi teklip etdi. Bu çemeleşmä-

niň tejribe taýdan amala aşyrylyşy hasaplaýyş tehnikasyny ulanmagyň esasynda meýilnama boýunça tabşyryklary önümçilik prosesinde (sarp edijiligiň üýtgemeginde, sargytlaryň düzedilmeginde, resurslaryň ýetmezçilik etmeginde, enjamlaryň bozulmagynda we ş.m.) dessine düzetmeklige ilkinji sapa mümkinçilik berdi.

XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ahylary. Plastik kartlaryna hyzmat ediji global amerikan ulgamlaryny, ýagny «Bank of America»-ny we «Interbank Cards Association»-y döredijileriň ikisi poçta boýunça plastik kartlaryň özara iberilişini guradylar, bu bolsa plastik kartlaryň eýeleriniň sanyny güýçli depginde artdyrdy. Munuň bilen birlikde-de şu kartlar bilen işleýän firmalaryň sany artdy. Bu aksiýa (çäreler) özüniň hususy ýerli kart ulgamlary bar bolan amerikan banklaryny hereket edýän global ulgamlaryň birine birikmeklige mejbur etdi.

XX asyryň 70-nji ýyllary boýunça giňişleýin durup geçeliň:

XX asyryň 70-nji ýyllary. Maýkl Oldriç (Michael Aldrich) ilkinji distansion «shoppingi» – «teleshoppingi» oýlap tapýar. Ol adaty oý telewizoryny, mikrokompýuteri birleşdirýär, ol telefon zolagy boýunça ýerli uniwermaqlaryň biriniň dolandyryjy kompýuteri bilen baglaşyp, öz sargytlaryny edýärdi, ol kompýuter sargytlary kabul edýärdi, hasaba alýardy we sargydy ýerine ýetirmek üçin personala geçirýärdi.

1970-nji ýyl. «American Express» («Bank of America»-nyň kartlaýyn programmasy) özüniň bäsdeşleri bolan «Diners Club»-dan we «Carte Blanche»-dan birnäçe esse ozup geçip, syýahatçylyk

we güýmenjeler industriýasynda müşderileriniň sany boýunça lider bolýar. Şeýle-de şol ýylda Norman Abramson tarapyndan Gaway uniwersitetinde işlenip düzülen ilkinji paket torý ALOHAnet hereket edip başlaýar. 1972-nji ýylda tor ARPANET-e birikdirilýär.

1970-nji ýyl. ABŞ-nyň söwda boýunça Federal komissiyasy kart müşderileriniň talap etmedik habarlarynyň poçta boýunça iberilmelerini gadagan etdi.

1971-nji ýyl. ABŞ-da NASDAQ gymmatly kagyzzar biržasy döredilýär. Onuň ilki başda hiç hili birža meýdançasý ýokdy. NASDAQ-nyň ähli liderleri özaralarynda elektron tor arkaly birleşdirilendi.

1972-nji ýyl. ABŞ-da bank çekleriniň hasabynyň dünýä boýunça ilkinji merkezleşdirilen elektron torý döredilipdi. Kompýuterler ABŞ-nyň sosial üpjünçilik ulgamynyň esasy boldy. Programma üpjünçiliginiň kämil dældigi sebäpli, 1972–1995-nji ýyllar aralygynda 695 müň adamyň umumy 850 mln dollar möçberinde sosial kömegini alandyklaryny kompýuterler hasapladylar.

Şol ýylda ABŞ-nyň Federal rezerw ulgamy plastik kart industriýasyny kadalaşdyryjy ilkinji edara boldy. Şol ýylda Jek Naýlls (Jack Nilles, USA) telekommýutiň (iňlis «telecommuting» – «телекоммутинг», «теледоступ» – «teleeýleýetlik») diýip atlandyrylan, zähmeti guramak konsepsiyasyny tekliplendi. J. Naýlls birnäçe ýagdaýlarda işgärleri iş ýerine gowşurmaklyga garanynda, işi işgäre gowşurmagyň has arzan we amatlydygyny belleýär. Yzysüre «teleiş» adalgasy peýda boldy.

1973-nji ýyl. ABŞ-da plastik kartlaryň eýelerini kartlar boýunça hasaplaryň we maglumatlaryň rugsatsyz (sanksionirlenmedik) ulanyşdan goragyny üpjün edýän kanun kabul edildi.

XX asyryň 70-nji ýyllarynyň ortalary. Ilkinji sapa maglumatlaryň elektron alyş-çalşygy (EDI – Electronic Data Interchange) hem-de maliýe serişdelerini elektron usulda geçirmek (EFT – Electronic Funds Transfer) üçin serişdeler ulanylyp başlandy. Ilkinji ulgamlaryň-çözgütleriň kemçiligi – olaryň nyrhynyň ýokarylygyndan, programma we aparat komponentleriniň standart dældiginden ybaratdyr.

1975-nji ýyl. Fransuz Roland Moreno smart karty, ýagny ýadyň elektron kartany oýlap tapdy we oňa patent aldy. Bu oýlap tapmanyň esasynda 80-nji ýyllaryň başlarynda Bull kompaniýasy (Fransiýa) özünde gurnalan mikroprocessorly smart kartany işläp düzdi we oňa patent aldy.

1976-njy ýyl. «Bank of America» kart programmasy, halkara bazaryna giriş prosesini ýeňilleşdirmek maksady bilen öz adyny millilige gönükdirilen «Americard»-dan «Visa International»-a üýtgedýär.

1976-njy ýyl. Ýamaý konferensiýasy (Kingston ş.) bolup geçýär. Öňdebaryjy dünýä ýurtlarynyň wekilleri dünýä walýuta ulgamyny döretmegiň täze ýörelgesini emele getirdiler, ýagny halkara töleglerinde defisiti ýapmak serişdesi hökmünde altyny ulanmaklygy ret etmek. 1944-nji ýylda hereket eden Bretton-Wuds ulgamynyň (pul gatnaşyklaryny we söwda hasaplaşyklaryny guramagyň halkara ulgamy, ol 1944-nji ýylyň 1–22-nji iýuly aralygynda geçirilen Bretton-Wuds ylmy-amaly maslahatynyň netijesinde kesgitlendi. Bu ulgamyň ornuny walýutalaryň erkin konwertirlenmegine esaslanýan Ýamaý walýuta ulgamy tutdy) eýýamy tamamlandy. Walýuta gatnaşyklaryny we walýutalaryň konwertirlenişini kadalaşdyrýan (düzgünleşdirýän) döwletara guramalary täze ulgamyň esasy elementleri bolup çykyş edýärler.

Döwletleriň milli walýutalary töleg serişdesi bolup çykyş edýärler. Täjirçilik banklary tarapyndan döredilen FOREX bolsa esasy mehanizm bolup çykyş edýär, FOREX (Forex bazary (FX, «Foreign Exchange» – «daşary ýurt alyş-çalşygy») – erkin nyrhlar boýunça walýutalaryň bankara alyş-çalşygynyň bazary) arkaly halkara walýuta amalary amala aşyrylýar. Ony döretmek üçin 1970-nji ýyllaryň ahyrlaryndan – 1980-nji ýyllaryň başlarynda banklar tarapyndan ýapyk VAN torlar (Value-Added Network – goşmaça hyzmatlary berýän hasaplaýyş torlary) ulanylýar.

1976-njy ýyl. Stendford uniwersitetinden iki ýaş matematikler Waýtfield Daffiniň (Whitfield Diffie) we Martin Hellmanyň (Martin Hellman) makalalarynda elektron resminamanyň hakykylygyny hem-de awtorlygyny tassyklamagyň kanuny serişdesi hökmünde san-

ly gol ideýasy has doly emele getirilendi. W. Daffi we M. Hellman tarapyndan beýan edilen ýörelgeler elektron autentifikasiýanyň, geleşikleri elektron baglaşmagyň we elektron pullaryň esasyny goýdy.

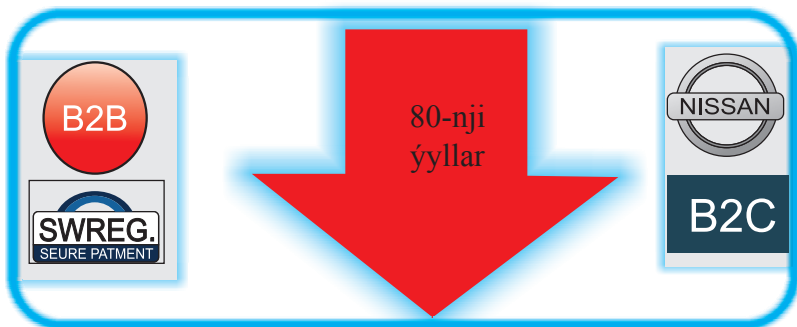
1977-nji ýylyň 9-njy maýy. SWIFT (Society for World-wide Interbank Financial Telecommunication – halkara bankara maliýe telekommunikasiýalar jemgyýeti) maliýe habarlaryny geçirmegiň bankara torunyň resmi açylyşy boldy. Toruň hereket eden başlangyç ýyllarynda oňa Ýewropanyň we Demirgazyk Amerikanyň 15 ýurdundan 513 banky girdi, habarlaryň 500 müň töweregi göwrümlü gündelik trafigi üpjün etdi. Teletaýpyň ýerini tutan SWIFT ulgamy ilkinji halkara ulgamy boldy.

2018-nji ýyldaky ýagdaýyna görä, dünýäniň ähli iri halkara töleg ulgamlarynyň ýarysyna golaýy SWIFT-i ulanýardy. SWIFT dünýäniň 200 ýurdunda hereket edip, onuň düzümine karz we maliýe edarlarynyň 11000-den gowragy, şol sanda 1000 korporasiýa girýär. Her ýylda SWIFT arkaly 4 *mlrd* töleg tabşyryklary geçýär. SWIFT her ýylda ýörite maliýe hyzmatlary industriýasyna bagyşlanan Sibos ady bilen ylmy-amaly maslahatyny geçirýär.

1977-nji ýylyň iýul aýy. SATNET-iň (ARPA-nyň bölümçesi) programma direktory Winton Serf (Vinton Cerf) TCP protokoly ulanmak bilen üç sany dürli torlar boýunça maglumatlaryň geçirilişini ilkinji sapa görkezdi. Geçirilýän maglumat «San-Fransisko – London – Günorta Kaliforniýanyň Uniwersiteti» marşruty boýunça geçdi (ýagny 150 müň km aralyk ýoly geçdi we ýekeje bit hem ýitirmedi).

XX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahylary. Oliwer Waýt (Oliver White) we Jorj Plosl (George Plosle) MRP II («Manufacturing Resource Planning» – önümçilik resurslaryny meýilnamalaşdyrmak) konsepsiyasyny dörediler, onda maddy resurslary meýilnamalaşdyrmak bilen bir hatarda, modelirlemegiň matematiki usullarynyň kömegi bilen önümçilik tehnologiýalaryny teswirlemek arkaly önümçilik kuwwatlyklaryna islegleri meýilnamalaşdyrmak işleri amala aşyrylýar hem-de maliýe meýilnamalaryny we býujeti emele getirmek üçin başlangyç maglumatlar hasaplanylýar.

XX asyryň 80-nji ýyllary boýunça giňişleýin durup geçeliň:

1980-nji ýyl. Edil «Americard»-yň sebäpleri we ýagdaýy ýaly (halkara bazaryna girişmek we ornaşdyrmak prosesini ýeňilleşdirmek), «MasterCharge» «MasterCard International»-a öwrülýär. Şondan bäri häzirki wagta çenli «VISA» we «MasterCard» töleg ulgamlary plastik kartlaryň esasynda elektron töleg ulgamlary gurşawynda agalyk edýär.

1980-nji ýyllaryň başlary. ABŞ-da ýörite programma üpjünçiliginiň kömegi bilen ýapyk elektron torlarynda müşderileriň bank amallaryny geçirmegiň ilkinji ulgamlary peýda bolýar. Internet-banking bolsa 1990-njy ýyllaryň ortalarynda peýda bolýar.

1981-nji ýyl. Thomson Holidays UK kompaniýasy «Online-shopping»-iň ilkinji B2B ulgamyny ornaşdyrdy.

1981-nji ýylyň 12-nji awgusty. IBM korporasiýasy özünüň ilkinji personal kompýuterini – IBM Personal Computer (IBM PC) resmi görkezdi. IBM PC-niň anonsirlenmeginden 4 aýdan soň Time žurnaly kompýuteri «1981-nji ýylyň adamsy» diýip atlandyrdy.

1982-nji ýyl. Fransiýanyň France Telecom telekommunikasion operatory online sargytlar üçin Minitel serwisini hödürledi.

1983-nji ýylyň 1-nji ýanwary. ARPANET tory (ABŞ) maglumatlary geçirmegiň TCP/IP protokolynda doly geçdi. Bu sene Internetiň dörän resmi günü diýlip hasap edilýär.

1984-nji ýyl. Gateshead SIS/Tesco kompaniýasy «Online-shopping»-iň ilkinji B2C ulgamyny işläp düzdi.

1984-nji ýylyň ahylary. «Citibank» ilkinji «Müşderi-Bank» ulgamyny ulanyşa girizdi (ol «Home Base» diýlip atlandyrylýardy). Bu hyzmatdan diňe Nýu-Ýorkuň ýaşaýjylary peýdalanyp bilýärdiler.

1980-nji ýyllaryň ortalary. Standartlaşdyrmak boýunça halkara guramasy (ISO 9735) tarapyndan kabul edilen **EDIFACT** (*Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport* – dolandyryşda, täjirçilikde we ulagda maglumatlaryň elektron alyş-çalşygy) halkara standarty peýda boldy. Bu standartyň ulanylmagy elektron telekommunikasiýa serişdelerini ulanmak bilen täjirçilik işini alyp barmak prosesini düýpli ýönekeýleşdirdi. 1990-njy ýyllarda bolsa Internetde elektron täjirçiliginiň ösüş artykmaçlyklaryna düşünen, EDI-ni seljerijiler tarapyndan **EDIINT** (*EDIFACT over Internet*) standarty döredildi.

1985-nji ýyl. Gymmatly kagyzzar boýunça Amerikan Komissiyasy NASDAQ bazarynda kiçi orderleri ýerine ýetiriş ulgamyny (SOES) ornaşdyrdy. Bu bolsa ownuk maýa goýujylara gymmatly kagyzzar bazarynda birža söwdalaryna gatnaşmaga (rugsat almaga) kömek etdi. 1987-nji ýylda SOES-iň ulanylmagy ähli brokerler üçin hökmany edildi.

1985-nji ýyl. Ilkinji domen hasaba alyndy. Nissan UK online awtomobilleri satyp başlady.

1985-nji ýylyň aprel aýy. Toshiba korporasiýasy T1100-y, ýagny dünýäde ilkinji IBM-bilelikdäki noutbugy satuwa çykardy. T1100-yň bahasy 2090 amerikan dollary boldy. Toshiba-nyň ýolbaşçylary T1100 taslamasyna diňe onuň inisiatory Asutosi Nisidanyň (Асyтоси Нисида) söz bermegi esasynda (ýagny oňa bir ýylyň dowamynda 10 mün ekzemplyary satyp biljekdigi, şol wagtlar bolsa bu görkeziji örän uly göwrüm) serişdeleri bölüp berdi. Bu meseläni Nisida eýýäm 1985-nji ýylyň ahyryna çözmegi başardy. Şol wagtdan hem noutbuklaryň industriýasynyň taryhy başlandy hem-de mobil täjirçiliginiň döremegine esasy şertler döredi.

1987-nji ýyl. SWREG ilkinji elektron söwda hasabyny hödürledi, bu bolsa programma üpjünçiligini işläp düzüjilere onlaýn (online) arkaly satmaga kömek etdi. Digital River kompaniýasy tarapyndan hödürlenen SWREG elektron täjirçiligi üçin çözümleriň toplumyndaky önümleriň biri hökmünde çykyş edip, ol tölemegiň, sazlamagyň,

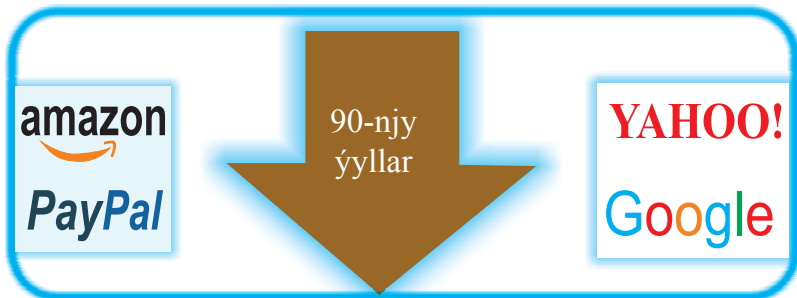
çeýeligiň we halkara bazarlaryna ýaýratmagyň birnäçe nusgalaryny hödürleýär.

1988-nji ýyl. SABRE syýahatçylara maglumat hyzmatlaryny bermek, ýerleri ätiýaçlandyrmak (rezerwirlemek) we tranzaksiýalary işläp taýýarlamak üçin niýetlenen **GDS ulgamyna** (Global Distribution System – global paýlaýyş ulgamy) öwrüldi. Bu ulgam syýahatçylyk býurolarynyň 30 müňden gowrak agentlerini hem-de 3 mln interaktiw müşderileri 400 sany awiakompaniýalar, awtoulaglary kireýne berýän 50 sany firmalar, 35 müňden gowrak oteller hem-de onlarça demirýol we syýahatçylyk kompaniýalary bilen baglanyşdyrýardy.

1989-njy ýyl. New-Jersi-de häzirkizaman «diling» zalynyň (bu broker kompaniýasynda, diling merkezinde ýerleşdirilen ýa-da bankda treýderleriň söwda amallary üçin gurnalan, ýöriteleşdirilen otag) ilkinji nusgasy peýda boldy, ol ýerde brokerler, kotirowkaly ekranlar ýokdy, diňe kompýuterler bardy. Kompýuterleriň başynda treýderler (iňlis «trader» sözünden gelip çykyp, gepleşikde «söwdagär» diýmekligi aňladýar) oturyp, olar elektron terminal arkaly brokerlere orderleri (satyn alyşlary amala aşyrmaga ýa-da paýnamalaryň satuwyna tabşyryklary) geçirýärdiler. Brokerler NASDAQ-yň iş stansiýasyna orderleri girizýärdiler.

1989-njy ýyl. Tim-Berners-Li (Tim Berners-Lee) Ženewada Ýewropanyň elementar bölejikleriň fizikasy merkezinde (CERN) işlände WWW standartyny – global gipertekst ulgamyny işläp düzdi, ýagny kompýuterleriň arasynda maglumatlaryň alyş-çalşygyny hödürledi.

XX asyryň 90-njy ýyllary boýunça giňişleýin durup geçeliň:

1990-njy ýyl. Tim Berners-Li we onuň kärkeşi Robert Kaýo ilkinji Web-saýty döretdiler.

1990-njy ýyl. 1990-njy ýyllara çenli Interneti täjirçilik maksatlarda ulanmaklyk ABŞ-nyň Milli ylmy fondy (National Science Foundation, NSF) tarapyndan kesgitlenýän reglamente laýyklykda gadagan edilipdi. Emma 1990-njy ýylda Interneti goldamaklyga we ulanmaklyga birnäçe iri hususy korporasiýalar goýberilipdi.

Şeýlelikde, ABŞ-nyň hökümeti federal düzümleriň garamagyndaky Interneti administratiw dolandyryş wezipesini hususy taraplara geçirdi. Bu bolsa täjirçilik (üpjün edijileriň, Internet hyzmatlaryny sarp edijileriň) gurşawynyň giňemegine ýardam etdi, ol millionlarça kompýuterleri we bütin dünýä boýunça ýüz millionlarça adamlary özaralarynda birleşdirdi.

1990-njy ýyllaryň başlary. Ilkinji ERP ulgamlary (Enterprise Resource Planning) – kärhananyň resurslaryny meýilnamalaşdyrmak ulgamlary peýda bolýar.

1991-nji ýyl. Milli ylmy fondy tory täjirçilik maksady bilen ulanmagyň çäklendirmelerini aýyrdy.

1992-nji ýyl. ABŞ-nyň Kongresi Internet toruny täjirçilik maksatlarda ulanmagy makullady.

1992-nji ýyl. Mark Endrisseniniň ýolbaşçylygynda NCSA-nyň (iňl. National Center for Supercomputing Applications – superkompýuter tehnologiýalaryny ösdürmek boýunça ABŞ-nyň milli ylmy-barlag merkezi, ol Illinoýs uniwersitetinde ýerleşýär) işgärleriniň topary syçanjygyň kömegi bilen Internet boýunça aralaşmaga kömek edýän, «Mosaic» adyna eýe bolan Web-brauzeri işläp düzmeklige başlady.

1993-nji ýyl. Kompýuter ylymlary we kriptografiýa ugrundan amerikan alymy Dewid Çaum (David Lee Chaum) elektron pul ulgamyny tejribede amala aşyrmak mehanizmi oýlap tapdy.

1993-nji ýylyň 26-njy oktýabry. ABŞ-nyň Prezidentiniň Memorandumynda häkimiýetiň ýerine ýetiriji edaralarynyň hem-de «Elektron söwdalar arkaly satyn alyş prosesiniň rasionalizasiýasy» atly Prezident Maslahatynyň ýolbaşçylary üçin ilkinji gezek döwletiň zerurlyklary üçin önümleri satyn alşyň elektron ulgamyny döretmek barada sorag goýuldy.

1994-nji ýyl. Netscape Communication kompaniýasy SSL protokolyňy işläp düzdi, bu bolsa tranzaksiýalaryň howpsuzlygyny üpjün etdi. Ipswitch IMail Server satuwlar we dessine almak üçin online düzgüninde elýeterli bolan ilkinji programma üpjünçiligi boldy.

Online-riteýler NetMarket Internetde ilkinji howpsuz söwda tranzaksiýasyny amala aşyrdy.

1994-nji ýylyň 13-nji oktýabry. Mark Endrissen we Jeýms Klark täze Netscape Web-brauzeri görkezdiler. Netscape elektron täjirçiliginiň mümkinçiliklerini giňeldi hem-de programma önümleriniň bazarynda ep-esli paýy eýeledi.

1994-nji ýyl. Özünüň iş tejribesini programmist wezipesinde başlan Jeff Bezos (ABŞ) Amazon kompaniýasyny esaslandyrdy. 1995-nji ýylyň iýulynda Amazon Internet-dükany özüniň Web-saýtyny açdy. Bu dükany işläp başlanynda Bezosyň özi kitap tekjelerini taýýarlamaýy bolýardy hem-de şu dükany arkaly satyn alynýan kitaplary onuň özi gaplamaly bolýardy. Işjeň marketing syýasaty (personalizasiýa tehnologiýalarynyň döredilmegi, satyn alyş prosesiniň ýönekeýleşdirilmegi we ş.m.) kompaniýa bazaryň bu segmentinde öňdebaryjy (lider) orunlary eýelemäge kömek edýärdi, bu bolsa dolanyşygyň ýyllyk ösüşini üpjün edýärdi. Häzirki wagtda-da Amazon – dünýäde iň iri Internet-dükanydyr.

1994-nji ýylyň oktýabry. First Virtual kompaniýasy harytlara töleg boýunça özüniň hyzmatlaryny hödürlep başlady, ol Internetde ilkinji elektron töleg ulgamydyr.

1994-nji ýylyň ahyry. Ilkinji debet elektron töleg ulgamy Net-Cash peýda boldy.

1995-nji ýyl. FOREX bazarynda internet-treýding ulgamlary peýda boldy. Olar gije-gündiz işläp, internet-brokerlerine hususy maýa goýujylara hyzmat etmekde çykdaýlaryny azaltmaga kömek etdi, hususy taraplardan maýa goýumlaryň birden ösmegine getirdi. Häzirki wagtda şeýle elektron söwdalaryň dünýä boýunça bir günlük dolanyşygy 1–3 *trln* dollara ýetdi. Şeýle-de şol ýylda ABŞ-da ähli bank tölegleriniň 90%-i elektron görnüşde amala aşyrylýardy.

1995-nji ýyl. Jeff Bezos Amazon web-saýtynda online satuwlara başlady. Programma düzüji, telekeçi Pýer Omidýar (iňl. Pierre Morad

Omidyar) eBay elektron auksionyny döretdi. Verisign kompaniýasy sanly identifikatory işläp düzmeklige başlady.

1996-njy ýylyň 1-nji fewraly. Visa International we MasterCard International beýleki birnäçe tehnologik kompaniýalar bilen bilelikde plastik kart tehnologiýalarynyň esasynda iri töleg ulgamlary SET – plastik kartlaryny ulanmak bilen goralan internet-tölegleriň bitewi açyk standartynyň işlenip düzülendigini habar berdiler.

Häzirki wagtda goralan tölegleri guramak üçin SET-platformalaryň ygtybarlylyk wagty torda umumy kabul edilendir.

1996-njy ýyl. Amerikan işewüri Bill Gross ilkinji «idealab!» Internet-inkubatoryny döretdi. Özünüň ideýalaryny ösdürmek we «idealab!»-y öňdebaryjy tehnologiýalar bilen üpjün etmek üçin Bill Gross 15 sany programma düzüjilerden ybarat bolan toparý ýygnady. Häzirki wagtda kompaniýanyň bazar nyrhy 220 *mln* dollar, iş orunlary 500 adam, bir wagtyň özünde 50-den gowrak taslamalar «inkubirlenýär».

1998-nji ýyl. ABŞ-da kompýuter ulanyjylaryna elektron poçta boýunça bir-birine pul geçirmäge kömek edýän PayPal ulgamy döredildi we PayPal Internet-tölegleriň ulgamyny işe ýükledi. Yahoo kompaniýasy «Yahoo Stores» ulgamyny işe ýükledi. Google elektron täjirçiligi bilen meşgullanyp başlady. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 8 *mlrd* dollara ýetdi.

1998-nji ýylyň 10-njy apreli. Russiýanyň maliýe hyzmatlar bazarynda ilkinji wirtual bank – IMTB peýda boldy.

1998-nji ýylyň maýy. Bütindünýä söwda guramasy Internet arkaly satyn alnan we gowşurylan maglumatlar hem-de programma üpjünçilikleri gümrük paçlarynyň töleglerinden boşatmak hakyn-da çözügi kabul etdi. Käbir döwletler tor ykdysadyýetini ösdürmege höweslendirmek üçin özünüň ýörite programmalaryny dörediler. Mysal üçin, ABŞ-da Internet arkaly satuwlara degişlilikde, adaty söwdada harydyň bahasyndan 5–10% möçberde satuwdan salgydy aýyrmaklyga moratoriýa girizildi.

1998-nji ýyl. Russiýada AwtoBank tarapyndan işlenip düzülen «Интернет Сервис Банк» ilkinji internet-banking ulgamy işläp başlady.

1998-nji ýyl. Stendford uniwersitetiniň uçurymlary Sergeý Brin (Sergey Brin) we Larri Peýj (Larry Page) tarapyndan Google gözleg ulgamy döredildi.

1998-nji ýylyň dekabry. Amazon internet-dükany arkaly amerikalylaryň baýramçylyklaryň önüsyndaky satyn alyşlarynyň netijesinde ýyllyk satuwlary 1 *mlrd* dollardan geçdi, AOL bolsa (ABŞ-da iri internet-prowaýderi) baýramçylyklaryň önüsyndaky söwdalarda 10 hepdäniň dowamynda 1,2 *mlrd* dollar girdeji gazandy.

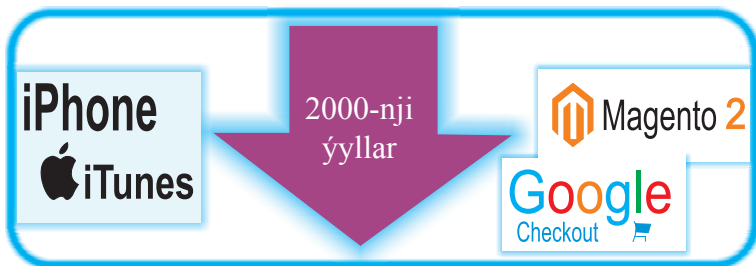
1999-njy ýyl. Zappos kompaniýasy ilkinji düýpli elektron dükanyny işe ýükledi. Global Sports outsorsing (iňl. «outsourcing» (outer-source-using) daşky çeşmeleri, resurslary ulanmak) «eCommerce-platforms» diýip atlandyrylan elektron täjirçiligi üçin döredilen platformany işe ýükledi. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 16 *mlrd* dollara ýetdi.

1999-njy ýylyň 13-nji awgusty. Napster kompaniýasyny eslandyryjy Şon Fanniň (Shawn Fanning) bu ulgamyň aýdym-saz ýazgylaryny online arkaly alyş-çalyş eden ulanyjylarynyň sanynyň bir hepdäniň dowamynda 5 esse artandygyny metbugata habar berdi.

1999-njy ýylyň noýabry. Moskwanyň bankara walýuta biržasy awtomatiki internet-şlýuzu – kuwwatly terminaly döretdi, ol gymmatly kagyzlaryň islendik görnüşini satyn almak we satmak üçin arzalaryň agramly bölegini birwagtda işlemäge ukyplydyr. Müşderiniň arzany beren dessine ony hasaba almagyň wagty birnäçe sekunda çenli gysgaldy, ýagny käbir amallar, mysal üçin, müşderiniň tölege ukyplylygynyň barlagy elde däl-de, awtomatik usulda ýerine ýetirilýär. Şondan bäri Russiýanyň Internet-treýdinginiň taryhy başlandy. Şlýuzuň (şlýuz – dürli protokollary ulanýan kompýuter torlaryny (mysal üçin, ýerli we global) birikdirmek üçin niýetlenen enjam ýada programma) hereket edip başlamagynyň iki ýylynyň dowamynda Moskwanyň bankara walýuta biržasynda Internet-brokerleriň bazar-daky paýy 50%-e çenli, şlýuz arkaly baglaşylan geleşikleriň paýy bolsa 63%-e çenli artdy. Moskwanyň bankara walýuta biržasynyň söwda ulgamyna birnäçe yüzlerçe broker kompaniýalary birikdiler.

1999-njy ýyl. Bir ýylyň dowamynda ABŞ-nyň federal edaralarynyň tölegleriniň 78%-i elektron usulda amala aşyryldy.

2000-nji ýyllar boýunça giňişleýin durup geçeliň:

2000-nji ýylyň 10-njy ýanwary. Iri media-imperiýalar hasaplanýlan AOL we Time Warner kompaniýalary (350 *mln* dollara bahalandyrylan) birleşmek meýilleri hakynda habar berdiler. AOL-nyň mümkinçilikleri, özüniň 24 *mln* ulanyjylary bilen (olara Time Warner-den kontenti (saýtyň mazmuny, saýtda ýerleşdirilen maglumatlar) üpjün edip biljek) örän uludyr, olar elektron täjirçiliginiň bazarynda bu kompaniýanyň gatnaşygyny artdyrdy.

2000-nji ýylyň 7-9-njy fewraly. Hakerler elektron täjirçiliginiň gigantlary bolan Yahoo!, Amazon.com, eBay.com, Buy.com, E-trade.com, CNN.com we beýleki kompaniýalara DoS-çozuşlary guramak üçin «Trinoo» we «Back Orifice» troýan programmalaryny ulandylar. Bu saýtlara üç günlük çozuşlardan ýetirilen zyýan, resmi maglumatlar boýunça 1,2 *mlrd* dollara golaý boldy.

2000-nji ýylyň maýy. Dünýäniň öňdebaryjy maliýe guramalarynyň we «Mobey Forum» öýjükli telefonlary öndürijileriň birleşmesi döredildi, olar ilkinji bolup mobil tölegleriň ikiçipli tehnologiýalarynyň synaglaryny üstünlikli geçirdiler.

2000-nji ýylyň iýuly. «France Telecom» kompaniýasy «Paiement CB sur mobile» mobil tölegler ulgamyny hödürledi, bu ulgam plastik kart bilen bilelikde mobil telefony ulanmak arkaly tölegde esaslandyrylan.

2001-nji ýyl. Amazon iri amerikan kompaniýasy mobil täjirçiliginiň saýtyny işe ýükledi.

2002-nji ýyl. Online-satuwlary amala aşyrýan online-ulanyjylaryň paýy 50%-e ýetdi. Internetde satuwlar 54 *mlrd* dollara ýetdi.

2003-nji ýyl. Apple kompaniýasy iTunes dükanyny (aýdym-sazlary satyn almaga we ýüklemäge mümkinçilik berýän) hödürledi. Internetde satuwlar 70 *mlrd* dollara ýetdi.

2004-nji ýylyň başlary. 22 *mln* adam iri 10 sany amerikan banklarynyň online-bankingini ulanýardylar. «Wells Fargo» (ABŞ) Internet arkaly 4,2 *mln*, «Swedbank» (Şwesiýa) – 1,5 *mln*, «Nordia» (Finlýandiýa) – 1,2 *mln*, «First direct» (Beýik Britaniýa) – 1 *mln*-dan gowrak adamlara hyzmat etdi.

2004-nji ýyl. B2B online-tranzaksiýalar üçin DHgate.com ilkinji Hytaý platformasy peýda boldy, ol «sary sahypalar» modelinden daşlaşmak üçin beýleki B2B-meýdançalary üçin stimuly boldy.

2004-nji ýyl. Howpsuzlyga bolan talaplary güýçlendirmek üçin «Payment Card Industry Security Standards Council» (PCI) döredildi. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 87,5 *mlrd* dollara ýetdi (25% artdy).

2004-nji ýyl. Dünýäde iri Internet-dükany bolan Amazonyň umumy girdejisi 6,92 *mlrd* dollara deň boldy. Şol ýylda girdejisi 588 *mln* dollara ýetdi.

2005-nji ýyl. Internet-satyjylary üçin ilkinji ylmy-amaly maslahat we sergi Çikagoda geçirildi. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 109,4 *mlrd* dollara ýetdi (25% artdy).

2005-nji ýyl. Google 2005-nji ýylyň 2-nji çärýeginiň maliýe jemleriniň netijelerini çykardy. Kompaniýa girdejileriniň düýpli artmagyny gazandy, ýagny hasabat döwründe girdejisi 1,384 *mlrd* dollara ýetdi. Kompaniýanyň ikinji çärýeginiň netijeleri boýunça sap girdejisi 343 *mln* dollar boldy.

2006-njy ýyl. Google kompaniýasy Google Checkout ulgamyny işe ýükledi. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 136,2 *mlrd* dollara ýetdi (25% artdy).

2007-nji ýyl. Apple kompaniýasy Web-brauzerli iPhone mobil gurluşyny hödürledi, onda satuwlary amala aşyrmaga we goşundylary ýüklemäge mümkinçiligi bardy, bu bolsa mobil täjirçiliginiň ösüşine täze itergi berdi. Online-satuwlaryň ýyllyk göwrümi 165,9 *mlrd* dollara ýetdi (21,8% artdy).

2010-njy ýyllar boýunça giňişleýin durup geçeliň:

2012-nji ýyl. Elektron täjirçiliginde satuwlaryň göwrümi 200 *mlrd* dollardan geçdi.

2015-nji ýyl. Amazon.com ABŞ-da 500 *mln* SKU-ny («Stock Keeping Unit» – «ammar hasap birligi») satmak bilen elektron söwdanyň umumy ösüşiniň ýarysyndan gowragyny üpjün etdi.

2016-njy ýyl. 2015-nji ýyl bilen deňeşdirilende, dolanyşyk 45% artyp, 327 *mlrd* dollar boldy. Amazony esaslandyryjy Jeff Bezos sargytlary «dronlaryň» kömegi bilen eltip bermek meýilleri barada yglan etdi.

2017-nji ýyl. Bütün dünýä boýunça elektron täjirçiligiň bölek söwdasy 2,304 *trln* dollara ýetdi, 2016-njy ýyl bilen deňeşdirilende, 24,8% artdy.

2017-nji ýyl. Elektron täjirçiliginiň global tranzaksiýalaryň 29,267 *trln* dollara ýetdi, şol sanda işewürligiň arasyndaky (B2B) tranzaksiýalar 25,516 *trln* dollara we işewürlük bilen sarp edijileriň arasyndaky satuwlar 3,851 *trln* dollara deň boldy.

Umuman, mobil we sosial täjirçiliginiň, elektron täjirçiligi üçin platformalaryň güýçli depginlerde ösüşi online-söwdanyň adaty söwda üçin ýeterlik derejede alternatiwa bolandygyny tassyklady.

işewürliги döretmek hakynda pikiriň peýda bolan pursadynda wajypdyr.

Esasan hem, amaly meseleler çözülen-de, guramanyň işi eýýäm amala aşyrylýar, emma işewürlik ideýasynyň emele getirilmegi, strategik we işewürliгиň meýilnamalaşdyrylyşy, düýpli maýa goýumlaryň emele getirilmegi ýaly tapgyrlar bolsa täjirçilik siklinde, elbetde, bolmaz.

Elektron täjirçiliginiň tapgyrlary adaty täjirçilikden işewürlik (ýa-da bölekleyin) online düzgüninde geçirilende, tapgyrlaryň käbirleri tutuşlygyna ýa-da bölekleyin elektron usulda amala aşyrylýandygy bilen tapawutlanýar.

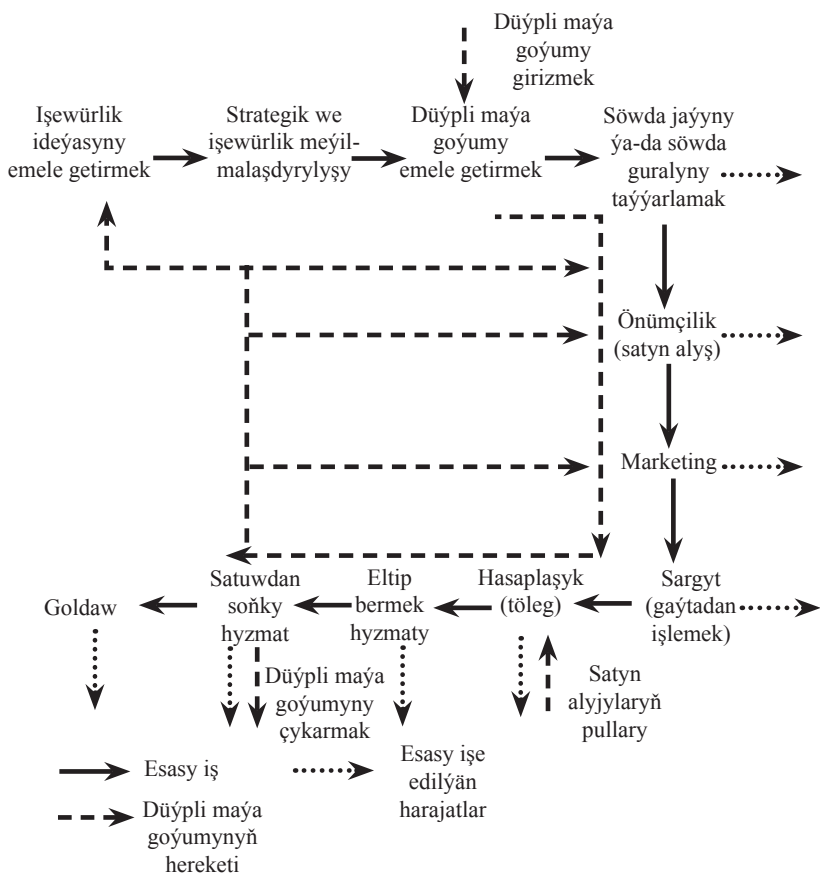
Elbetde, bu tapgyrlaryň ýerine ýetiriliş ýörelgeleri-de üýtgeýär. Tapgyrlaryň haýsylaryny elektron usula geçirmeli we haýsylaryny adaty usulda galdyrmaly – bular her bir gurama üçin aýratynlykda çözülýär.

Elektron täjirçilik şertlerinde tapgyrlarda bar bolan ugurlar, aýratynlyklar (*4-nji surat*):

1. Söwda guralyny döretmek;
2. Önümçilik (satyn alyş);
3. Marketing;
4. Sargyt (gaýtadan işlemek);
5. Hasaplaşyk (töleg);
6. Eltip bermek hyzmaty;
7. Satuwdan soňky hyzmat ediş;
8. Goldaw.

Offline-dan online işewürliгine geçiş. Elektron täjirçiligine gatnaşyjylaryň alýan umumy ykdysady bähbitleri:

1. Amaly harajatlaryň azaldylmagy;
2. Mahabatlandyrmany geçirmeklige edilýän çykdajylaryň düýpli azaldylmagy;
3. Satyn alyjylara hyzmat ediş prosesiniň personalizasiýasy;
4. Bäsdeşlerden «ýeňil» ozmak mümkinçiligi;
5. İşewür prosesleri netijeli daş aralykdan dolandyrmagyň mümkinçilikleri;

4-nji surat. Elektron işewürliginiň adaty işewürlige ornaşdyrylyşy

6. Bazaryň ornunyň we onuň segmentleriniň marketing taýdan barlagyny geçirmegiň «tizligi»;
7. Maglumatlaryň alyş-çalşygyna edilýän çykdajylaryň azaldylmagy;
8. Satyn alyjylaryň sanynyň çäklendirilmedik ösüşiniň potensial mümkinçilikleri;
9. Kompaniýanyň «aýdyňlygynyň» artmagy;
10. Tranzaksiýalaryň özüne düşýän gymmatynyň azalmagy.

Öndüriji-firmalaryň alýan umumy ykdysady bähbitleri:

1. Satuwyň täze kanalyny döretmek ýa-da täze ýerleri özleşdirmek mümkinçilikleri;
2. Araçylaryň hyzmatlaryndan boýun gaçyrmak (ret etmek) mümkinçilikleri;
3. Hojalyk aragatnaşyklarynyň koordinasiýasynyň ýönekeýleşdirilmegi;
4. Maglumatlary almagyň dessinligini (operatiwligini) artdyrmak.
5. Öndüriji-firmalaryň giňden açyklygy;
6. Sargytçylar bilen integrasiýanyň hasabyna işewürligiň netijeliliginiň artmagy;
7. Müşderi maglumatlarynyň çalt aktuallaşmagy;
8. Aragatnaşyklaryň (kontaktlaryň) ýönekeýleşdirilmegi;
9. Harydy eltip berijileriň çykdajylaryny tygşytlamak;
10. Amaly harajatlaryň azaldylmagy.

Satyn alyjylaryň alýan umumy ykdysady bähbitleri:

1. Dükanelary girip görmeklige sarp edilýän wagtyň tygşytlanmagy;
2. Girip görmek üçin dükanelaryň elmydama elýeterli bolmagynyň üpjün edilmegi;
3. Harytlary gözlemek prosedurasynyň ýönekeýleşdirilmegi;
4. Dürli dükanelarda harytlaryň häsiýetnamalaryny we nyrlaryny dessine deňşdirmek mümkinçilikleri;
5. Hyzmat edilişi indiwiiduallaşdyrmak;
6. Pul serişdeleriniň tygşytlanmagyny gazanmak mümkinçiligi;
7. Täze harytlary we hyzmatlary işläp taýýarlamak we ornaşdyrmak proseslerine satyn alyjylary çekmek;
8. Satyn alyşy we satyşy resmileşdirmek bilen baglanyşykly çykdajylary azaltmak;
9. Harydy satyn alyja eltip bermek ýoluny gysgaltmak;
10. «Dükanelar» bilen «tizleşdirilen» ikitaraplaýyn aragatnaşyk.

Elektron täjirçiliginiň çäklendirmeleri (kemçilikleri):

1. Howpsuzlyk we maglumat ulgamlarynyň bitewüligi;
2. Giň gerimlilik;
3. Sargytlary ýerine ýetirmegiň meseleleri (problemalary);

4. Sarp edijiler bilen özara gatnaşyklaryň meseleleri;
5. Online-da satyn almaklyga isleg bildirilmeyän harytlar;
6. Elektron täjirçiligi boýunça hünärmenleriň taýýarlygynyň pesräkligi;
7. Öz işiniň başynda düýpli (uly) töwekgelçilik.

Elektron täjirçiliginde reinžiniring

Elektron täjirçiligi işewürligiň reinžiniringini ýeňilleşdirýär – bu iş häzirkî wagtda ykdysady taýdan ösen Günbatar ýurtlarynyň has iri kompaniýalarynyň arasynda giňden ýaýrandyr. Elektron täjirçiliginiň maksady reinžiniring prosesinde çözülyän maksatlar bilen kybapdaşdyr:

- harajatlary azaltmak;
- önümçilik sikliniň wagtyny azaltmak;
- müşderileriň ýüz tutmalarynyň ýerine ýetirilmegini tizleşdirmek;
- hyzmatyň hilini gowulandyrmak.

Emma firmalaryň reinžiniring bilen baglanyşykly bolan tagallalary, düzgün bolşy ýaly, firmalaryň işinde düýpli guramaçylyk taýdan üýtgemelerinde ýüze çykýan durmuş maksatly harajatlaryny hasap etmeyärler. Şol bir wagtyň özünde Internet-tehnologiýalaryny, elektron täjirçiligi ornaşdyrmak bilen baglanyşykly üýtgemeleriň gymmatlylygy, eger-de şeýle üýtgemeler ýerlikli, ýalňyşsyz edilen bolsa, onda bu oňyn iş şertleriniň doredilmegini stimullerlemekligi göz önünde tutýar.

Reinžiniring adalgasyna birnäçe kesgitleme bermek bolar:

Reinžiniring – bu kompaniýanyň işiniň hil, gymmat, serwis we ösüş depginleri ýaly esasy häzirkî zaman görkezijilerini (böküş görnüşli, endigansyz) gowulandyrmak üçin işjeň prosesleri gaýtadan taslamak.

Reinžiniring – bu şol bir obýektde (kompaniýada) ozal ornaşdyrylan tehniki çözümleriň modernizasiýalaşdyrylmagydyr.

Reinžiniring – bu işewürligi alyp barmagyň düzümini gaýtadan (täzeden) guramakdyr.

Reinžiniring – bu önümçilik kärhanalarynda hereket edýän tehniki we tehnologik çözümleri kämilleşdirmek we gaýtadan guramak boýunça alnyp barylýan işdir.

Işewürligi adaty usulda alyp barmagyň şertlerinde kärhanalar hemme zada jogap berýärler. Harydyň ösüşi, onuň önümçiligi, satuw, eltip bermek, maddy-tehniki goldaw resurslaryň örän uly möçberde sarp edilmegini talap edýär, munda guramalar elmydama doly derejede abraýly (kompetent, ähmiýetli) bolup baranoklar.

Elektron täjirçiligi guramalaryň wirtual bileleşikleriniň torunda kärhanalaryň işiniň transformasiýasyna (özgertmeklige) başlamagy, olaryň her biri öz işini has ähmiýetli (kompetent) ugurlara, ýagny öz müşderilerine gutarnykly önümçilik çözümlerini üpjün etmek maksady bilen gönükdirip bilerler.

Elektron täjirçiligi işewürligi alyp barmagyň birnäçe täze mümkinçiliklerini döretmekde gural bolup durýar. Muňa şu aşakdakylar girýär:

- işewürligiň maglumat/işjeň gurşawynyň ulgamy;
- wideokonferensiýalar;
- dürli-dürli maglumatlar;
- okuw-tälim beriş işleri;
- maliýe özara gatnaşyklary;
- elektron tehnologiýalara esaslanýan kompaniýalaryň arasyndaky täze gatnaşklar;
- harytlary/hyzmatlary öndürmegiň we satyn almagyň täze ykdysadyýeti;
- marketingiň täze modelleri;
- hyzmatdaşlyk;
- täze we has arzan kanallary;
- täze işewür utgaşmalar (kombinasiýalar);
- alternatiw işleri goldamak.

Müşderiler bilen täze gatnaşklar

Elektron täjirçiligi işewürligi nähili üýtgedýändigini, müşderiler bilen täze özara gatnaşyklaryň guralyşynyň nähili bolup geçýändigini has wajyp bolup durýar. Muňa şu aşakdakylar girýär:

- online mahabatly we marketing;
- online sargydy taýýarlamagyň (resmileşdirmegiň) mümkinçilikleri;
- müşderilere online hyzmat etmek;

- harytlaryň we hyzmatlaryň müşderileriň isleglerine (talaplaryna) maksimal derejede laýyk gelmegi.

Haryt goýujylyk hataryny (ulgamyny) dolandyrmak

Elektron täjirçiligi haryt goýujylaryň giň toparlary bilen söwda hyzmatdaşlarynyň göni netijeli özara hereketleriniň hasabyna harytlary almak we gurlary dolandyrmak bilen baglanyşykly bolan çykdajylary azaldýar. Işewürligiň dürli görnüşleri *business-to-business* goşundylarynyň (goşmaça gymmatyny döredýän) esasynda «distribusiýa» boýunça hyzmatlary gaýtadan döredýär.

Torda täze önümler

Internetde işewürligiň önümi bolup maglumat çykyş edýär. Neşirýat gulluklarynyň köpüsi öz materiallaryny Internet torunda ýerleşdirýärler, bu materiallar bolsa islendik ýerde okyjylara elýeterli bolýar. Bu işewürlige girýän täze öwrenijiler, öz materiallaryny torda ýerleşdirmeginiň netijesinde, çäksiz auditoriýa eýe bolmaklyga mümkinçilikleri bardyr. Kompaniýalaryň birnäçesi haryt goýujylyk bilen meşgullanýarlar, olaryň esasy interaktiw oýunlar, audio we wideo materiallar ýaly maglumatlar düzýär, bu maglumatlar ilatyň giňden isleg bildirýän maglumatlarydyr.

Offline işewürligi üçin elektron täjirçiliginiň zerurlygynyň sebäpleri

Offline işewürligi üçin elektron täjirçiliginiň zerurlygynyň 3 sany sebäbini bellemek bolar:

1. Bazaryň möçberi we ösüşi;
2. Bäsdeşleriň elektron täjirçiligine çalt uýgunlaşmasy;
3. Bazarlara giriş böwetlikleriniň (barýerleriniň) peselmeginiň netijesinde bäsdeşleriň sanynyň çalt ösmegi.

Web-tehnologiýalaryň ulanylmagynyň esasynda döredilen modeller geleşikleri amala aşyrmagyň ähli fazalaryny öz içine alýar, şol sanda:

- müşderileriň haryt goýujylardan *maglumatlary talap etmegi (soramagy)*;
- haryt goýujyda harytlaryň bardygyny *tassyklaýjy ulgam*;
- harydyň satyn alnyşyny amala aşyrmaga kömek edýän *müşderi ulgamy*;

- satyn alnyşy ylalaşýan/makullaýan ***haryt goýujynyň ulgamy***;
- satyn alnyşy tassyklaýan ***haryt goýujynyň ulgamy***;
- sargydy ýerleşdirýän ***haryt goýujynyň ulgamy***.

Ýokarda sanalyp geçilen görkezijilere garamazdan, Web arkaly tranzaksiýalary geçirmek prosesi işewürlük üçin käbir düýpli kynçylykly meseleleri (problemalary) döredýär. Bu düýpli kynçylykly meseleler (problemlar) haýsylardygyňa indiki soragda seredip geçeliň.

2.2. Elektron işewürligi boýunça çözümleri amala aşyrmak üçin ulanylýan tehnologiýalar

Bu ýerde biz çylşyrymly problemlary we howpsuzlyk meselelerini çözmek bilen baglanyşykly bolan talaplaryň we EDI (*Electronic Data Interchange*) tehnologiýasynyň artykmaçlyklaryna gysgaça seredip geçeliň.

EDI (*Electronic Data Interchange*) – elektron maglumatlary özara alyş-çalyş etmek.

EDI tehnologiýasy – bu dürli kompaniýalaryň arasynda kompýuter birleşmelerini ulanmak bilen işjeň resminamalary alyşmagyň örän çalt usuly.

Başgaça aýdanymyzda, **EDI** – bu geçirilýän resminamanyň (faýlyň) formatyny kabul edýän kompýuteriň formatyna konwertirleýän standartdyr.

EDI-niň ulanylmagy netijesinde aşakdakylar gazanylýar:

- kagyz göterijilerindäki resminamalary (maglumatlary) taýýarlamak bilen baglanyşykly dürli görnüşli çykdajylar azalýar;
- düýpli kynçylykly (problemaly) ýagdaýlary çözmek gowulaşýar;
- müşderilere edilýän hyzmatlar gowulaşýar;
- müşderileriň we haryt goýujylaryň binýady giňelýär.

EDI tehnologiýasy ilki başda töleg hasaplaşyklaryny ýa-da hasaplardan serişdeleri geçirmek proseslerini awtomatlaşdyrmak ýaly aýry-aýry prosesleriň geçirilişini gowulandyrmak üçin ulanylypdy. Häzirki wagtda EDI tehnologiýasy elektron täjirçiliginde kompaniýalaryň giň gerimlerde özüniň öndürijiligini gowulandyrmaga kömek edýän içerki we daşarky işewür proseslerini birleşdirmekde ulanylýar. Şeýle-de kompaniýalar täze elektron tehnologiýalaryň esasynda sargytlary edip bilýärler, satyn alyşlary amala aşyryp bilýärler, hasaplary töläp bilýärler, serişdeleri geçirip bilýärler, haryt goýujylar, distribýutorlar, müşderiler, banklar we ulag guramalary bilen aragatnaşyk saklap bilýärler.

EDI-niň kommunikasiýa kanaly hökmünde Interneti ulanmak bilen, harajatlary ep-esli derejede azaldyp bolar hem-de söwda hyzmatlarynyň sanyny (toparlaryny) giňeldip bolar. Bütin dünýä boýunça kompaniýalaryň aglabasy Interneti öz işewürliginde ulanýarlar.

EDI-niň gymmatly ulgam bolup durýandygy sebäpli, ony gurnamak we çatmak boýunça köp çykdaýlary talap edýär, şonuň üçin iri kompaniýalaryň ony maglumatlary alyşmagyň ulgamy hökmünde ulanmaga mümkinçilikleri bar.

Internet tehnologiýalary bu ýagdaýy düýpli ýeňilleşdirýär. Harajatlary azaltmaktan başga-da, maglumatlaryň açyk ýa-da interaktiw alyş-çalşygy satyn alyjylara we haryt goýujylara geleşikleri başyndan tä ahyryna çenli doly amala aşyrmaga kömek edýär.

Munuň bilen birlikde, tehnologiýa bilen däl-de, işewürlük bilen baglanyşykly bolan hosting («*Hosting*» *inl.* – *elmydama torda ýerleşýän serwerde maglumatlary ýerleşdirmek üçin resurslary bermek boýunça hyzmat*) meseleleri-de bardyr. Satyjylar tarapyndan hususy çözümlerine we goşmaça gymmaty döretmeklige howp hökmünde kabul edilýän has açyk ulgamlar we standartlar zerurdyr.

III BAP

ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE KOMPANIÝANYŇ ÖSÜŞ STRATEGIÝASY WE TAKTIKASY

*«Strategy without tactics is the slowest route to victory.
Tactics without strategy is the noise before defeat».*

Sun Tzu

*«Taktikasyz strategiýa – bu ýeňşe barmagyň has haýal ýoludyr.
Strategiýasyz taktika – bu ýeňlişiň önüsrasyndaky ýönekeý başagaýlykdyr».*

Sun Szy

3.1. Internet-strategiýalar

Internetde bolmagyň strategiýasy – bu näme we ol kompaniýa üçin nähili bähbitleri berer?

Internetde bolmagyň (gatnaşmagyň) strategiýasy – bu kompaniýanyň saýtyny döretmekligi we alyp barmaklygy, maglumatlar bilen doldurylmagyny hem-de ussatlyk bilen öňe sürmekligi öz içine alýan bitewi strategiýa.

Netijeli gatnaşmaklyk öz online resursyňdan (saýtdan, internet-dükandan, 1 sahypalykdan) ýokary girdeji almaklygy aňladýar. Emma ýörite bilim bolmasa, esasan, ýokary bäsdeşlikli pudaklarda müşderileri çekmek we olary saklamak örän kyndyr.

Internet-işewürligi strategiýasynyň esasy aýratynlygy – bu hem sarp edijä gönükmegidir. Interneti ulanmak bilen işewürlük bilen sarp edijiler has «golaýlaşýar», sarp edijilere we müşderilere aýratyn (özbaşdak) hyzmat etmekligi has ýokary derejede guramaga kömek edýär.

Işlenip düzülen Internet-strategiýalardan garaşylýan we gazanylýan bähbitler:

- müşderileriň sanynyň köpelmegi we satuwlaryň göwrüminiň artmagy;
- brendiň has ýokary derejede tanalmagy;
- täze bazarlara çykylmagy (aýratyn hem, offline dükanlar üçin mahsusdyr);
- mahabata edilýän çykdajylaryň amatlaşdyrylmagy;
- saýtyň we mahabat kompaniýasynyň ýalňyşsyz auditi;
- internetde işewürligiň ilerlemeginiň netijeli we peýdaly gurallary;
- öň hereket edýän mahabat kanallarynyň gowşak taraplaryny ýüze çykarmak we netijeliligini artdyrmak;
- anyk meýilnama – öňe ilerlemegiň strategiýasy kompaniýanyň nirä we onuň 1 ýyldan, 5 ýyldan nähili maksatlara ýetjekdigine düşünmäge kömek edýär.

Kompaniýany ösdürmegiň täze strategiýasy

Kompaniýany ösdürmegiň täze strategiýasy Internet-taslamanyň korporativ offline işewürligine tarap ösüp başlamagyndan ybaratdyr. Strategiýanyň iki warianty mümkindir:

1) Internet-taslama özüniň hususy offline-işewürligini kompaniýanyň adaty işewürlük-shemasy boýunça işiniň ugruna (görnüşine) kybapdaşlykda döredýär. Mysal üçin, kitap dükany ammary kärendesine alýar, gatnadyjyny (kurýeri) we ulag gulluklaryny gurnaýar, ýoklary hünärli işgäri hakyna tutýar. Emma öz offline işewürligiňi «noldan başlamak» örän kyndyr, sebäbi, mysal üçin, güýçli Inter-

net-taslamalar üçin satuwlaryň göwrüminiň ösüşi, offline iş üçin laýyk bolan hyzmat edýän serişdeleriň kuwwatyny ösdürmek depginine garanyňda has ýokarydyr. Mundan başga-da, offline bäsdeşler offline bazaryň segmentine täze bäsdeşleri goýbermeyärler. Şonuň üçin ikinji wariant has dogry strategiýa hasap edilýär.

2) Internet-taslama üçin haýsydyr bir offline kompaniýanyň işiniň ugruna laýyk gelýän Internet-taslamasyny satyn almagy. Emma Internet-taslama üçin öz hususy offline işewürliginiň ösüşiň ikinji tapgyrynda döretmeklik, ýagny haçanda Internet-taslama eýýäm ýaýbaňlandyrylan we girdeji getirýän bolsa maksada laýykdygyny bellemelidiris.

Internetde korporatiw işewürlük üçin aşakdaky strategiýalaryň haýsy-da bolsa birini ulanmak mümkin:

1) Online gurşawynda peýda bolýan täze mümkinçilikleri hasaba almak bilen kompaniýanyň adaty offline işewürliginiň online işewürligine öwürilmegi (transformasiýasy). Şunlukda, kompaniýa öňküsi ýaly offline-işewürliginde galýar hem-de munuň bilen birlikde «garyşyk» tipli kompaniýa döreýär.

2) Golçur kompaniýalaryň döredilmegi, ýagny olar «enelik» kompaniýalary bilen aýratyn («eksklüzivi») gatnaşyklarda bolup, «enelik» kompaniýanyň işewürligini elektron görnüşe geçirmek wezipesini amala aşyrýar.

3) Kärhananyň işewürligini online gurşawyna tarap ösdürmek üçin bar bolan Internet-taslamalary satyn almak. Mysal üçin, kompýuterleri satýan Internet-dükany bar, şeýle-de kompýuterleri öndürýän kompaniýalar bar, şonda kompaniýa soňluk bilen Internet-dükany öz işewürligine integrirlemek maksady bilen ony satyn alýar.

3.2. Internetde korporatiw taslamalary ösdürmegiň strategiýalary

Internetdäki ähli taslamalary özboluşly **kontent hem-de elektron täjirçiligi** taslamalary ýaly toparlara bölmek bolar:

1. **Birinji topara** korporatiw işewürligiň Internetdäki ähli taslamalaryny, şeýle-de özüniň offline işewürligi bar bolan anyk täjirçilik kärhanasy üçin işewürligi elektron alyp barmak ýa-da elektron täjirçiligi ulgamy döredilýän taslamalary degişli etmek bolar. Şeýle taslamalaryň maksady adaty offline işewürligine elektron täjirçiliginiň artykmaçlyklaryny, aýratynlyklaryny bermek bilen ony güýçlendirmekden we giňeltmekden ybaratdyr.

2. **Ikinji topara** korporatiw taslamalara degişli bolmadyk Internet-taslamalar degişlidir, onuň esasynda öňki bar bolan offline-işewürligi goýulman, täze taslamalar, ýagny diňe Internetde bar bolan taslamalar döredilýär (Internet taslamalar).

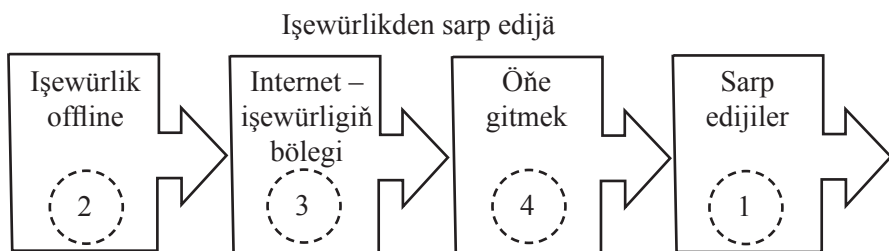
Bu taslamalaryň ösüşine aýratynlykda seredip geçeliň.

Korporatiw taslamalar

Korporatiw taslamalar üçin ösüş strategiýasynyň umumy gurluşyny aşakdaky usulda görkezmek bolar (5-nji surat).

Internet-auditoriýasynyň arasynda Interneti maglumatlaryň gözlegi, tazelikleri ýa-da berlen soraglara jogaplary dessine almak üçin ulanyan adamlar (5-nji suratdaky 1-nji) bar. Olar hem harytlaryň we hyzmatlaryň offline sarp edijileri bolup çykyş edýärler, şeýle-de potensial islendik Internet-ulanyjysy sarp ediji bolup durýar. Emma Internetsiz hem adaty usulda ösýän offline işewürligi bardyr (5-nji suratdaky 2-nji).

Ösüşiň kesgitli bir tapgyrynda işewürligiň ýolbaşçylary täze müşderileri çekmegiň täze bir gurşawy hökmünde Internet bilen gyzyklanyp başlaýarlar. Ýolbaşçylar eýýäm bar bolan işewürlük

5-nji surat. Korporatiw taslamalary döretmegiň strategiýasy

üçin marketing we haryt-maliýe kommunikasiýalaryň täze ulgamy hökmünde Internet-bazaryny özleşdirmek barada çözüdi kabul edýärler. Şunlukda, aşakdaky amallar yzygiderlikde ýerine ýetirilýär:

1) Internetde bar bolmagyň strategiýasy işlenip düzülýär. Munuň üçin Internet-bazarynyň dürli segmentlerinde marketing barlaglaryny geçirýän konsultantlary (maslahatçylary) we firmalary çekýärler.

2) Esasy işewürlige Internet-işewürligiň bölegi işlenip düzülýär we ornaşdyrylýar (*5-nji suratdaky 3-nji*), onuň kömegi bilen işewür prosesleriň bölegi (bölekleyin ýa-da dolulygyna) Internete geçirilýär.

3) İşewürligiň bu Internet-bölegi adaty we Internet-marketingiň dürli serişdeleri bilen sarp edijilere tarap özüniň «öňe sürülme-gine» (*5-nji suratdaky 4-nji*) başlaýar. Şunlukda, kompaniýanyň Internet-işewürliginiň marketinginiň strategiýasyny Internet-işewürligi döretmegiň umumy strategiýasynyň işlenip düzülme-giniň tapgyrynda kesgitlemek zerurdyr.

Umuman, korporativ taslamalaryň Internet-strategiýalarynyň ösüşiniň umumy ugry: «Işewürlikden sarp edijädir».

3.3. Internet-taslamalaryň ösüş strategiýasy

Internet-taslama – bu Internet gurşawynda hyzmatlary bermek üçin zerur bolan programma we tehniki serişdeleriň toplumydyr.

Has giňişleýin belläp geçsek, **Internet-taslama** – bu bellenen döwrüň dowamynda anyk maksatlara ýetmeklige gönükdirilen, garaşylýan netijelere bildirilýän anyk talaplaryny we resurslary sarp etmegiň mümkin bolan çäklerini göz önünde tutmak bilen meseleleriň kesgitlenen yzygiderlilikidir.

Korporativ taslamalardan tapawutlylykda, Internet-taslamalar Internete diňe bir birikmegi özüniň maksady hökmünde goýman, olar turuwbaşdan Internet-ykdysadyýetiň bölegi bolup durýarlar. Şunlukda, ösüşiň ikinji tapgyryna (offline işewürligine tarap hereket tapgyryna) girişen taslamalar şol bir 3 strategiýany saýlap bilerler, emma öz aýratynlyklary bilen:

1) Öz online işewürligini, ýagny online prosesleri we offline prosesleri bir bitewi işewürlige birikdirýän, «garyşyk» warianta transformirmek.

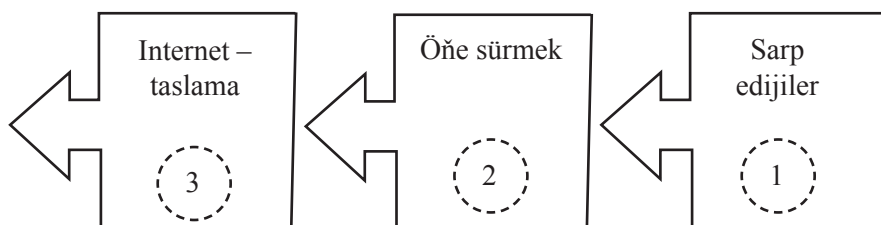
2) Internet-taslamalardan, adatça, golçur kompaniýalar döredilmeyär, emma maýadarlar Internet-holdingleri döretmek bilen, şeýle-de birnäçe Internet-taslamalary döretmek arkaly diwersifikasiýa meselelerini çözüwler. Şeýle holdinglerden Ru-net, Netbridge, Rambler, Port.ru, Golden Telecom ýaly holdingleri bellemek bolar, hut şu holdingler Runetde maýa goýum klimatyny (şertlerini) kesgitleýärler.

3) Offline kompaniýasyny satyn almak, onuň işewürligi Internet-taslamasynyň online işewürliginiň üstüni ýetirýär. Bu bolsa düýpli maýa goýum goldawly Internet-taslamalar üçin has ýaýbaňlanan strategiýadyr.

Ösüş strategiýasy hem korporatiw taslamalar üçin hem-de Internet-taslamalar üçin deňeşdirerlikdir. Şeýle-de Internet-işewürligiň wajyp aýratnylyklarynyň biri – korporatiw we Internet-taslamalar üçin özaralarynda özara gatnaşyklarynyň mümkinçiligidir.

Internet-taslamalaryny döretmegiň we ösdürmegiň strategiýasynyň gurluşy biraz başgaçadyr (6-njy surat).

Korporatiw däl Internet-taslamalar düýbünden başga usul bilen sarp edijilere çykýarlar (6-njy suratdaky 1-nji). Sarp edijä gyzykly bolan käbir Internet-taslama işlenip düzülýär (6-njy suratdaky 2-nji). Onuň islendik bir gyzykly kontenti ýa-da marketing taýdan delili, ýagny sarp edijini gyzyklandyryp bilýän sebäbi bolup biler (mysal üçin, tölegsiz, mugt elektron poçta). Şeýle saýt sarp edijileriň giň köp-

6-njy surat. Internet-taslamalary döretmegiň strategiýasy

çüligine (agramly bölegine) täsir etmekligi isleýän mahabat berijiler üçin özüne çekiji bolar. Munuň bilen birlikde offline işewürligi bilen bagly bolmadyk Internet-taslama emele gelýär. Soňra bu Internet-taslama dürli usullar bilen sarp edijileri özüne çekip başlaýar (*6-njy suratdaky 3-nji*), olardan has täsirlisi şol ýa-da başga hyzmatlardan mugt peýdalanmakdyr. Dürli banner torlaryna gatnaşmaklyk taslama üçin mahabata edilýän çykdaýylary azaltmaga kömek edýär. Şeýle taslama uzak wagtlaý hereket edip biler (az çykdaýy etmek bilen känbir üýtgeşik ösüş bolmaz).

Internet-taslamlar satuwa çykarylýar hem-de daşarky maýa goýujylar tarapyndan ösüş we gaýtadan satmak üçin satyn alnyp bilner (hemişe däl). Şeýlelik bilen, Internet-taslamlaryň aglaba bölegi özüniň ösüş strategiýasynyň iki derejeli gurluşyny amala aşyrýar:

- ilki Internetiň ulanyjylary üçin özüne çekiji islendik bir zat döredilýär;
- soňra ol satylýar.

Elektron işewürliginiň taslamalarynyň üstünlik gazanmagy üçin 5 sany esasy faktorlar

Öndürijiligi artdyrmak üçin Internetiň ähli kuwwatlyklaryny ulanmak bilen özüniň elektron işewürligini ösdürmekligi isleýän kärhanalar aşadaky faktorlara degişlilikde, özüniň taýýarlygyny kesgitlemelidirler (bahalandyrmalydyr):

- işewür prosesleri «gysmaklyga» kärhananyň taýýarlygy;
- hyzmatdaşlar bilen bilelikdäki iş;
- müşderileriň ýüz tutmalaryna dessine jogap bermegiň tizligi;
- her müşderä aýratynlykda hyzmat etmek;
- işewürlige çemeleşmekde çeyelik.

Işewür prosesleri «gysmak»

Elektron işewürliginiň üstünligi satyn alyjylaryň ýüz tutmalaryna dessine jogap bermegiň tizligi bilen kesgitlenilýär. Internetde sargytlaryň we olaryň ýerine ýetirilişiniň arasyndaky wagtyň sekuntlar ýa-da minutlar bilen hasaplanylýan gurşawy döredilendir. Girdeji-li Web-taslamaný döretmek üçin kärhana online işewürligini amala aşyrmagynda artykmaç proseduralardan, ýagny haryt goýujylyk zynjyryndan maliýe özara hereketleriň zynjyryndan dynmaklyk zerurdyr.

Hyzmatdaşlar bilen bilelikdäki iş

Elektron işewürligi şertlerinde kompaniýalaryň özara hereketleri dinamiki bolup geçýär hem-de guramalar tä özüne gerek bolýança bilelikde işleýärler, soňra bes edýärler. Elektron bazar amatly sarp edijilik çözgütlerini döretmäge kömek edýän dinamik hyzmatdaşlyk üçin şertleri hödürleýär (üpjün edýär). Bütin dünýä boýunça ösüp barýan bäsdeşlik kärhanany has netijeli işlemegi üçin birleşmeklige mejbur edýär.

Müşderileriň ýüz tutmalaryna dessine jogap bermegiň tizligi

Elektron işewürliginde kompaniýa täzeçe düşünmelidir hem-de bäsdeşlik göreşinde özüniň pozisiýasyny kesgitlemelidir. Satyn alyjylar ýa-da hyzmatdaşlar sargytlara, ýüz tutmalara haýal etmän jogap berýän haryt goýujylardan (haryt bilen üpjün edijilerden) zerur harytlary, hyzmatlary alýarlar, sebäbi elektron işewürligi – bu bir hepdede yedi gün, bir gije-gündiziň dowamynda 24 sagat işleýän işewürlükdir.

Her müşderä aýratynlykda hyzmat etmek

Elektron işewürligini alyp barýan kompaniýalar hyzmat edişiň harytdan hem has wajyp bolandygyna we «individual bazary» döretmegiň zerurdygyna düşünmelidir, çünki her bir sarp edijä aýratynlykda çemeleşmek gerekdir hem-de elektron işewürliginiň kärhanalary müşderilere has gowy hyzmat etmäge ymtylýarlar.

Çeýelik

Üstünlikli alnyp barylýan elektron işewürligi – bu çeýe işewürlükdir. Üstünlikli Web-taslamalaryna eýe bolmaklygy isleýän kärhanalar, ilkinji nobatda, dürli Web-strategiýalary işläp düzmelidirler hem-de özüniň kärhanasy üçin has amatly (optimal) Web-taslamasyny saýlamalydyr.

Umuman, ýokarda sanalyp geçilen faktorlary jemlemek bilen netije çykarmak bolar hem-de «**Internet-taslamasy nähili bolmaly?**» diýen sorag ýüze çykýar.

Birinjiden, Internet-taslamasy potensial (mümkin bolan) girdejileriň diňe bir çeşmesine bagly (garaşly) bolmaly däldir.

Ikinjiden, Internet-taslamasy saýta girýänler, müşderiler, haryt goýujylar we hyzmatdaşlar bilen işjeň aragatnaşygy üpjün etmelidir.

Üçünjiden, bu hut işewürlük bolmalydyr. Ol, eger-de Internet bolmasa-da, işewürlük hökmünde bolmalydyr.

3.4. Elektron täjirçiliginiň strategiýasyny ornaşdyrmagyň artykmaçlyklary

Elektron täjirçiligi adaty söwdalaryň görnüşleri bilen deňeşdirilende birnäçe düýpli artykmaçlyklara eýedir:

1. Bu ýerde müşderilere hyzmat ediş üznüksiz amala aşyrylýar, ýagny 24 sagat gije-gündiziň dowamynda, 7 gün hepdede, 365/366 gün ýylda.

2. Geografik böwetlikleriň ýoklugy – harytlar we hyzmatlar baradaky ähli zerur maglumatlar bir ýerde jemlenilen hem-de oňa bolan elýeterlik dünýäniň islendik nokadyndan hiç hili araçysyz gönüden-göni mümkindir. Bu bolsa nyrhyň aýdyňlygyny üpjün edýär hem-de onuň esaslandyrylmadyk artyş ähtimallygyny peseldýär.

3. Goşmaça işgäri çekmezden, bir wagtyň özünde islendik köp sanly müşderilere elektron dükanda hyzmat ediş mümkinçiligi artýar.

4. Iş prosesinde harajatlar düýpli peselýär (söwda zallaryny we ammarlary kärendesine almak ýa-da harytlary satyn almaktan başga).

5. Hemişelik alyjylar bilen alnyp barylýan işler ýeňilleşdirilýär we tizleşdirilýär, işewür amallar bilen baglanyşykly işleriň göwrümi azalýar we ş.m.

Mundan başga-da, Internetde işlemek bilen sargytçylaryň isleglerini kanagatlandyrmaga has berk üns bermäge mümkinçilikler döreýär. Elektron täjirçiligi ulgamynyň wajyp bölegi bolup töleg ulgamçalary çykyş edýär, ýagny häzirki wagtda geleşiklere, ylalaşyklara tölemek üçin dürli töleg gurallary we hasaplaşyklaryň dürli görnüşleri, ýagny adaty geleşikler üçin bolşy ýaly, ýörite internet-täjirçiligi üçin hem işlenip düzülen görnüşleri ulanylýar.

Häzirki wagtda elektron täjirçiliginde birnäçe elektron gurallary we hasaplaşyklaryň görnüşleri ulanylýar. Elektron täjirçiliginiň birnäçe artykmaçlyklary bardyr, olardan:

- maglumatlary almagyň tizligi ep-esli artýar, esasan, halkara amallarynda;
- önümçilik we satuw sikli ep-esli azalýar, sebäbi her sapa alnan resminamalary girizmek zerurlygy ýüze çykmaýar, şeýle-de girizişde ýalňyşlyklaryň ýüze çykmak ähtimallygy peselýär;

- kommunikasiýanyň has arzan serişdelerini ulanmagyň hasaby-na maglumatlaryň alyş-çalşygy bilen baglanyşykly çykdajylar ep-esli peselýär;
- elektron täjirçiliginiň internet-tehnologiýalarynyň ulanylmagy kompaniýa müşderilere gatnaşygy boýunça has açyk bolmaga kömek edýär;
- hyzmatdaşlary, müşderileri önümler we hyzmatlar barada çalt habarly etmäge kömek edýär;
- satuwlaryň alternatiw kanallaryny döretmäge kömek edýär, mysal üçin, korporatiw saýtda elektron dükan arkaly.

Elektron täjirçiligi tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy bilen birnäçe artykmaçlyklar we mümkinçilikler peýda boldy, bular öz gezeginde işewürligiň durnukly bäsdeşlik artykmaçlyklaryny üpjün etdi. Olar:

- **konwergensiýa** – tehnologiýalaryň, maglumat serişdeleriniň we senagat pudaklarynyň yakynlaşmagy, golaýlaşmagy, meňzeşligi, şeýle-de hyzmatlaryň birleşmegi (torlarda);
- **mümkinçilikler** – maddy hal-ýagdaýy ýokarlandyrmak we ýerine ýetirilýän işden kanagatlanma derejesini artdyrmak üçin işe gözegçilik etmegiň amatlylygy we mümkinçiligi;
- **integrasiýa** – önümçilik proseslerini ösdürmek, bazarlary giňeltmek üçin sanly tehnologiýalaryň kömegi bilen kärhanalarda önüm öndürijilik proseslerini hem-de beýleki guramalar bilen alýanslary (birleşmeleri) amatlaşdyrmak (optimizasiýalaşdyrmak) we amala aşyrmak;
- **araçylary aýyrmak** – birnäçe araçysyz önüm öndürijilere sarp edijileri golaýlaşdyrmak maksady bilen işewürlik-zygygiderligini (zynjyryny) düzüjileriniň özgermegi (transformasiýasy);
- **innowasiýa** – bazarda has täzeden-täze harytlar we hyzmatlar peýda bolan, bäsdeşligiň täze görnüşleri ýüze çykan şertlerinde bäsdeşlige ukyplylygy saklamak;
- **gyzyklanmak** – önümçilik sikline müşderileri çekmek. Sarp edijiler önümiň dörediliş (öndüriliş) prosesine çekilmelidir, ýagny ahyrky netijede olar isleýän, garaşýan netijelerini almagy üçin;

- *hayal etmezden ýüz tutmalara seslenmek* – dessine jogap bermek;
- *globallaşma* – öz işewürligini global bazarda hödürlemek.

Umuman, elektron täjirçiligi geografiki taýdan çäkleri we böwetlikleri (barýerleri) ýok edýär. Bir tarapdan – bu giň mümkinçilikleri açýar, beýleki tarapdan bolsa – çylşyrymly meseleleriň çözülmeginiň mümkinçiliklerini aňladýar.

Dünýä tejribesinden görnüşi ýaly, işewürligi ösdürmek üçin elektron täjirçiliginiň 12 sany esasy (ähmiýetli) strategiýalary hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar (*7-nji surat*).

1. Online auditoriýany mikrotargetirmek
2. Şahsylaşdyrma
3. Özüne çekijiligi üpjün etmek üçin kontenti döretmek
4. Maksatlaýyn segment üçin saýt döretmek
5. Kanallar arkaly integrasiýa
6. Mobil täjirçiligine maýa goýmak
7. Logistika üns bermek
8. Ýazylyşyk söwdasynyň ulanylmagy
9. Araçylara aýlanmak
10. Beýleki kanallar boýunça işiň amatlylygyny teklip etmek
11. Eýeçiligi saýlamaga gözegçilik etmek
12. Diňe Internet-dükanlar arkaly satuwlar

7-nji surat. Elektron täjirçiliginiň strategiýalary

1. Online auditoriýany mikrotargetirmek. Elektron täjirçiligi – bu, esasan, ýörite ýerleri döretmek, ýagny umumy gyzyklanmaly (bähbitli), umumy häsiýetnamaly auditoriýany gurşap almak üçin saýty ketgitlemek we işläp düzmek. Haryda ýa-da hyzmaty bagly bolmazdan, kompaniýa üçin bazarda orunlary (ýerleri) kesgitlemek zerurdyr, ýagny kompaniýanyň şol ýere online ýöriteleşdirilen teklipleri bilen girip bilmegi üçin.

2. Şahsylaşdyрма. Saýta girýänler özleriniň talaplaryna we gyzyklanmalarına ýeke-täk hyzmat edilmegini talap edýärler. Aýry-ýary satyn alyjylaryň gyzyklanmalaryny we ileri tutmalaryny kesgitlemegiň tehnologiýasy elýeterlidir, toplanýan maglumatlary hasaba almak bilen harydy saýlamak bolar.

3. Özüne çekijiligi üpjün etmek üçin kontenti döretmek. Alyjylar üçin saýty «özüne çekiji» etmek üçin kontentiň dürli çeşmelerini ulanmak zerurdyr. Mysal üçin, Amazon millionlarça sarp edijileri özleriniň kitaplar, diskler ýaly önümler barada öz pikirlerini paýlaşmaklaryna mümkinçilik döretmek bilen özüne çekýärler.

4. Maksatlaýyn segment üçin saýt döretmek. Söwda markasyna laýyk gelýän saýtyň dizaýny hem-de gowy düzülen (strukturirlenen) nawigasiýa auditoriýany çekmek üçin, şeýle-de saýta girýänleri gaýtadan saýta dolanmaklary üçin esasy düzüm bölekleri bolup durýarlar.

5. Kanallar arkaly integrasiýa. Köp kanally teklipleri döretmeli, ýagny öz sarp edijilerine elmydama brendden (*brend* – bu sarp edijilere bir kompaniýanyň harytlaryny ýa-da hyzmatlaryny beýleki kompaniýanyň harytlaryndan we hyzmatlaryndan tapawutlandyrmaga kömek edýän alamat, simwol, söz ýa-da olaryň utgaşmasydyr. Brend giňden tanalýan söwda markasy ýa-da sarp edijileriň segmentleriniň aňýetinde we psihologiýasynda aýratyn orny eýeleýän kompaniýa hökmünde kabul edilýär) lezzet almaga mümkinçilik döretmeli.

6. Mobil täjirçilige maýa goýmak. Mobil täjirçiligi ýylda 130%-den gowrak tizlik bilen ösýär. Bäsdeşlige ukyplylygy saklamak üçin eltip bermek, habar bermek, «jaň üçin basyň» opsiýasyny, önüm barada kartalar we maglumatlar ýaly elýeterli mobil hyzmatlaryny hödürlemek zerurdyr.

7. Logistika üns bermek. Ösüşi üpjün etmek üçin, mümkin, çylşyrymly sargytlaryň uly möçberini dolandyrmak üçin logistiki prowaýderleriň (3PLs) mümkinçiliklerini peýdalanmaklyk zerur bolur (talap ediler). Ikitaraplaýyn logistika, yzyna gaýtarylyşy gaýtadan işlemek ukyby hem-de çalt we tygşytly çalyşmak esasy faktor bolup durýar. Şol günüň özünde eltip berilmegi we innowasion esasyda ýerine ýetirilmegi torlary bäsdeşlik artykmaçlygy hökmünde bolup biler.

8. Ýazylyşyk söwdasynyň ulanylmagy. Ýazylyşyk söwdasy dürli görnüşleri kabul edip biler. Harytlaryň pozisiýasy üstüni doldurma modelinde sargyt edijä her aýda ugradylýar. Açyş modeli has ähmiýetlidir, sebäbi ol gözegçilik edilýän tejribä ýazylyşykly tekliplere edýär hem-de täze, gyt (ýetmezçilik edýän) ýa-da özbaşdak harytlary gönüden-göni müşderä wagtal-wagtal tekliplere edýär.

9. Araçylara aýlanmak. Internet uly bolmadyk kompaniýalara sarp edijileriň köp sanyny çalt gazanmaga kömek edýär. Öndürijiler, şol sanda Hytaý känbir uly bolmadyk brendler bilen işleşmäge taýardygyny bildirýärler. Olar kiçi brendleriň, bazarlara täze önümleri ornaşdyrýandygyny ýüze çykardylar, sebäbi olar giňişlik çäklendirmeleri hem-de haryt goýujylygyň çylşyrymly zynjyry (zygiderligi) bilen çäklendirilendir.

10. Beýleki kanallar boýunça işiň amatlylygyny tekliplere etmek. Satuwlar, haçanda bar bolan harytlar, mahabat strategiýasy we brendiň tejribesi ähli kanallar (online bolsun, dükanada ýa-da mobil gurluşda bolsun) boýunça ylalaşylan ýagdaýynda öser.

11. Eýeçiligi saýlamaklyga gözegçilik etmek. Eýeçiligi saýlamaklygyň özi strategiýa bolup durýar, ol kesgitli segmentde önümiň köpdürli görnüşleriniň «gözegçisine» fokusirlenýär. Bu saýtlar görnüşleriniň köpdürlüligi we hakykylygy sebäpli, şeýle-de başga ýerlerde bu önümiň kybapdaşlaryny gözlemegiň kynlygy zerarly harydyň aýratynlygyny (ekskluziwligini) duýmaga mejbur edýärler.

12. Diňe Internet-dükanlar arkaly satuwlar. Bu strategiýa harydy ýaýratmagyň esasy kanaly hökmünde elektron täjirçiligi bilen aýratyn brendi gurýar. Başga ýerde elýeterli bolmadyk harytlary hödürlemek bilen hem-de olary Internetde gönüden-göni sarp edijilere

satmak bilen alnyp barylýan işe berk gözegçilik etmäge mümkinçilik döreýär.

Umuman, elektron täjirçiliginiň şeýle strategiýalary kompaniýalaryň aglabasyna laýykdyr. Interneti ulanyjylaryň sanynyň güýçli depginlerde ösýän şertlerinde, şeýle strategiýalar hakyky üstünlik getirip biler hem-de satuwlaryň göwrümini düýpli artdyrar.

IV BAP ELEKTRON TÄJIRÇILIGINIŇ UGURLARY WE OLARDA IŞEWÜRLIK IŞINIŇ GÖRNÜŞLERI

4.1. Elektron täjirçiliginiň ugurlary we olaryň aýratynlyklary

Täze işewürlük çözümlerini üpjün edýän dürli goşundylar bardyr, olar harytlaryň we hödürlenilýän hyzmatlaryň hilini gowulandyrmaga kömek edýärler, hyzmat ediş tizligini artdyrýarlar, amal harajatlaryny azaldýarlar.

Işewürligi alyp barmagyň täze usulyýetinde elektron täjirçiliginiň birnäçe ugurlary (sektorlary) bardyr:

- **B2B (business-to-business)** – işewürligiň (kompaniýalaryň) dürli görnüşleriniň arasyndaky özara gatnaşyklaryň ähli derejelerini öz içine alýar;
- **B2C (business-to-consumer)** – işewürlük bilen sarp edijileriň arasyndaky gatnaşyklary öz içine alýan gurşaw.
- **C2C (consumer-to-consumer)** – sarp edijileriň arasyndaky gatnaşyklary öz içine alýar;
- **B2A/B2G (business-to-administration/government)** – işewürlük bilen administrasiýanyň/döwlet edaralarynyň arasyndaky gatnaşyklary öz içine alýar;
- **A2C ýa-da G2C (administration/government-to-consumer)** – döwlet edaralary bilen sarp edijileriň arasyndaky gatnaşyklary öz içine alýar;
- aýratyn işewürligiň çäklerinde ýa-da **Intra-business**.

B2B ýa-da «işewürlük – işewürlük» – elektron täjirçiliginiň kategoriýasy bolup, onda kompaniýalar haryt goýujylary ýa-da önümi saýlamakdan, harytlary sargyt etmekden, hasap-fakturalary almakdan başlap, tä tölegleri we beýleki amallary geçirmeklige çenli özüniň ähli işlerini elektron torunda amala aşyrýarlar.

B2C ýa-da «işewürlük – sarp ediji» – elektron täjirçiliginiň kategoriýasy hökmünde, ol bölek söwdanyň ekwiwalenti bolup çykyş edýär hem-de islendik sarp edijileriň teklipleri bilen doly elektron dükanlaryň dürli görnüşlerinde berilýär.

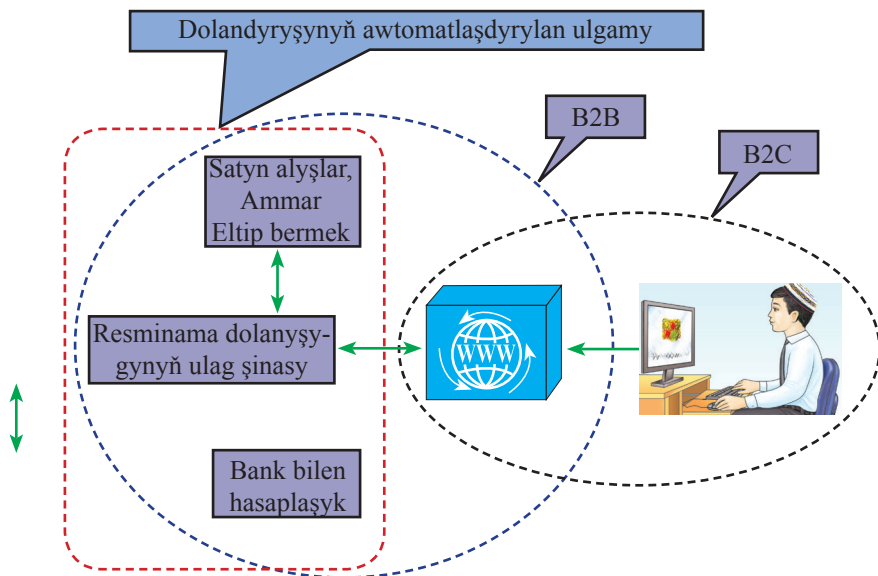
B2A ýa-da «işewürlük – administrasiýa» – elektron täjirçiliginiň kategoriýasy bolup, ol kompaniýalaryň we döwlet edaralarynyň arasyndaky tranzaksiýalaryň ähli görnüşlerini gurşap alýar. Elektron

täjirçiliginiň bu görnüşi entek ýaňy bir döreme tapgyrynda bolsa-da, onuň gymmata salynýan salgydyň öwezini dolmak we korporatiw salgyt töleglerini tölemek ýaly ugurlar boýunça çalt ösmegine mümkinçilikleri bardyr.

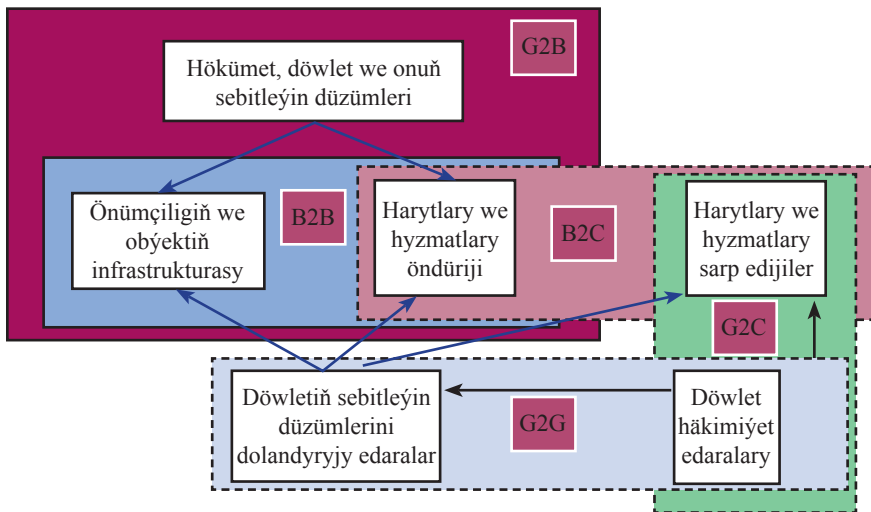
C2A ýa-da «sarp edijiler – administrasiýa» – elektron täjirçiliginiň kategoriýasynyň ösüşini durmuş maksatly dürli tölegler bilen baglanyşdyrýarlar.

Esasan, elektron täjirçiligi maglumatlaryň, önümleriň, hyzmatlaryň Internet arkaly satyn alynmagy, satylmagy, elektron resminama dolanyşygy, elektron hasaplaşyklar we ş.m. bilen baglanyşdyrylýar (8-nji surat), şeýle-de Intranet arkaly guramanyň içinde maglumatlary geçirmek, çözgütleri kabul etmek prosesini gowulandyrmak we ony işläp düzmegiň dürli tapgyrlarynda gaýtalanmagyny aýyrmak üçin ulanylýar.

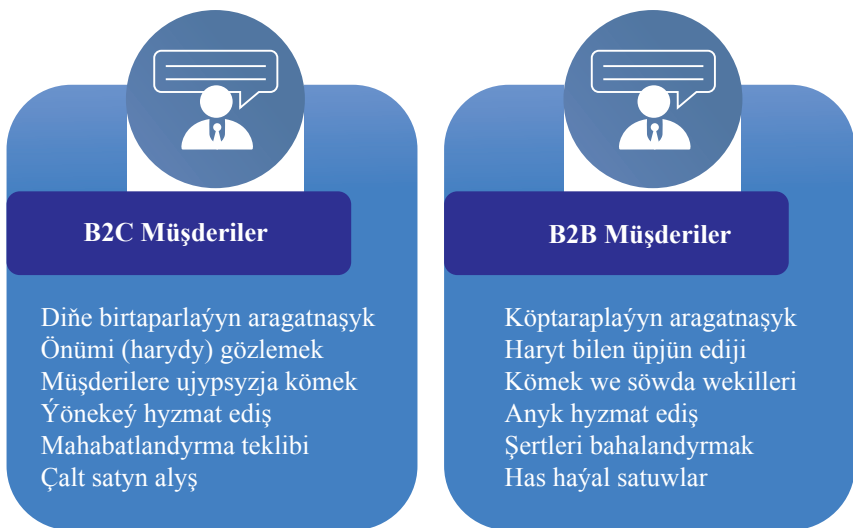
Galyberse-de, elektron täjirçiliginiň ugurlary bir-biri bilen baglanyşykly bolsa-da (9-njy surat), olaryň tapawutlanýan taraplary hem bardyr (10-njy surat).

8-nji surat. Elektron täjirçiliginiň ugurlarynyň IT arkaly baglanyşygynyň mysaly nusgasy

9-njy surat. Elektron täjirçiliginiň ugurlarynyň özara baglanysygy

10-njy surat. B2C we B2B müşderileriniň tapawudy

4.2. İşewürligi alyp barmagyň täze usulyýetiniň dürli goşundylary. İşewürlük-işewürlük ugrunyň häsiýetnamasy (B2B)

B2B (business-to-business) taryhy taýdan ilkinji we has iri ugur (sektor) bolup durýar. Ilki-ilkiler hut şol elektron täjirçiligi diýlip atlandyrylýardy. Ekspertleriň kesgitlemegine görä, elektron täjirçiligi-niň umumy göwrümünde bu ugruň paýy 85%-den gowragyny düzýär. Bu ugur işewürlük guramanyň özara hereketi hökmünde çykyş edýär: araçylar arkaly öz harydyny satýan öndürijiler ýa-da öz gezeginde dilerler arkaly işleýän distribýutorlar.

Internet ähli telekeçileri olaryň ýerleşýän ýerine garamazdan, birikdirip bilýär. Şeýle mümkinçilik bolsa lomaý söwdagärler we brokerler ýaly adaty araçylar üçin uly howp bolup durýar.

Internet birleşmeler öndürijileriň hiç hili araçylsyz, haryt goýujylar bilen göni şertleşikleri (geleşikleri, ylalaşyklary) baglaşmak mümkinçiliklerini ýeňilleşdirýärler. Şeýlelik bilen, araçylara bolan zerurlygyň özi ýitýär.

«Business-to-business» boýunça elektron täjirçiliginiň meseleleri:

- haryt goýujylarda we satyn alyjylarda eýýäm emele gelen ulgamlaryň integrasiýasy;
- içerki prosesleri üýtgedip gurmak (reorganizasiýa);
- ýokary töwekgelçilik;
- gurnama boýunça harajatlar;
- beýleki maglumat tehnologiýalary bilen integrasiýa, mysal üçin, tölegleri online usulynda geçirmegi goldamak boýunça.

Mundan başga-da, **howpsuzlyk meseleleri** hem bardyr. Elektron täjirçiligiň «business-to-business» ugruna howpsuzlyk boýunça şu aşkdaky talaplar bildirilýär:

- asyl nusgalyk; hakykylyk;
- dogruçylyk;
- boýun gaçyrmaklygyň mümkin däldigi (sargydyň gelip çykýan çeşmesi we onuň alnandygy barada dil haty).

Dolandyryş bilen baglanyşykly **meseleleri** hem bardyr, olar:

- $7 \times 24 \times 365$ düzgüninde (her gün, gije-dündiziň we bütün ýylyň dowamynda işlemegi üpjün etmek);
- gollary dolandyrmak;
- monitoring ulgamy;
- duýduryş (signal) maglumaty;
- dikeltmek mümkinçiligi;
- torda işlemegi dolandyrmak.

Internet-tehnologiýalarynyň ulanylmagy ykdysady we işjeň (işewür) gatnaşyklary gowulandyrmaga kömek edýär, köp kompaniýalar eýýäm uýgunlaşyp, elektron täjirçiliginiň strategiýalaryny özüniň gündelik işlerinde ulanýarlar.

4.3. Wirtual kärhanalar – elektron işewürliginiň esasy

«*Tor guramasy*» ýa-da «*wirtual kärhana*» – bu geografik taýdan paýlaşdyrylan ykdysady subýektleri global torlary arkaly birleşdirýän kärhanadyr, bu subýektler bolsa kommunikasiýanyň elektron serişdelerini ulanmak bilen bilelikdäki önümçilik prosesinde özara hereket edýärler.

«*Tor guramasy*» ýa-da «*wirtual kärhana*» torda kärhananyň esasy guramaçylyk görnüşi bolup durýar. Islendik ýagdaýda bu kärhanalarda ähli prosesler Internet tory ýaly torlar boýunça elektron serişdeleri arkaly koordinirlenýärler, bu günki günde wirtual kärhananyň manysyna düşünmek üçin iki çemeleşme bardyr:

- birinjisi, guramanyň içinde tor arkaly özara hereketleri häsiýetlendirýär;
- ikinjisi, guramalaryň arasynda tor arkaly özara hereketlerini häsiýetlendirýär.

Birinji çemeleşmä laýyklykda, *wirtual kärhana* – bu çäkleýin daş aralykdaky işgärleriň birleşigi (topary) bolup, olar öz zähmetiniň netijesinde alnan önümlerini alyşýarlar hem-de elektron serişdeleri arkaly habarlaşýarlar.

Ikinji çemeleşme, wirtual kärhanany dürli kärhanalardan şert-nama esasynda döredilýän kärhana hökmünde görýär, onuň bitewi ýuridiki guramaçylyk düzümi ýokdur, emma kesgitli önümiň durmuş siklini kompýuter taýdan goldawyny döretmek hem-de ulanmak maksady bilen bitewi maglumat düzümine eýedir.

Umumy ýagdaýda, wirtual kärhana diýip, guramalaryň arasyndaky wagtlaýyn döredilýän çäýe kärhana düşünilýär, onuň esasy maksady – harytlaryň we hyzmatlaryň giň assortimentiniň netijesinde peýda almaktan ybarat.

Haçanda ähli kompaniýalar harytlary, hyzmatlary öndürmekden başlap, olary ýaýratmaklyga we satmaklyga çenli tutuş işi alyp barýan bitewi bir wirtual kärhana jemlenen ýagdaýynda, onda şeýle işe çekilen senagatyň düzüminde güýçli (düýpli) özgermeleriň bolup geçmegine garaşmak bolar, önümçilik we paýlaýyş ugurlarynyň arasyndaky adaty çäkler bolsa känbir wajyp bolmaz.

Ýokarda beýan edilen çemeleşmeleri umumylaşdyrmak bilen netije çykarmak bolar, ýagny *wirtual kärhana* – bu düzgün bolşy ýaly, birnäçe garaşsyz hyzmatdaşlaryň (kärhanalaryň, institutlaryň, aýry-aýry şahslaryň) birleşmesiniň meýletin wagtlaýyn görnüşidir, ol maddy nygmatlary öndürýän ulgamlary amatlaşdyrmagyň netijesinde müşderilere uly bähbitleri (peýdalary) üpjün edýär.

Wirtual kärhanalaryň guramaçylyk görnüşleriniň klassifikasiýasy şu aşakdakylary öz içine alýar:

1. Aýry-aýry taslamalary döretmek üçin döredilen, merkezleşdirilmedik wirtual kärhana;
2. Aýry-aýry taslamalary ýerine ýetirmek üçin döredilen, merkezleşdirilen wirtual kärhana;
3. Wirtual maliýe-senagat toparlary;
4. Wirtual bilelikdäki kärhana (wirtual alýans);
5. Tor arkaly bir salga jemlenmek («Сетевой пул», «Network pool»).

1. Aýry-aýry taslamalary döretmek üçin döredilen, merkezleşdirilmedik wirtual kärhana

Bu görnüş unikal (ýeke-täk), adaty däl, çylşyrymly taslamalar üçin häsiýetlidir, onda dürli pudaklaryň kärhanalarynyň resurslary

ulanylýar. Şeýle taslamalary ýerine ýetirmek üçin zerur bolan resurslar kärhanalaryň hiç birinde aýratynlykda ýokdur. Şeýle wirtual kärhanada liderlik belli däldir (kesgitli däldir) hem-de ol gatnaşyjydan gatnaşyja edil şu tapgyrda onuň ugur tapyjylygyna (ornuna) baglylykda geçirilýär. Şunlukda, guramaçylyk düzümi örän çeyedir, gatnaşyjylaryň gerimi bolsa giňdir, şeýle-de olaryň ählisi taslamanyň islendik tapgyrynda hiç hili ýitgisiz çalşyrylyp bilner. Şeýle wirtual kärhana täze gatnaşyjylaryň girmegi hem-de ondan çykmagy taslamanyň zerurlygyna görä amala aşyrylyp bilner. Bu bolsa diňe şol taslamanyň çäginde bolup geçýär, onuň tamamlanmagy bilen wirtual kärhana togtadylýar.

2. Aýry-aýry taslamalary ýerine ýetirmek üçin döredilen, merkezleşdirilen wirtual kärhana

Merkezleşdirilen wirtual kärhana adaty däl taslamalary ýerine ýetirmek üçin zerur bolan zähmet, tehniki, ylmy-barlag resurslary bolmadyk kärhanalar (öňdebaryjy kärhanalar) üçin amala aşyrmaklyga häsiýetlidir. Bu ýagdaýda wirtual kärhana şeýle resurslary bar bolan kärhanalara (birikdirilen kärhanalara) ýüz tutýarlar. Olar öz gezeginde şertleşilen işleri ýerine ýetirýärler, bu bolsa işewür prosesleri yzygiderli ýerine ýetirmeklige mümkinçilik berýär. Bu ýagdaýda öňdebaryjy kärhana beýlekilere garanyňda sargytçy hökmünde çykyş edip, liderligini saklaýar. Guramaçylyk düzümi öňdebaryjy kärhana tarapyndan kesgitlenilýär. Şu wirtual guramanyň çäklerinde birikdirilýän kärhanalaryň düzüminiň üýtgedilmegi hem mümkindir. Şeýle üýtgetmeler öňdebaryjy kärhanalar tarapyndan amala aşyrylýar. Taslamanyň tamamlanmagy bilen wirtual kärhana öz işini bes edýär.

3. Wirtual maliýe-senagat toparlary (MST)

Wirtual maliýe-senagat toparlary, düzgün bolşy ýaly, söwda, senagat we maliýe edaralaryndan (banklardan, ätiýaçlandyryş kompaniýalaryndan we ş.m.) ybaratdyr. Şeýle wirtual MST-leriň umumy bähbitleri amala aşyrmaklyga gulluk edýän ýeterlik derejede berk düzümi (strukturasy) bardyr. Şeýle wirtual guramada maliýe aragatnaşyklary örän çylşyrymlydyr. Adaty MST-leri bilen deňeşdirilende, hyzmatdaşlaryň çalşyrylmagynda çeyeligi örän ýokarydyr. Bu guramanyň funksionirlenmeginiň möhleti hiç bir taslamalaryň çäkleri bilen çäklendirilen däldir.

4. Wirtual bilelikdäki kärhana (wirtual alýans)

Wirtual bilelikdäki kärhana (wirtual alýans) bilelikdäki taslamalary ýerine ýetirmegiň mümkinçiliklerini kesgitli ykdysady ugurda berkitmek we amala aşyrmak maksady bilen strategik hyzmatdaşlar tarapyndan gurnalýar. Wirtual alýansyň wezipesi (meselesi) – bilim, önümçilik we maliýe resurslaryny bilelikde ulanmak. Aragatnaşyklary keseligine (gorizontal) häsiýete eýedir, hyzmatdaşlar çalşyrylanda örän pes çeyelige eýedir. Bu wirtual kärhananyň funksionirlenmegiň wagty hiç bir taslamalaryň çäkleri bilen çäklendirilen däldir.

5. Tor arkaly bir salga jemlenmek («Tor puly» – «Сетевой пул»)

Bu iri we orta taslamalary ýerine ýetirmek mümkinçilikleri üçin uly bolmadyk bir tipli kärhanalaryň toparlary tarapyndan döredilýär. Şeýle wirtual guramalaryň sargytlara örän aýdyň gönükmäge (nazarlanmaga) mümkinçilikleri bardyr. Kiçiräk kärhana üçin «Tor pulunda» bolmaklyk sargytlary almaklyga we harajatlary azaltmaklyga mümkinçilikleri aňladýar. Keseligine aragatnaşyklar we hyzmatdaşlaryň çalşyrylmagynda ýokary çeyelik şeýle tipli wirtual kärhana üçin häsiýetlidir (mahsusdyr). «Tor pulunyň» funksionirlenmegi, bir tarapdan, umumy taslamalary ýerine ýetirmek bilen baglanyşyklydyr.

Wirtual kärhanalaryň bu tipleriniň ählisini geografik taýdan ýerleşşi boýunça klassifisirmek bolar. Bu jähtde wirtual kärhana:

- **sebitleýin** (eger onuň ähli gatnaşyjylary bir sebitiň çäginde funksionirlenýän bolsa);
- **milli** (eger bir döwletiň kärhanalary we guramalary çekilen bolsa);
- **halkara** (eger gatnaşyjylar dürli ýurtlarda funksionirlenýän bolsa) bolup biler.

Wirtual kärhanalaryň mehanizmleriniň islendik ykdysady ugurlarda (sektorlarda) ulanylmagy amatly ýollar bilen düýpli bäsdeşlik artykmaçlyklaryny gazanmaga kömek edýär, bu bolsa geljekde ösmegiň esasy görkezijileriniň biri hökmünde tor ykdysadyýetini gurmak üçin olaryň has ähmiýetliligini kesgitleýär.

Umuman, **wirtual kärhana** – bu kärhanalaryň täze guramaçylyk görnüşleriniň biridir. Kärhanalary guramaklygyň we dolandyrmaklygyň bu görnüşlerini ösdürmeklige häzirkizaman bazarlaryny ösdürmekligiň şeýle tendensiýalary düýpli (has ýokary) derejede täsir etdi:

- olaryň globallaşmagy;
- harydyň hiliniň ähmiýetiniň artmagy;
- onuň nyrhy we sarp edijileriň kanagatlandyrylmagynyň derejesi;
- sarp edijiler bilen durnukly gatnaşyklaryň wajyplygynyň artmagy (sargytçylara hyzmat edilişiniň şahsylaşdyrylmagy);
- täze maglumat we kommunikasion tehnologiýalaryň ulanylyşynyň artýan ähmiýeti.

Marketing nukdaýnazaryndan, wirtual kärhananyň maksady – dürli hyzmatdaşlaryň resurslaryny bir bitewi ulgama birleşdirmek bilen sarp edijileri harytlar we hyzmatlar babatynda maksimal derejede kanagatlandyrmak arkaly girdeji almakdan ybaratdyr.

4.4. Işewürlük-sarp ediji ugrunyň häsiýetnamasy (B2C)

B2C (business-to-consumer) elektron täjirçiliginiň has ýaýran we çalt ösýän ugrudyr. Ony şeýle-de elektron täjirçiliginiň bölek söwda ugry ýa-da elektron söwda diýip atlandyýarlar. B2C ugry, ýönekeý mysal arkaly düşündirsek, haçanda ahyrky satyn alyjy-müşderi elektron usullar arkaly özüne islendik bir zat satyn alanda emele gelýär. Adaty ykdysadyýetden tor ykdysadyýetine geçen kärhanalaryň, kompaniýalaryň tapawutlary B2C bazarynda hereket etmeginde has aýdyň görünýär (*1-nji tablisa*).

B2C bazarynda işleýän söwda kompaniýalary dürli haryt goýujylardan («поставщик») ilat üçin harytlary satuwa hödürleýärler. B2C hyzmatlar ugry işiň birnäçe ugurlaryny öz içine alýar, olaryň arasyndan aşakdakylary bellemek bolar:

- elektron söwda;
- bankdaky şahsy hasabyňy dolandyrmak;
- syýahatçylyk işewürligi;
- ätiýaçlandyryş;
- elektron (daş aralykdan-distansion) bilim.

Alyjy üçin elektron söwdanyň artykmaçlyklary aýdyňdyr:

- gije-gündiziň dowamynda (24/7) iş;
- geografik taýdan deň elýeterlilik;
- öndüriji-firmany bahalandyrmak mümkinçiligi;
- harydy bahalandyrmak mümkinçiligi;
- dükany bahalandyrmak mümkinçiligi;
- wagty tygşytlamak mümkinçiligi;
- harydy satyn almak barada garaşsyz çözüdi saklamak;
- satyn alyşlaryň gizlinligi (konfidensiallygy).

1-nji tablisa

**B2C bazarynda hereket edýän kompaniýalaryň
işindäki tapawutlyklar**

Adaty ykdysadyýetiň kärhanalary	Täze ykdysadyýetiň kärhanalary (elektron täjirçiligi)
1	2
Kärhananyň masştabyna gönükmeklik (aksent)	Maglumatyň alyş-çalşygynyň we önümiň satuwynyň tizligine gönükmeklik (aksent)
Esas – maddy aktiwler	Esas – bilim we maglumat
Bazara girmekligiň çylşyrymlylygy (kynçylygy)	Bazara girmekligiň yönekeýligi
Töwekgelçiligiň pes ähtimallygy	Töwekgelçiligiň ýokary ähtimallygy
Söwda araçylarynyň zerurlygy	Müşderileriň öz-özüne hyzmat etmegi, harytlary we hyzmatlary öndürijileriň we sarp edijileriň göni özara gatnaşyklary
Köpçülikleýin önümçilik we satuw	Önümiň satuwynyň her bir müş- derä gönükdirilmegi
Geleşikleriň ähmiýeti (prioriteti)	Özara gatnaşyklaryň ähmiýeti (prioritetleri)
Bazaryň aýratyn sebitleýin segmentleriniň özleşdirilmegi	Sebitleýin araçakleriň ýoklugy (bitewi global bazar)

1	2
Dolandyryjy işgäriň jemlenmegi (konsentrasiýasy)	Dolandyryş bölümçelerini ýerleşdirmekte çäklendirmeleriň ýoklugy
Söwda markasynyň strategik goldawy	Söwda markasy – esasy strategik üstünlik

Bazarda harydy öňe sürmek üçin online arkaly özara hereketleriň artykmaçlyklary:

- aýry-aýry ugurlar (kärende, mahabat, harydyň öňe gidişligi) boýunça özüne düşýän gymmatyň azalmagy;
- harytlaryň görnüşlerini täzelemek we ony satyn alyjylara çenli ýetirmek aňsatlaşýar;
- mahabatyň wezipeleriniň gowulandyrylmagy;
- ýollamalaryň ýönekeýligi;
- tematik saýtlary alyp barmak;
- mahabatyň ýörite tehnologiýalary («cookies», «on the-fly»);
- auditoriýany giňeltmek we bazaryň globallaşmagy;
- kiçi we iri firmalar üçin elýeterlilik;
- elektron mahabatlandyryma giňişligi çäklendirilmedik;
- Internet-dükanelaryň artykmaçlygy söwda işiniň doly awtomatlaşdyrylmagynda jemlenýär;
- Internet-dükanelary dolandyrmagyň programmalaýyn toplumy birnäçe prosesleri, ýagny satyjy bilen alyjynyň özara hereketlerini, sargytlary işläp taýýarlamagy, tölegleri geçirmegi, marketing maglumatlaryny ýygnamaga, mahabatlandyryma kompaniýalaryny geçirmegi we ş.m. awtomatlaşdyrmagyň hasabyna söwdany alyp barmaga edilýän çykdajylary azaldýar;
- maglumatlary şol bada (dessine) gowşurmak;
- gije-gündiziň dowamynda (24/7) iş.

Netijeler:

- harytlaryň we hyzmatlaryň söwdasynyň artmagy;
- isleg barada maglumatlary almak mümkinçiligi;

- haryt birligini ýerlemeklige edilýän harajatlaryň azalmagy;
- müşderiniň «portretini» almak mümkinçiligi;
- potensial müşderileri bolup durýan ulanyjylaryň sanynyň artmagy.

4.5. Internet arkaly söwda ulgamlarynyň klassifikasiýasy we olary amala aşyrmagyň usullary

Internet arkaly satuwlaryň amala aşyrylmagy – elektron täjirçiliginiň esasy taraplarynyň biridir. Internet arkaly söwda ulgamlarynyň ählisini Web-witrinalar, Internet-dükanlar we söwda internet ulgamlary (SIU) hökmünde klassifisirlmek bolar. Bu günki günde Web-witrinalar agdyklyk edýär, Internet-dükanlar oňa garanynda azlyk edýär, emma SIU-lary bolsa ýok diýen ýaly. Internet-söwdanyň ýokarda agzalan ulgamlarynyň üçüsiniň arasyndaky tapawutlar nämenden ybarat?

Web-witrina özboluşly kataloglaryň, nawigasiýalar ulgamlarynyň we sargytlary taýýarlamagyň (resmileşdirmegiň, ýagny sargydy gaýtadan işlemek üçin menejere geçirmek) jemi hökmünde çykyş edýär, şeýle-de Web-witrinanyň kömegi bilen sargytlara söwdalar amala aşyrylýar.

Internet-dükanlar we SIU-lary online düzgüninde doly söwda siklini amala aşyryp bilýärler, emma SIU-lary goşmaça kompaniýanyň içerki resminama dolanyşygyny awtomatlaşdyrmak ulgamyna dolulygyna diýen ýaly integrirlenendir. Her bir ýagdaýda Internet-tehnologiýalaryny ulanmak bilen satuwlaryň amala aşyrylmagy aýratyn orun tutýar, emma şu 3 ulgamlaryň her birinde söwda prosesini dürli derejelerde awtomatlaşdyrylandyr.

Web-witrina – bu standart katalog görnüşinde söwda kompaniýasynyň harytlaryny hödürleýän ýönekeý we gymmat bolmadyk saýtlardyr. Olar sargytlary resmileşdirmek, käwagt bolsa hasaplary çykarmak amallaryny ýerine ýetirip bilýärler. Bu tapgyrda sargytlar bilen işlemek satuwlar boýunça menejere geçirilýär. Emma söwda

prosesiniň doly awtomatlaşdyrylmagyna çenli işler kändir, mysal üçin, ammar bilen habarlaşmak, satyn alyja harydy eltip bermekligi guramak, satyn alyş üçin tölegleri kabul etmek zerurdyr. Munuň bilen birlikde-de islegi jikme-jik öwrenmek, mahabatlandyрма çärelerini we birnäçe analitik işleri geçirmeklik talap edilýär.

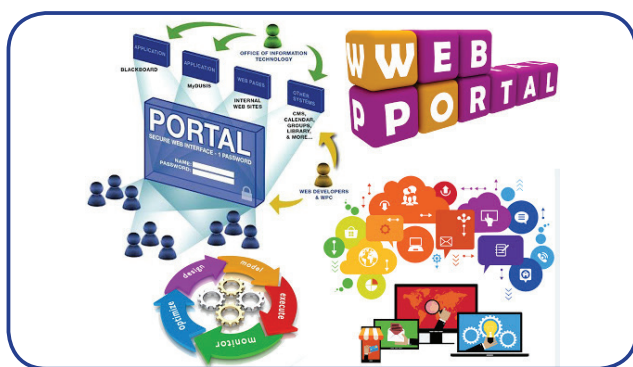
Internet-dükän – bu kärhananyň online ýa-da adaty işewürliginiň witrinasy bolup, onda kärhana öz harytlary we hyzmatlary baradaky tekliplerini ýerleşdirip bilýär. Internet-dükän korporativ Web-saýtyň bölegi bolup biler. Islendik Internet-dükanyň tehniki tarapyny Web-witrinanyň we söwda ulgamynyň jemi hökmünde seretmek bolar, ýagny ol satuwlar boýunça menejeriň ornuny tutýar diýmek bolar. Internet-dükän ulgamlary Web-witrinalaryň çäklerinde çözüp bolmaýan köp meseleleri ýerine ýetirýärler, şol sanda, maglumatlary dinamiki işläp taýýarlamagyň we maglumatlar bazasy bilen işlemegiň netijesinde Internet-dükanyň her bir hasaba alnan satyn alyjylar bilen özbaşdak (indiwiidual) işlemäge mümkinçiligi bardyr.

Online auksionlar. Online ýa-da tor auksionlarynyň offline auksionlaryndan tapawutly aýratynlyklary – olaryň söwdalary gurnajylaryň saýtynda gurnalan programma üpjünçiliginiň (maglumatlar bazalarynyň) kömegi bilen Internet torunda geçirilýändiginden ybaratdyr.

Online auksionlar ulanyjylara Internet arkaly harytlary we hyzmatlary diňe bir amala aşyrmaklyga mümkinçilikleri bermek bilen çäklenmän, eýsem, olaryň testleýin söwdalaryny amala aşyrmaga mümkinçilikleri berýär. Köp kompaniýalar online auksionlary marketing taýdan bahalandyrmagyň guraly hökmünde ulanýarlar, onuň kömegi bilen başlangyç islegiň ululygyny hem-de täze önüm üçin bazar nyrhyny kesgitlemek bolar.

V BAP

ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE PORTAL DÜŞÜNJESI WE WIRTUAL SÖWDA MEÝDANÇALARYNYŇ TUTÝAN ORNY

5.1. Portal düşüňjesi, görnüşleri we nusgalary

Portal – bu resurslaryň we serwisleriň ulgamlayyn köpderejeli birleşmesi hökmünde gurnalan saýtdyr.

Web-portal – bu beýleki Web-resurslara eltýän örän köp salgylanmalardan ybarat bolan saýtdyr. Ol ulanyjylara bilimiň anyk ugrunda doly, gutarnykly maglumatlary üpjün edýär. Latyn dilinden terjime edilende «porta» –«derweze» diýmekligi aňladýar.

Başgaça aýdanymyzda, internet-portal Internet toruna bir saýt arkaly elýeterligiň mümkinçiliklerini (gerimini) giňeldýär, şol saýtda bolsa dürli-dürli we strukturirlenen maglumatlar berilýär. Bu ulanyjylaryň beýleki saýtlara yzygiderli «geçmegine, bökmegine» başlangyç nokady bolup durýar.

Portallaryň maksady işewür-hyzmatdaşlaryň tor arkaly özara hereketini guramakdan ybaratdyr.

Portallaryň görnüşleri:

- sarp edijilik portaly;
- söwda portaly;
- korporatiw portal.

Portalyň infrastrukturasy:

- goşundylar serweri;
- maglumatlary saklamagyň serişdeleri we olara elýeterlik;
- programmirleme serişdeleri;
- wizual görkeziş (beriş) serişdeleri.

Portallaryň klassifikasiýasy:

- Bir pudakda önümleriň we hyzmatlaryň giň gerimini hödürleýän **wertikal (dikligine) portallar**. **Wertikal (dikligine) portallar** – bu çäkli tematikaly, ýöriteleşdirilen resurs bolup, kesgitli gyzyklanýan ugurlary boýunça dürli hyzmatlary berýär. Mysal üçin, MP3.com (MP3-formatdaky aýdym-sazlara isleg bildirýän auditoriýa üçin niýetlenilen), Microsoft.com (kompaniýanyň önümleri hakyndaky ähli maglumatlaryň jemlenmegi), Cnet.com (kompýuterler we şol tema bilen baglanyşykly tematika we ş.m.).
- Dürli pudaklarda hyzmatlaryň kesgitli toplumyny hödürleýän dürli tematikalary beýan edýän umumy häsiýetli **gorizontal (keseligine) portallar**. **Gorizontal (keseligine) portallar** – giň maksatly (bitewi) auditoriýa üçin niýetlenilen uniwersal saýtlardyr. Olar umumy häsiýetli (täzelikler, howa maglumaty, walýutalaryň kursy) hem-de funksional häsiýetli (elektron poçta, täzelikleriň ýaýradylmagy) maglumatlary integrirleýärler. Bu megaportallar aglaba saýtlary bir bitewi tora birleşdirmek bilen ulanyjylary gyzyklandyran ähli maglumatlary özünde saklaýarlar. Düzgün bolşy ýaly, gorizontal portallar gözleg ulgamlaryny we serwisleriň giň toplumuny gurşap alyp, ulanyjylara maglumatlaryň dürli ýollaryny hödürleýärler. Klassyk mysal: Yahoo, Mail.ru, Rambler, Live.com we ş.m. saýtlar.

Häzirki wagtda korporatiw maglumat portaly has ýaýrandyr. Korporatiw maglumat portalynyň dürli kesgitlemeleri bardyr. Olaryň biri – Merrill Lynch kompaniýasy tarapyndan berlen kesgitleme:

Korporatiw maglumat portaly (Enterprise Information Portal) – bu kompaniýalara Web-brauzeriň kömegi bilen içki we daşky torlaryň maglumatlaryna elýeterligi üpjün etmäge mümkinçilik berýän programma üpjünçiliginiň toplumydyr (paketidir).

Şeýle-de korporatiw maglumat portaly (KMP) düşünjesi dürli nukdaýnazarlardan tapawutlandyrylýar:

- esasy işiň nukdaýnazaryndan, KMP – bu maglumat çeşmelerini dolandyrmagyň integrirlenen ulgamydyr;
- dolandyryşy guramagyň nukdaýnazaryndan, KMP – bu wezipe borçlaryny ýerine ýetirmek üçin zerur bolan maglumatlaryň ählisine işgärleriň elýeterligiň ýeke-täk bir nokatly iş ýerlerini guramagyň täze konsepsióasydyr;
- tehniki nukdaýnazaryndan, KMP – bu maglumatlaryň dürli çeşmelerini, aýry-aýry funksional ulgamlaryny ýeke-täk bir giriş nokady we maglumatlary bermegiň hem-de gaýtadan işlemediň unifikirlenen düzgünleri bilen integrirleýän maglumat ulgamydyr.

Korporatiw maglumat portalyna bildirilýän talaplar:

- giň möçberlilik («масштабируемость») – täze gatnaşyjylaryň ýa-da goşundylaryň goşulmagy ulgamyň tutuşlygyna funksionirlenmegine täsir etmeli däldir;
- maglumatlaryň integrirlenmegi – kompaniýanyň işgärleriniň ýeke-täk interfeýs arkaly ähli goşundylar we maglumat resurslary bilen (olaryň prioritetlerine laýyklykda) özara hereketini üpjün etmek mümkinçiligi;
- toruň esasy formatlaryny goldamagy – maglumatlaryň alyş-çalşygyny üpjün edýän protokollaryň, standartlaryň ulanylmagy;
- şahsylaşdyrma – her bir ulanyja, müşderä aýratyn çemeleşmek üçin döwrebap interfeýsiň gurnalmagy;
- gözlegiň mümkinçiligi – gözlegiň çeşmesi hökmünde dürli maglumat resurslaryndan (strukturirlenen, strukturirlenmedik, metamaglumatlardan) peýdalanmak hem-de alnan maglumat-

- laryň anyklygyny, dolulygyny bahalandyrmak bilen amatly we netijeli gözleg mehanizmleriniň ulanylmagy;
- maglumatlaryň anyklygyny we dolulygyny bahalandyrmak;
 - howpsuzlygy üpjün etmegiň programma we fiziki usullaryny (asyl nusgalygyny tassyklamak, elýeterligi dolandyrmak, maglumatlaryň konfidensiallygy, bitewüligi we ş.m.) ulanmak bilen maglumatlary goramak;
 - ýeke-täk bir bitewi interfeýs;
 - kategoriýalaşdyrmak (şeýle-de özbaşdak gözlegiň netijelerini kategoriýalaşdyrmagyň awtomatlaşdyrylan proseduralary);
 - intellektual seljeriş («Business intelligence portal») – bilimleri dolandyrmagyň ulgamlary;
 - durnuklygyny (ret edilmegine – bozulmagyna durnuklygy) we rezerwirlenmegini üpjün etmek.

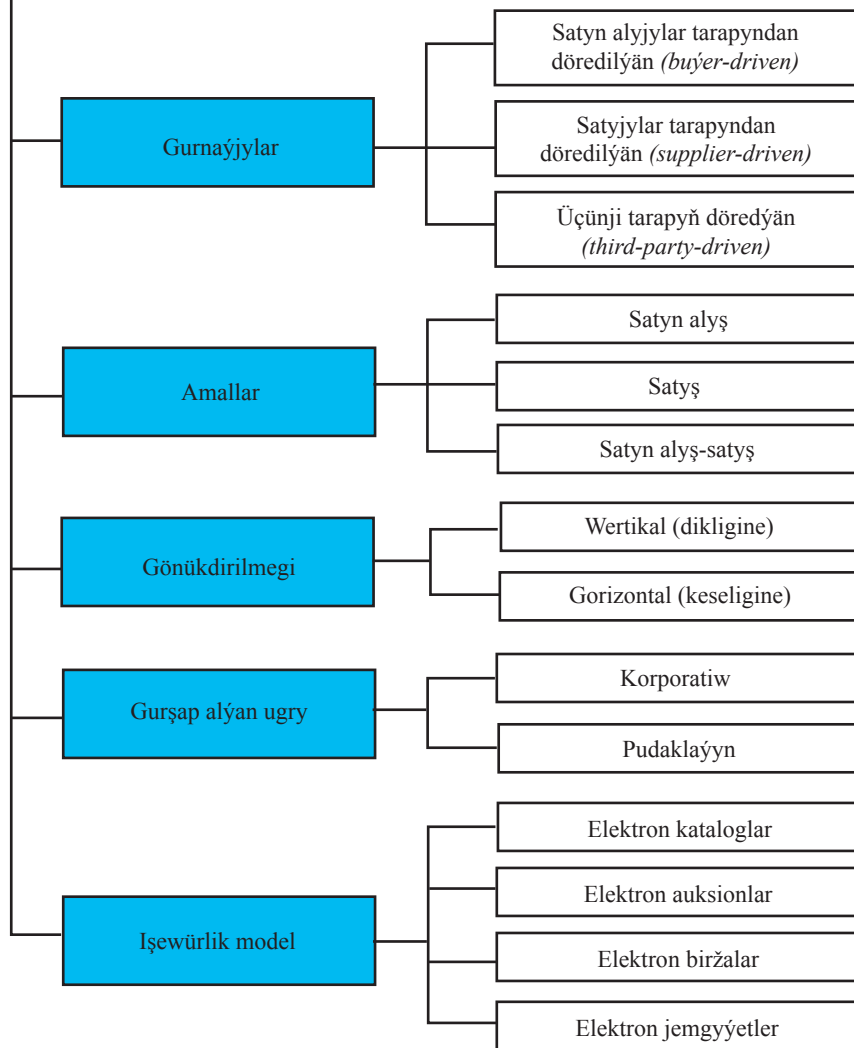
5.2. Wirtual söwda meýdançalary (e-marketplace)

Elektron söwda meýdançalary – bu aragatnaşygyň elektron kanallary arkaly satyjynyň we alyjynyň özara hereketini üpjün edýän guraşaýylyk, maglumat we tehniki çözümleriň programma-enjamlaryny toplumydyr.

Başgaça aýdanymyzda, elektron söwda meýdançalary – bu satyn alyjy we satyjy kärhanalaryň arasyndaky işewür-geleşikleriň baglaşylýan hem-de maliýe-töleg tranzaksiýalarynyň amala aşyrylýan ýeridir. Häzirki wagtda elektron söwda meýdançalaryny birnäçe toparlara (klassifikasiýalara) bölmek bolar (*11-nji surat*): gurnaýjylar; amallaryň tipleri; gönükdirilmegi (spesifikasiýasy); gurşap alýan ugry; işewürlük modeli.

Elektron söwda meýdançasynyň haryt goýujylary, sarp edijileri bir maglumat we söwda giňişliginde birleşdirmäge kömek edýär hem-de gatnaşyjylara elektron söwda meýdançalarynyň birnäçe serwislerini (olaryň işewürliginiň netijeliligini artdyryýan hyzmatlary) berýär.

ELEKTRON WE SÖWDA MEÝDANÇALARY

11-nji surat. Elektron söwda meýdançalarynyň klassifikasiýasy

Wirtual söwda meýdançasý – bu Internet torunyň bir resursy bolmak bilen, onuň esasy maksady satyjylaryň, alyjylaryň maksimal derejede çalt we netijeli gözlegini üpjün etmek. Internet-meýdançalaryň söwda üçin ösdürilmeginiň esasy häzirkizaman tendensiýasy – bu onuň globallaşdyrylmagydyr.

Adaty täjirçilikden elektron täjirçiligine geçilende işewür prosesleriň üýtgeşmesi bolup geýär hem-de firmalaryň arasynda online söwdasynyň ösüşine düýpli täsir edýän araçylaryň (dellalaryň) täze görnüşleri peýda bolýar. Olar elektron düwünleriň wezipesini alyp barýarlar, olaryň her biri kesgitli önümi öndürmekde ýa-da kesgitli işewür prosesinde ýöriteleşýärler.

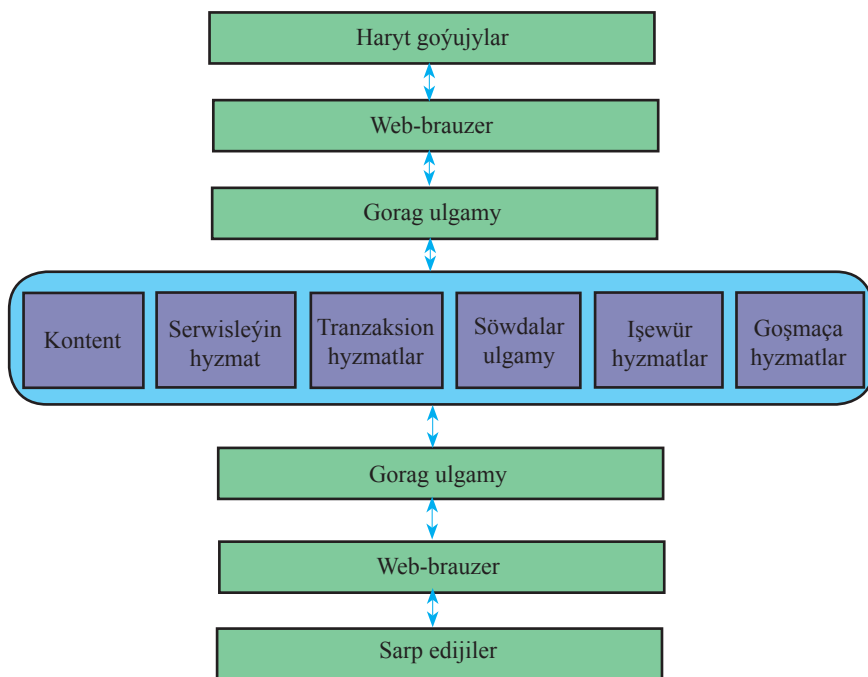
Elektron täjirçiliginiň düwünleri geleşikleriň geçirilýän prosesinde maglumat akymalaryny konsentrirelýärler (jemleýärler), marşrutizirleýärler we kommutirleýärler. Olar satyn alyjylaryň we satyjylaryň arasynda maglumatlaryň alyş-çalşygyny goldaýarlar. Online bölek söwda meýdançasý özboluşly birtaraplaýyn aragatnaşygyň tory hökmünde çykyş edýär, ol satyn alyja garanynda, satyja has köp artykmaçlyklary döredýär. Kompaniýalaryň arasyndaky elektron söwdanyň düwünleri (ýa-da wirtual söwda meýdançalary, e-marketplace) satyjy bilen alyjylaryň arasynda ikitaraplaýyn alyş-çalşygynyň tory hökmünde çykyş edýärler hem-de taraplaryň ikisi üçin hem artykmaçlyklary döredýärler. Elektron söwda meýdançalarynyň düzümi hem özboluşlydyr (*12-nji surat*).

Elektron söwda meýdançalarynyň düzümindäki *kontent* şu aşakdakylary öz içine alýar:

- önümiň häsiýetnamasy we onuň nyrhy görkezilen önümleriň kataloglaryny;
- haryt bilen üpjün edijileriň maglumatlar bazalaryny;
- täzelikler zolagyny;
- bildirişler tagtasyny.

Serwisleýin hyzmatlar ulanyjylara ulgamda hasaba alynmaga, awtorizasiýadan geçmäge, hususy kataloglaryny döretmek we goldamak üçin gurallary almaga kömek edýär.

Tranzaksion hyzmatlar ulanyjylara satyn alyşy we satyşy doly derejede geçirmek üçin gurallary berýär.

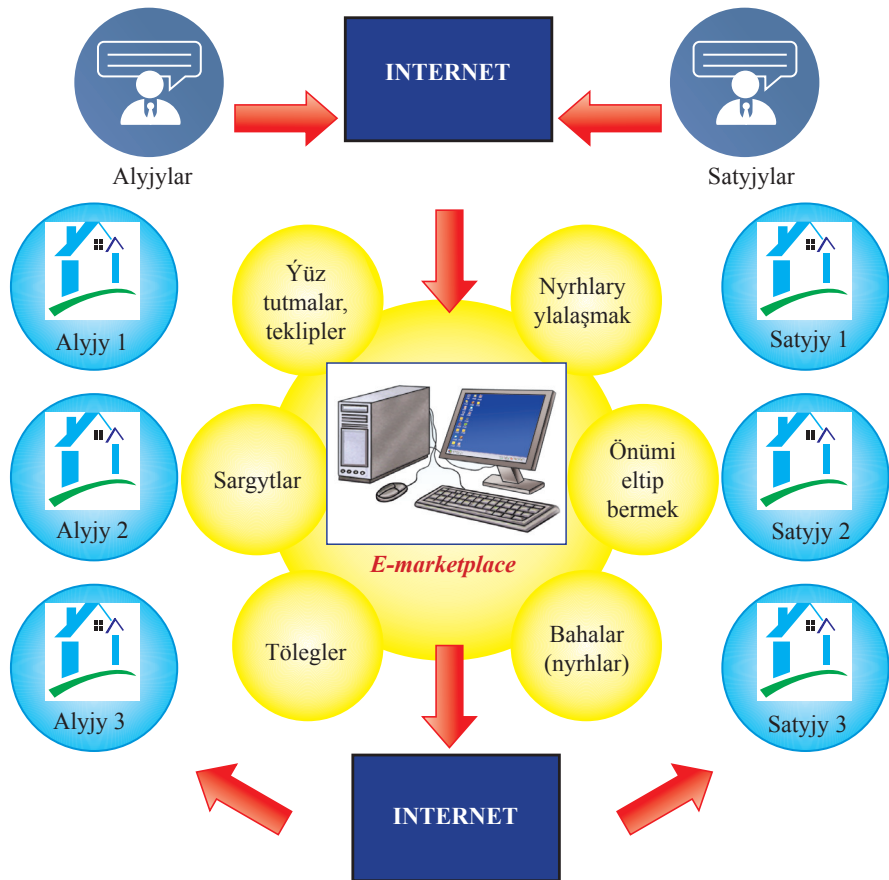
12-nji surat. Elektron söwda meýdançalarynyň düzümi

Söwdalar ulgamy dürli işewür modelleri (elektron kataloglary, auksionlary, birža söwdasyny) amal etmek üçin niýetlenilendir.

Işewür hyzmatlar haryt bilen üpjün edijileriň we sarp edijileriň özara hereketiniň dürli shemasyny amal etmäge, şol sanda haryt bilen üpjün etmegiň zygiderligini, dürli töleg ulgamlaryny goldamaga kömek edýär.

Goşmaça hyzmatlara satuwdan soňky hyzmat edişiň, harytlaryň öňe sürülüşini yzarlamagyň dürli görnüşleri degişlidir.

Elektron söwda meýdançalarynyň (e-marketplace-ň) esasy artykmaçlygy iň gowy görnüşleri gözlemeklige we saýlamaklyga, şeýle-de satyjylar üçin bolşy ýaly, alyjylar üçin hem geleşikleri geçirmeklige sarp edilýän wagtyň we maliýe çykdajylarynyň tygşytlanmagyndan ybaratdyr. Alyjlara has giňişleýin saýlamak mümkinçiliklerini döreýär. Satyjylar bolsa alyjylaryň has giň gerimine elýeterlilikge eýe bolýarlar (13-nji surat).

13-nji surat. Elektron söwda meýdançasyny düzüjiler

Elektron söwda meýdançalarynyň (E-marketplace) öz ýöriteleşmesi bardyr. Olar kesgitli pudaklara, önümlere (wertikal düwünlere) ýa-da kesgitli işewür proseslere (gorizontal düwünlere) ýöriteleşmelidirler.

Wertikal e-marketplace-ler wertikal bazarlara hyzmat edýärler. Olar şol pudaklar üçin spesifik maglumatlar bilen üpjün edýärler hem-de olarda emele gelen özaragatnaşyklaryň spesifikasiýasyny göz önünde tutýarlar.

Adatça, wertikal e-marketplace-ler özünde gözlegi awtomatlaşdyrmagyň ulgamy bilen satuwlar, satyn alyşlar baradaky maglumatlary ýerleşdirmekden başlaýarlar, soňra şol ugur üçin spesifiki maglumatlary we hyzmatlary goşmak bilen hyzmatlaryň gerimini giňeldýärler.

Horizantal e-marketplace-ler kesgitli wezipeleri ýerine ýetirmeklige ýa-da dürli pudaklar üçin kesgitli prosesleri awtomatlaşdyrmaga gönükdirilendir. Olaryň tejribeleri, adatça, kesgitli bir işewür prosesini töwereginde jemlenendir.

E-marketplaces-leriň görnüşleri:

- satyn alyjylar tarapyndan döredilýän e-marketplace (*«buyer-driven»*);
- satyjylar tarapyndan döredilýän e-marketplace (*«supplier-driven»* ýa-da *«seller-driven»*);
- üçünji tarapyň döredýän e-marketplace-i (*«third-party-driven»*).

Söwda meýdançalarynyň şol ýa-da başga görnüşleriniň döredilmegi, adatça, senagatyň şol pudaklarynda alyjylaryň we satyjylaryň täsir ediş derejelerine baglydyr.

«Buyer-driven» tipli meýdançalar

Bir ýa-da birnäçe iri kompaniýalar haryt goýujy-kompaniýalaryň toplumyny çekmek üçin özünüň söwda meýdançalaryny döredýärler. Söwda meýdançalarynyň bu konsepsiýasy iri kompaniýalaryň satyn alyş prosesini amatlaşdyrmaga, söwda gatnaşyklaryny we haryt goýujylyk toruny giňeltmäge bolan islegleri bilen baglanyşykda peýda boldy.

«Supplier-driven» tipli meýdançalar

Iri satyn alyjylar bilen bir hatarda iri satyjylar hem söwda meýdançalaryny emele getirmekte işjeň rol oýnaýarlar. Bu dürli sebäplere görä bolup geçýär.

«Third-party-driven» tipli meýdançalar

Bu meýdançalar üçünji tarapyň dolandyrmagynda bolup, ol alyjylary we satyjylary bilelikde jemlemeklige niýetlenilendir. Adatça, şeýle meýdançalar işewürligiň şol ugrundan (sektoryndan) we onda bolup geçýän işewür proseslerden gowy baş çykarýanlar tarapyndan döredilýär.

Bitarap dellalçylykdan başlap, şeýle Internet-meýdançalaryň köpüsi bazarda öňdebaryjy kompaniýalar bilen (käbir ýagdaýlarda paýnamalara maýa goýumlary almak bilen) has ýakynlaşýarlar. Emma şeýle bolsa-da, bu bazara beýleki kompaniýalary çekmek hem-de iri senagat maýadarlaryny gözegçilik etmek bilen baglanyşykly meseleleri döredýär.

Elektron söwda meýdançalarynyň wezipeleri

Sargyt ediji ýa-da haryt bilen üpjün ediji elektron söwda meýdançasynda işlemek bilen gündelik tejribesinde ýüze çykyan dürli soraglary üstünlikli çözüp bilýär, çünki bu ulgamyň maglumatlary aşakdaky wajyp wezipelerini ýerine ýetirýärler:

1. **Maglumat wezipesi** elektron söwda meýdançasynda hereket edýän guramalaryň sanawy bilen tanyşmaga, gyzyklandyryýan gurama boýunça zerur maglumatlary almaga kömek edýär.

2. **Marketing wezipesi** satyn alyjylaryň, sarp edijileriň gözlegini amala aşyrmaga, islegler we teklipler barada maglumatlary almaga kömek edýär.

3. **Mahabat wezipesine** degişlilikde guramalar elektron söwda meýdançasynda özi barada maglumatlary ýerleşdirmek bilen, ol bir bitewi maglumat giňişligine düşýär.

4. **Söwda wezipesi** söwdalary gurnaýjy hökmünde harytlary, hyzmatlary edinmek boýunça dürli-dürli söwda-satuw çäreleriniň doly toplumlaryny amala aşyrmaga, söwdalara gatnaşyjy hökmünde – hususy harytlarynyň we hyzmatlarynyň netijeli söwdasy üçin hereketleriň toplumyny amala aşyrmaga kömek edýär.

5. **Analitik wezipesi** guramalaryň işiniň dürli görkezijileriniň deňeşdirme seljermesini geçirmäge, gyzyklandyryýan tematika boýunça işleri we hyzmatlary ýerine ýetirmek üçin kontragentleri dogry saýlamaga kömek edýär.

6. **Maglumatlary goramak wezipesi** maglumatlary kriptografiki goramagyň sertifikirlenen serişdelerini ulanmak bilen guralan howpsuz elektron resminama dolanyşygyny mümkin edýär.

5.3. Elektron witrinalar, maglumat kiosklary we panelleri, sanlaýyn wideopaneller

Web-witrinalaryň birnäçe görnüşleri bardyr: *elektron witrinalar, maglumat kiosklary, paneller, sanlaýyn wideopaneller we diwarlar.*

Elektron maglumat witrinalary

Elektron witrinalar işewürligiň görnüşleriniň köpüsiniň wajyp, aýrylmaz bölegi bolup durýar. Elektron witrinalar we maglumat kiosklary söwda zalarynyň ýa-da jemgyýetçilik ýerleriniň has köp barylýan ýerlerinde ýerleşdirilýär. Olarda sarp edijileriň has köp isleg bildirýän we ýokary dolanyşykly harytlary hem-de has gymmat imidž harytlaryň nusgalary görkezilýär. Beýleki harytlary we hyzmatlary witrinalaryň

elektron kataloglaryndan sargamak bolar. Elektron wirtual witrinalar arkaly söwda kärhanasynyň resurslaryny we terminallaryň maglumat proseslerini dolandyrmak işewür prosesleri awtomatlaşdyrmagyň umumy shemasyna integrirlenýär. Netijede, assortimenti, amnardaky gorylary, satyn alyşlary, marketingi we satuwlary dolandyrmagyň netijeliligi artýar.

Şeýlelikde, harytlary saklamaga, gaýtadan işlemäge we logistika edilýän çykdajylar azalýar. Interaktiw witrinalar we paneller müşderilere gönükdirilen «akyly» ekranlaýyn tehnologiýalary satyn alyjylaryň dykgatyna ýetirmäge kömek edýär.

Maglumat kiosklary – bu sorag-jogap ýa-da mahabatlandyрма häsiýetli dürli maglumatlary bermek üçin niýetlenilen programma-apparat toplumydyr. Dünýä tejribesinden görnüşi ýaly, maglumat kiosklary banklarda, maliýe edaralarynda, restoranlarda, myhmanhanalarda, lukmançylyk we bilim edaralarynda oturdylýar.

Sanlaýyn we mahabat wideopanelleri, wideo diwarlar. Şeýle tehniki serişdeleriň ulanylmagy satyn alyjylaryň ünsüni özüne çekýär we harytlaryň söwdasyna oňyn täsir edýär. Olaryň ulanylmagy adaty usullardan has netijelidir, çünki olar has köp maglumatlary berijidir.

Mahabat görerijileri hökmünde çykyş edýän mahabat wideopanelleri ýörite hasaba alnyşy talap etmeýär, olar kafe-restoranlarda, bank we ätiýaçlandyryş edaralarynda, gozgalmaýan emläkler bilen meşgullanýan gulluklarda, bölek söwda torlarynda oturdylýar.

Wideodiwarlar özara birleşdirilen birnäçe ekranlaryň köplügi bolup, olar dürli çeşmelerden köppenjireli düzgünde uly göwrümlü şekilleri görkezmek üçin ulanylýar. Wideodiwarlaryň meýdany sargyt edijileriň talaplaryna laýyklykda onlarça ýa-da yüzlerçe inedördül metre (m^2) çenli bolup bilýär.

Web-witrinalar (elektron witrina) hödürlenýän harytlaryň ýa-da hyzmatlaryň katalogyndan we praýs-listinden hem-de satyn alyjylardan sargytlary ýygnaýjy ulgamdan ybarat. Iň ýönekeý usulda telefon belgisi, elektron poçta salgysy görkezilýär, olar boýunça töleg usullary we harytlary eltip bermek usullary ylalaşylýar.

5.4. Elektron dükanlar we elektron aukcion

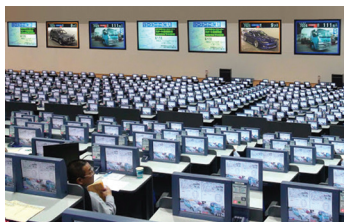

Internet-dükanlar internet-witrinalardan menejeriň deregine ýörite ulgamyň, ýagny arzalary awtomatik usulda işleýän ulgamyň ulanylýandygy bilen tapawutlanýar. Bu ulgama şu aşakdaky wezipeler ýüklenilýär:

- ammoda harytlary ätiýaçlandyrmak (rezerwirlemek);
- harydy eltip bermeklige arzalary we degişli resminamalary taýýarlamak;
- hasaplaşyklary geçirmek;
- eltip beriji gulluk bilen özara hereket;
- eltip bermek hyzmatynyň ýerine ýetirilendigine gözegçilik etmek we satyn alyja hasabatyny berilmegi;
- satuwdan soňky we kepillendirilen hyzmat.

Internet-auksion (online auksion)

– bu Internet arkaly ýöriteleşdirilen saýtlarda (saýt-auksion ýa-da elektron söwda meýdançasy) geçirilýän auksiondyr. Adaty auksionlardan tapawutlylykda, internet-auksionlar daş aralykdan (distanzion) islendik ýerden Internet-saýtlar ýa-da auksionyň kompýuter programmasy arkaly geçirilýär.

Elektron auksion – bu döwlet we täjirçilik tenderlerini geçirmegiň döwrebap usulydyr. Elektron auksionlar gatnaşyjylara iş wagtyny we pul serişdelerini tygşytlamak, auksiona gatnaşyjylaryň arasynda amatly şertleri döretmek we ş.m. üçin döredilendir.

Online auksionlar ulanyjylara Internet arkaly harytlary we hyzmatlary diňe bir amala aşyrmaga mümkinçilikleri bermek bilen çäklenmän, eýsem, olaryň testleýin söwdalaryny amala aşyrmaga mümkinçilikleri berýär. Köp kompaniýalar online auksionlary marketing taýdan bahalandyrmagyň guruly hökmünde ulanýarlar, onuň kömegi bilen başlangyç islegiň ululygyny hem-de täze önüm üçin bazar nyrhyny kesgitlemek bolar.

Auksionlaryň görnüşleri:

- ***Standart auksion (iňlis auksiony).*** Teklipleriň açyk formaty (ähli satyn alyjylar bir-biriniň teklipleri barada bilýärler) ulanylýar. Satyjy başlangyç (start) bahany kesgitleýär, soňra alyjylar bäsleşik göreşine girişip, bahany artdyrýarlar (adatyça, 3%). Bäsleşik göreşinde has ýokary bahany teklip eden alyjy ýeňiji bolýar.

- **Golland auksiony.** İnlis auksionyna gönüden-göni gapma-garşylyklydyr. Teklipleriň açyk formaty ulanylsa-da, söwdalar öňünden has ýokary, makul bolmadyk bahalar (nyrhlar) bilen başlanýar, ol soňluk bilen tä bir satyn alyjy ony kabul etmeklige ylalaşýança aşakladylýar.
- **Şol bir wagtda edilyän teklipleriň auksiony (first-price, sealed bid).** Teklipleriň ýapyk formaty ulanylýar. Özüniň opponentleriniň teklipleri barada bilmezden, satyn alyjylaryň hemmesi bir wagtda bahalary kesgitleýärler (adatyça, ýazuw görnüşinde). Maksimal bahany teklipl eden alyjy ýeňiji bolýar.
- **Ikileýin auksion (double auction).** Teklipler satyjydan we satyn alyjydan birwagtda gelip gowuşýar (deňagramly nyrh bellenilýär). Köplenç, elektron biržada ulanylýar.
- **Ýapyk teklipleriň auksiony (second-price sealed bid).** Satyn alyjy ýa-da satyjy bellenen wagtyň dowamynda gizlin tekliplerini edýärler. Satyn alyjy maksimal nyrhdan öňki nyrhdan harydy satyn alýar. Diýeliň, A satyjy 10 amerikan dollaryna deň bolan teklipl edýär, B satyn alyjy 15 dollara deň hem-de C satyn alyjy 20 dollara deň bolan bahany teklipl edýär. Elbetde, maksimal bahany teklipl eden C satyn alyjy ýeňiji bolýar, emma ol özüniň teklipl eden bahasyny tölemän, öňündäki soňky kesgitlenen – B satyn alyjynyň teklipl eden bahasyny (20 dollaryň deregine 15 dollar) töleýär.

VI BAP

ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE İŞLEMEKLİĞİ ÜPJÜN EDÝÄN MAGLUMAT TEHNOLOGIÝALARY WE OLARY INTERNET TORUNYŇ INFRASTRUKTURASYNDA ÝERLEŞDIRMEK

6.1. Elektron täjirçiliginde maglumat tehnologiýalarynyň esasy ugurlary

Internet-tehnologiýalarynyň ösdürilmeginiň häzirkizaman tapgyrynda elektron işewürligi (täjirçiligi) has hem ýaýbaňlanýar. Häzirki zaman internet-tehnologiýalary kärhanalara elektron söwda-araçylyk işini guramakda, alyp barmakda we goldamakda giň mümkinçilikleri berýär.

Belli bolşy ýaly, elektron täjirçiligi amal etmegiň esasy gurşawy Internet torudyr, çünki ähli taslamalar häzirki günde Internet arkaly amala aşyrylýar. Elektron täjirçiligi işiniň we olarda ulanylýan maglumat tehnologiýalarynyň birnäçe esasy ugurlaryny bellemek bolar:

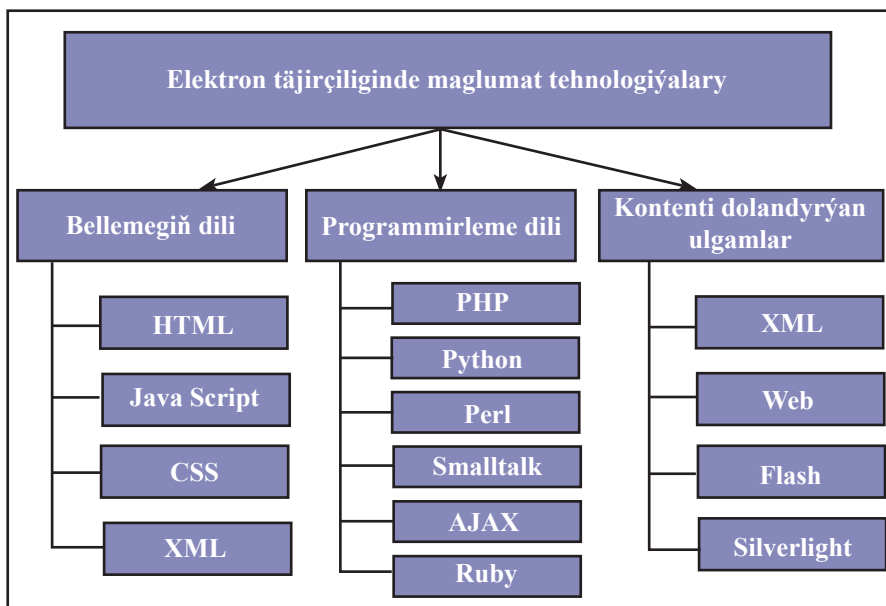
1. Guramanyň içinde, şeýle-de işewürligiň beýleki gatnaşyjylary bilen **maglumatlaryň elektron alyş-çalşygy**. Bu ugruň esasy maksady resminamalaryň elektron dolanyşygy, şeýle-de kagyž göterijilerinden resminamalaryň elektron görnüşine geçmek. Elektron resminama dolanyşygy maglumatlary ýygnamagyň anyklygyny, ýokary ygtybarlylygyny, resminamalaryň alyş-çalşygynyň ýokary tizligini we işgärleriň, guramanyň araçylarynyň, bazara gatnaşyjylaryň özara hereketini üpjün edýär. Elektron resminama dolanyşygy ulgamyny guramak üçin «1C: Документооборот», «DocsVision», «DIRECTUM», «TESSA», «WSS Docs», «Alfresco», «Verdox» we ş.m. ulanmak bolar.

2. **Maglumat-analitik ulgamlary** özboluşly maglumatlary ýygnamak, çaklamak, modelirmek, maglumat proseslerini dolandyrmak, seljermek ulgamlary we monitoringi hökmünde çykyş edýär. Bu ulgamlar guramanyň işini seljermäge, çylşyrymly işewür prosesleri awtomatlaşdyrmagy amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Maglumatlary ýygnamak, olary paýlamak we seljermek bu ulgamlaryň esasy wezipesi bolup durýar.

3. **Elektron marketing**. Elektron täjirçiligiň bu görnüşiniň esasy aýratynlygy – müşderilere maglumatlary netijeli hödürlemek (bermek), harytlaryň brendini öňe sürmek, satyn almak, satmak prosesleri barada hem-de tutuş bazar ýagdaýy barada anyk we dogry maglumatlary almak. Elektron marketingiň ulanylmagy guramalara müşderileriň giň köpçüligini çekmäge mümkinçilik döredýär. Elektron marketingi guramak üçin, CRM-ulgamlary (Customer Relationship Management – satyn alyjylar, müşderiler bilen özara gatnaşyklary dolandyrmak ulgamy) ýaly maglumat tehnologiýalaryny ulanmak bolar.

4. **Elektron söwda**. Söwdanyň bu görnüşi her ýylda söwda harajatlarynyň kemelmegi, söwda amallaryny daş aralykdan geçirmek, mahabat çärelerini has amatly geçirmek we öz hyzmatdaşlaryny zerur maglumatlar bilen üpjün etmek ýaly sebäpler boýunça has uly ähmiýete eýe bolýar. Elektron söwda aýdyň mysal hökmünde ebay.com, ozon.ru, amazon.ru, aliexpress.com, netzmarkt.de ýaly internet saýtlary bellemek bolar.

Dünýä tejribesinde elektron täjirçiligi gurşawynda birnäçe maglumat tehnologiýalary ulanylýar, emma olardan programmirleme dilleri, Web-sahypalar, kontentleri (Web-kontenti hem-de Web üçin goşundylary işläp düzmek we dolandyrmak gurallary, serişdeleri) dolandyrmak ulgamlary has tanymaldir we ýaýbaňlanandyr (14-nji surat).

14-nji surat. Web-tehnologiýalarynyň toparlandyrylyşy

Kompýuter torlary – bu haýsy hem bolsa bir aragatnaşyk serişdesi arkaly birleşdirilip, özara sazlaşykly işleşip bilýän aparat we programma serişdeleriniň çylşyrymly toplumydyr.

Kompýuter torlary – bu aragatnaşyk zolaklary bilen birikdirilen, aýry-aýry kompýuterleriň hasaplaýyş we maglumat resurslaryny bilelikde ulanmagy üpjün edýän kompýuterleriň toparydyr.

Masşaby (gurşap alýan ýaýlasy) boýunça:

LAN (Local Area Network) – bir edaranyň ýa-da guramanyň çäklerinde (kiçi ofisiň ýa-da uly kärhananyň tory), golaý aralykda ýerleşdirilen kompýuterleriň özara birleşmesi.

WAN (Wide Area Network) – global torlar, olaryň düzümine ýerli torlar, telekommunikasion torlar we olara degişli gurluşlar girýär.

MAN (Metropolitan Area Network) – şäher, sebit ýa-da welaýatlaryň çäginde (has takygy, şäheriň çäginde ýerleşýän edara-kärhanalary birleşdirýär).

Goşmaça:

- **PAN (Personal Area Network)** – bu şahsy tor bolup, bir ulanyja degişli bolan gurluşlaryň özara baglanyşygyny guraýar.
- **CAN (Controller Area Network)** – bu kontrollerler tory, senagat torunyň standartydyr. Onuň kömegi bilen dürli ýerine ýetiriji gurluşlar we datçikler bir tora birikdirilýär.
- **Häzirki wagtda korporatiw torlar (Enterprise Network)** hem ulanylýar. Bu torlar birnäçe torlaryň (dürli tehniki, programma we maglumat ýörelgeleriniň esasynda gurnalan torlar) birleşmesini üpjün edýär. Eger maglumat ulgamyndaky serişdeler diňe bir edara degişli bolsa, onda bu tora korporatiw tor (*Enterprise Network*) diýilýär.

6.2. Internet ulgamy, onuň döreýşi we ösüş taryhy

Internet – bu Bütindünýä global torudyr. Ol her gün bütin dünýä boýunça millionlarça ulanyjylary özünde birleşdirip, ummasyz maglumat çeşmelerine elýeterligi üpjün edýär.

Internet torunyň gysgaça ösüş taryhy (*15-nji surat*):

1957-nji ýylda ABŞ-nyň Goranmak ministrliginiň düzüminde ARPA (Advanced Research Projects Agency) gullugy döredilýär.

1969-njy ýylda ARPA gullugy taslama işläp düzýär, ýagny bu taslamanyň esasynda harby barlaglary geçirýän alymlary, barlaghanalary we institutlary birleşdirer ýaly, ARPANET kompýuter toruny döredýär.

1974-nji ýylda ARPANET-i dörediji R.Keniň teklibi bilen TCP/IP (Transmission Control Protokol/Internet Protokol) protokollaryň toplumy girizildi.

Ilkinji ädimler		Ösüşi
email@ – 1971 ý. Reý Tomplinson	KONTENT	1991 ý. – HTML Tim Berners-Li we Robert Kayo
Archie – 1990 ý. Alan Emtedž we J. Piter Doýç	GÖZLEG ULGAMLARY	1998 ý. – Google Larri Pedž we Sergeý Brin
DOS Houndi – 1986 ý. Nel Larson	BRAUZERLER	1993 ý. – Mosaic Mark Andrissen
Wannerwar Buş, Ted Nelson, Dag Engelbart	BÜTINDÜNYÄ KEREBI (WWW)	1990 ý. – http:// Tim Berners-Lee
ARPANET – 1969 ý. Jozef Liklaýder	INTERNET	1975 ý. – TCP/IP Winton Serf we Bob Kan
SAGE – 1956 ý. Jorj Walleý	TORLAR	1973 ý. – Ethernet Robert Metkalf
Z3 – 1941 ý. Konrat Ssuze	KOMPÝUTERLER	1976 ý. – Apple Stiw Woznyak we Stiw Jobs

15-nji surat. Internetiň esasy derejeleri we ösüş taryhy

1983-nji ýylda ABŞ-nyň goranmak ministrligi TCP/IP protokollar toplumyny ARPANET-iň ähli kompýuterlerinde ulanmagy karar etdi. Şol ýyl Pentagon ARPANET-den diňe harby maksatlar üçin ulanmaga MILNET toruny bölüp aýyrdy. Toruň galan bölegi ählumumy ulanyşa berildi we INTERNET diýlip atlandyryldy. Şol ýyl Internetiň döredilen ýyly diýlip hasap edilýär.

1990-njy ýylyň 1-nji iýunynda Arpanet tory ýapylýar.

1992-nji ýylda Şweýsariýanyň CERN institutynyň fizigi Tim Berners-Lee Bütindünýä toruny (WWW – World Wide Web) oýlap tapyp,

«giper salgy» diýen adalgany ýüze çykarýar. Soňra «Superkompýuterleri işe girizmegiň milli merkeziniň» ýolbaşçylygy astynda Illinois Uniwersitetiniň talyby Mark Andriksen grafiki görnüşli, ulanmaga aňsat bolan «Netscape Navigator» atly brauzeri, ýagny Internete kynçylyksyz girmäge kömek berýän programmany döredýär.

6.3. Internet torunyň infrastrukturasy

Internet häzirk wagtda adamyň durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Internetiň infrastrukturasyň gurluşlary wajyp ähmiýete eýedir. Gürüň diňe bir TCP/IP protokollar ýa-da Wi-Fi elýeterlik nokatlary barada däl, eýsem, tutuşlygyna Internet torunyň infrastrukturasy, ýagny münlerçe kilometrlere ýetýän suwasty kabelleri, uly maglumat merkezleri (Big Data centers) we milliardlarça ulanyjylary Internete birleşdirýän torlary barada gidýär.

Ähli maglumatlar Internetde Web-serwerlerde saklanýar. Ýokary tizlikli magistrallar ýa-da jemgyýetçilik telekommunikasion kanallary (bölünip berlen zolaklary, aragatnaşygyň optiki we radio kanallary, şol sanda hemra arkaly aragatnaşyk kanallary) arkaly birleşdirilen serwerler Internet torunyň binýatlaýyn düzümini düzýär. Şeýle-de Internetde esasy marşrutizatorlar we ägirt uly, strategik özara baglanyşykly torlaryň arasynda maglumatlary geçirmegiň esasy magistrallary Internetiň sütünleýin toruny düzýär. Bu magistrallar döwlet, täjirçilik, ylmy we beýleki ýokary öndürijilikli merkezler, şeýle-de ýurtlaryň, kontinentleriň arasynda internet-trafikleri alyş-çalyş edýän nokatlar tarapyndan gözegçilik edilýär.

Internet torunyň infrastrukturasy aşakdakylardan ybaratdyr:

- magistral derejesi (özara birikdirilen ýokary tizlikli telekommunikasion serwerler ulgamy);
- magistrala birikdirilen torlaryň we elýeterlik nokatlarynyň derejesi (iri telekommunikasion torlar);
- sebitleýin we beýleki torlaryň derejesi;
- ISP-internet-prowaýderler;
- ulanyjylar.

Protokollar – bu tor düwünlerinde we olaryň arasynda (tora girýän islendik gurluşlaryň arasynda) aragatnaşyk guramaga, maglumat alyp-bermegi guramakda dogry kesgitlenen, ýerine ýetirmeli usullaryň toplumydyr.

Başgaça aýdylanda, protokollar – bu kompýuterleriň islendik gurluşlar bilen özara aragatnaşygyny guraýan programma.

- **IP (Internet Protocol)** – bu TCP/IP (Transmission Control Protocol) protokollar maşgalasynyň protokollarynyň biri bolup, ol kompýuteriň ýa-da başga bir tora birikdirilen enjamyň fiziki (apparatlaýyn) salgysyny anyklaýar, ýagny onuň üsti bilen düwünlere salgy berlip, olar tanalýar.
- **FTP (File Transfer Protocol – faýl alyp-bermegiň protokoly)** – iki host kompýuterleriň arasynda faýl alyş-çalşygyny guraýan protokol.
- **SMTP (Simple Mail Transfer Protocol – poçta aragatnaşygyny guramagy ýönekeýleşdiriji protokol)** – bu elektron poçtanyň ýönekeý hyzmatlaryny guramaga niýetlenendir, ýagny elektron hat alyşmagyň esasy protokoly we Internetde tekst görnüşli habarlaryň alyş-çalşygynda ulanylýar.
- **PPP (Point-to-Point Protocol – iki nokatlaýyn birleşmäniň protokoly)** – kompýuter bilen toruň arasyndaky birleşmäni gurýar, has takygy, telefon simleriniň üsti bilen TCP/IP protokol bilen bilelikde Internetde goşulmaga mümkinçilik berýär.
- **SLIP (Serial Line Internet Protocol – yzygider aragatnaşygyň torara protokoly)** – IP protokoly telefon aragatnaşygynda ulanmagy guraýar. PPP ýaly, kompýuteri ulanyjynyň prowaýder hyzmaty bilen özara aragatnaşygyny üpjün etmek üçin ulanylýar.
- **HTTP (Hyper Text Transfer Protocol – giper tekstleri geçirmegiň protokoly)** – giper tekstli resminamanyň ýerleşýän ýerine garamazdan, onuň bilen aragatnaşyk guraýjy protokol. Bu tor protokolyň kömegi bilen Web-sahypalary Web-serwerden brauzere berilýär.
- **DHCP (Dynamic Host Configuration Protocol – hosty dinamiki konfigurirlemegiň protokoly)** – IP salgylaryň diapazon-

laryny we parametrlerini berýän DHCP gulluga öwrülýär. Iş menzilleri işe girizilende, bu gulluga ýüz tutup, özüniň we töwereginiň IP salgylaryny alýarlar. DHCP gulluk iş menzilleriniň we toruň operasion ulgamynyň dürli görnüşlerinde işleýärler. Ol aşakdaky protokollara esaslanýar:

✓ **RARP (Reverse Address Resolution Protocol)** – ARP protokolyň işine ters işi ýerine ýetirýär. ARP – tor we akaba derejeleriniň IP, apparat salgylaryny rejeleşdirýär. RARP bolsa apparat salgylarynyň giňişleýin habaryny iberip, RARP serwerden IP salgylary jogap almaga niýetlenilen.

✓ **BOOTP (Bootstrap Protocol)** – RARP protokolyň has täzelenen görnüşi bolup, ol ugrukdyryjylar tarapyndan ulanylýar.

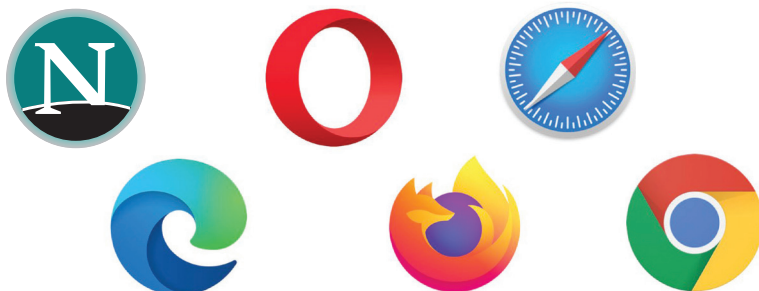
Web-tehnologiýanyň mümkinçiliklerinden, ýagny Internetde ulanyjynyň kynçylyksyz peýdalanmagy üçin ýörite programmalar düzülýär. Olara Web-brauzerler diýilýär.

Birnäçe ýyl mundan ozal global torlarda işlemek üçin niýetlenilen programma üpjünçilikleriniň – brauzerleriň sany 1–2-di. Bu günki günde olaryň sany ýüzlerçä ýetdi (*16-njy surat*).

Internet çeşmesine esaslanyp, soňky ýyllarda iň gowy brauzerleriň reýtingini bellemek bolar:

1. Google Chrome (<https://www.google.ru/chrome/>) – internetde işlemek üçin yönekeý, çalt, kuwwatly we ygtybarly web-brauzer;

2. Яндекс.Браузер (<http://browser.yandex.net/>) – Ýandeks kompaniýasynyň serwisleriniň integrasiýasy bilen Chromiumyň binýadyna döredilen yönekeý, çalt, kuwwatly we ygtybarly web-brauzer;

16-njy surat. Web-brauzerleriň käbirleri

3. Mozilla FireFox (<https://www.mozilla.org/ru/firefox/>) – çalt, ygtybarly, işlemek için amatly we gowy goragly brauzer;

4. Opera (<http://www.opera.com/ru/>) – Internetde nawigasiýa için birnäçe amatly gurallar bilen üpjün edilen tanymal mugt brauzer;

5. K-Meleon – örän çalt, ýeňil we Mozilla kompaniýasy tarapyndan öndürilen Gecko hereketlendirijiniň esasynda sazlanýan mugt brauzerdir;

6. Internet Explorer 11 (<http://windows.microsoft.com/ru-ru/internet-explorer/>) – Windows operasion ulgamy için tanymal mugt grafiki brauzerdir;

7. Safari (<http://www.safari.com/ru/>) – Windows operasion ulgamy için Apple Inc. kompaniýasy tarapyndan öndürilen mugt web-brauzer;

8. Chromium (<https://www.chromium.browser>) – internetde işlemek için yönekey, çalt, kuwwatly we ygtybarly web-brauzer;

9. SlimJet – Chromiumyň binýadynda döredilen çalt işleýän brauzer bolup, onuň esasy aýratynlyklary bardyr: parollaryň amatly menejeri, Facebook bilen integrasiýasy, wiruslardan we fişing programmalardan goragy gurnalan;

10. Tor Browser – ulanyjynyň ýerleşişine, enjamlara, nawigasiýa, birikmä gözegçiligiň önüni alýan programmalar paketi;

11. Netscape Navigator – 1994-nji ýylda ilkinji işlenip düzülen Web-nawigatorlaryň biri bolup, ol mugt brauzerdir;

12. Comodo Dragon – ulanyjynyň howpsuzlygyna we konfidensiallyga gönükdirilen, Chromiumyň binýadynda döredilen çalt işleýän mugt brauzerdir;

13. Pale Moon – Mozilla FireFox nawigatorynda esaslandyrylan açyk açarly mugt internet brauzerdir;

14. Slim Browser – birnäçe peýdaly mümkinçilikleri bar bolan Trident hereketlendirijiniň esasynda mugt brauzerdir;

15. Maxthon – bulut tehnologiýalarynyň giňden peýdalanylmagy bilen iki sany hereketlendirijileriň esasynda gurlan köp platformaly brauzerdir;

16. SeaMonkey – Web-brauzer, HTML-redaktor, RSS-agregator, poçta programması we IRC-müşderi – hemmesi bir paketde;

17. Atom (<https://browser.ru/>) – Mail.ru kompaniýasy tarapyndan işlenip düzülen täze programma üpjünçiligi bolup, ol ulanyjy üçin giň mümkinçilikli we howpsuz brauzerdir;

18. Vivaldi (<https://vivaldi.com/ru/>) – Opera-ny işläp düzüjiler tarapyndan hödürlenen (2015 ý.) brauzer bolup, ol çalt we örän çeýe interfeýsli, bir wagtyň özünde birnäçe gözleg ulgamlaryna salgylanan programma üpjünçiligidir;

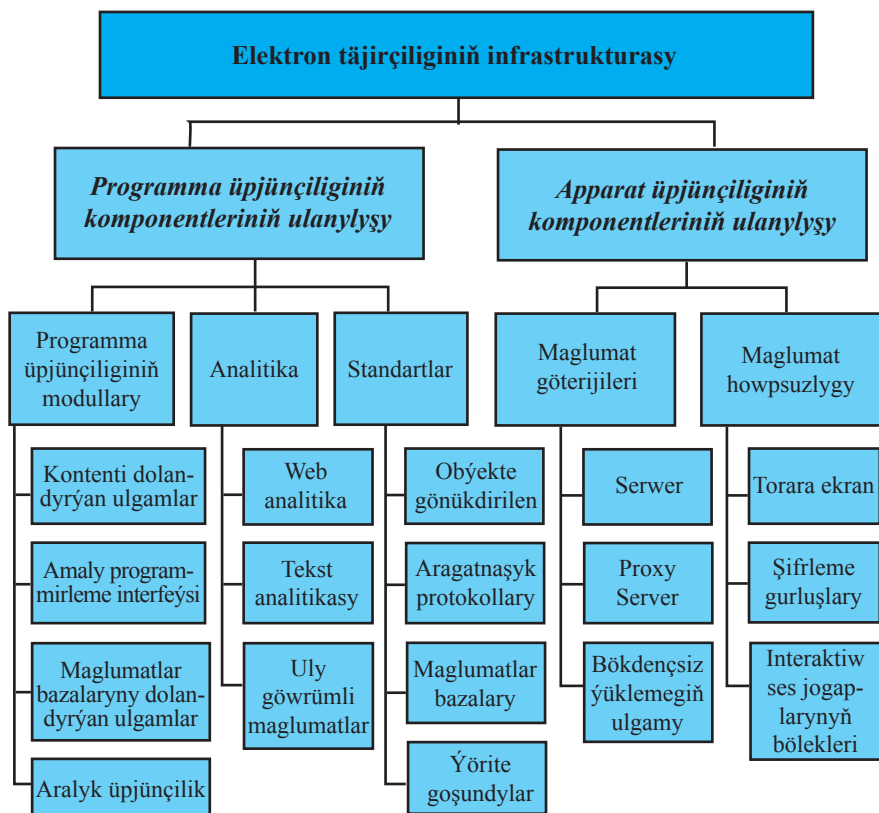
19. Brave (<https://brave.com/>) – Mozilla Project korporasiýasyny esaslandyryjy we JavaScript programmirleme dilini dörediji amerikan programmisti Brendan Eýh (Brendan Eich) tarapyndan Chromium web-brauzeriniň esasynda işlenip düzülen, erkin we açyk kodly web-brauzerdir (2019 ý.). Ol ulanyjylara howpsuz we zyýan getiriji saýtlardan, «trekerlerden», «maýnerlerden» we ş.m. goranmak ýaly giň mümkinçilikleri berdi;

20. Microsoft Edge (<https://www.microsoft.com/ru-ru/edge>) – Microsoft kompaniýasy tarapyndan 2015-nji ýylda hödürlenen we 2020-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda täzelenen görnüşli brauzer, ol dürli platformalarda goldanylyp, elektron işewürligi üçin giň mümkinçilikli, konfidensiallygy we howpsuzlygy üpjün edilen programma üpjünçiligidir.

6.4. Internet infrastrukturasynda elektron täjirçiligi alyp barmagyň innowasion usullary

Ilki bilen elektron täjirçiliginiň infrastrukturasy gysgaça teswirlemek zerurdyr (*17-nji surat*): **programma üpjünçiliginiň komponentleriniň** (programma üpjünçiliginiň modullary, analitika, standartlar) we **apparat serişdeleriniň komponentleriniň** (maglumat göterijileri, maglumat howpsuzlygy) ulanylmagy.

Dünýäniň telekommunikasiýa ulgamynyň ýokary depginlerde ösmegi Internetiň infrastrukturasynda elektron täjirçiligi alyp barmagyň birnäçe innowasion usullaryny elýeterli etdi: bek-ofis (back office); maglumat merkezleri (data centers), çagyryş – jaňlary kabul ediş merkezleri (call centers) we ş.m.

17-nji surat. Elektron täjirçiliginiň infrastrukturasy

Olaryň teswirnamasy:

1. **Bek-ofis (back office)** – bu guramanyň elektron bölümçesi bolup, ol işewür prosesleri alyp barmak, iş bilen baglanyşykly amallaryň akymyny amatlaşdyrmak arkaly öndürjiligi artdyrmak, işewür prosesleriň durmuş sikliniň tutuş dowamynda netijesiz elde ýerine ýetirilýän amallaryny aradan aýyrmak ýaly işler bilen meşgullanýar.

Başgaça aýdanymyzda, bek-ofis (back office) – bu guramanyň aktiwlerini we passiwlerini dolandyrmaga gatnaşýan bölümçeleriň işini üpjün edýän operasion-hesap bölümçedir, ol maliýe bazarlarynda öz işlerini amal edýär.

Bek-ofisiň wezipesi – front ofisiň dilerleri (treýderleri) tarapyndan baglaşylýan bazar geleşikleriniň resmi we elektron resmileşdirmekden, şeýle-de maliýe resurslaryny gaýtadan paýlamak ulgamynyň çäklerinde guramanyň bölümçeleriniň arasynda analitik (içerki) geleşikleri elektron resmileşdirmekden ybarat. Giňişleýin belläp geçsek, bek-ofisiň wezipesine geleşikleri tassyklamak, olar boýunça hasaplaşyklary geçirmek, hasabyň täze usullaryny generirlemek, resminamalary taýýarlamak, düşewüntilige gözegçilik, müşderiler bilen gatnaşyklary dolandyrmak, korporativ hereketleri goldamak, toplumlaýyn maglumat ulgamlaryny ornaşdyrmak, hakyky, garaşylýan girdejileri hasaplamak we ş.m. degişlidir.

Bek-ofis kompaniýanyň ştab-kwartirasyndan daş aralykda ýerleşip biler, ýagny kärende we işçi güýjüniň nyrhynyň pes ýerinde ýerleşip biler. Aýratyn hem, bek-ofisiň wezipesi beýleki kompaniýalara outsorsinge geçirilip (berlip) bilner.

Autsorsing «outsourcing» (outer-source-using) daşky çeşmeleri, resurslary ulanmak) – guramanyň şertnamanyň esasynda başga kompaniýa önümçilik telekeçilik funksiýalaryny ýa-da kesgitli bir görnüşi geçirmegi.

Internet-dükanyň bek-ofisi (back office) – bu internet-dükanyň işgärleri bolup, olar satyn alyja görünmeýärler. İşgärleriniň sanawyna ýolbaşçy (direktor), buhgalteriýa, hukukçy, programmalaýjy, IT bölümi, Web-dizaýn, internet-marketing, SEO (Search Engine Optimization – gözleg maşynlary arkaly saýty amatlaşdyrmak), SMO (Social Media Optimization – sosial torlardan gelen müşderileri saklamaklyga gönükdirilen iş), müşderileri düzýän gulluk, ammar gullugy, satyn alyş bölümleri girýär.

Bek-ofisiň içinde bolup geçýän ähli amallar, prosesler (arzany almakdan başlap, alyja harydyň eltilip berilmegine çenli, jaňlar, müşderiler barada maglumatlary ýygnamak we ş.m.) awtomatlaşdyrylandyr. Munuň üçin CRM-ulgamlary (Customer Relationship Management – müşderiler bilen özara gatnaşyklary dolandyryýan ulgam) ulanylýar. Bek-ofis üçin ýörite goşundylar elektron kataloglary, witrinalary, täzelikler setirini («лента новостей», «news line») doldurmak üçin, sargytlary işlemek, hasaplary çap etmek, işgärleriň, dükana girýän-

leriň hasap ýazgylaryny dolandyrmak, statistiki maglumatlary almak, gaýtadan işlemek we ş.m. üçin niýetlenendir.

2. **Maglumat merkezleri** («data-centers», data-merkez) ýa-da maglumatlaryň saklanylýan we gaýtadan işlenilýän merkezleri – bu Internet torunyň kanallaryna abonentleri birikdirmek, serwer (hosting), tor enjamlaryny ýerleşdirmek üçin ýöriteleşdirilen binadyr. Häzirki wagtda data-merkezleri taslamak we gurmak üçin birnäçe talaplary bildirýän standartlar kesgitlenendir. Şeýle-de diňe bir gurmak tapgyrynda däl, eýsem, alnyp barylýan işi bolmaly derejesinde saklamak üçin edilýän çykdajylar ýokary. Mysal üçin, Oregona ştatyndaky Amazon.com data-merkeziniň meýdany 10800 m^2 -a deň bolup, 100 mln amerikan dollary möçberinde bahalandyrylýar.

Elektron täjirçiligini innowasion usulda alyp barmakda data-merkezleriň birnäçe hyzmatlaryny bellemek bolar:

- **Wirtual hosting.** Iri data-merkezler, adatça, tehnik-konsultasion goldawy üpjün etmegiň zerurlygy sebäpli köpçülikleýin hyzmatlary bermeýär.
- **Wirtual serwer.** Serweriň kepillendirilen we limitirlenen (çäklendirilen) bölegini bermek.
- **Böläniň berlen serwer.** Data-merkez müşderä dürli konfigurasiýaly serweri kärendesine berýär. Iri data-merkezler, köplenç, hyzmatlaryň şu görnüşlerine ýöriteleşýärler.
- **«Colocation».** Müşderiniň serweriniň kesgitli töleg esasynda data-merkezleriň meýdanynda ýerleşdirilmegi we ş.m.

Dünýäniň öňdebaryjy iri super kuwwatly data-merkezleri:

1. Digital Beiijing (Pekin, Hytaý);
2. Apple data-merkezi (Meýden, D.g.Karolina, ABŞ);
3. Citigroup data-merkezi (Frankfurt, Germaniýa);
4. E-bay data-merkezi (Finiks, ABŞ);
5. Google data-merkezi (Hamina, Finlýandiýa);
6. Telehouse West data-merkezi (London, Beýik Britaniýa);
7. Verne Global data-merkezi (Reýkýawik, Islýandiýa);
8. Hewlett-Packard data-merkezi (Billingem, Beýik Britaniýa);
9. IBM data-merkezi (Sirakýus, ABŞ);
10. Amazon data-merkezi (Aşbern, Wirjiniýa);

11. NSA data-merkezi (Ýuta, ABŞ);
12. Facebook data-merkezi (Praýnwill, Oregon);
13. Microsoft data-merkezi (Boýdton, ABŞ);
14. Google data-merkezi (Kausil-Blafs, Aýowa);
15. Switch Supernap data-merkezi (Las-Wegas);
16. Telefónica data-merkezi (Alkala-de-Enares, Ispaniýa);
17. Bahnhof Pionen data-merkezi (Stokgolm, Şwesiýa);
18. Gak data-merkezi (Naver, Günorta Koreýa);
19. Green Mountain DC1-Stavanger data-merkezi (Norwegiýa);
20. Amsterdam Data Tower data-merkezi (Amsterdam, Gollan-diýa).

3. **Çagyryş – jaňlary kabul ediş merkezleri** («call centers») ýa-da kol-merkez (kontakt-merkez) – bu Internet torunyň ýa-da aragatnaşyk kanallary arkaly sesleýin ýüz tutmalary, ses habarlaryny kabul edýän, gaýtadan işleýän ýöriteleşdirilen bölüm ýa-da Internet-çatlary we elektron poçta arkaly gelen ýüz tutmalar bilen işleýän merkez.

Häzirki wagtda autsorsing elektron täjirçiliginde has meşhur gurallaryň birine öwrülip barýar, ýagny kol-merkezler, logistiki kärhanalar, IT-serwisler, daş aralykdaky buhgalteriýa – bu gurşawlaryň ählisi biri-biri bilen baglanyşykly bolup, olarda ýokary derejeli hünärmenler işleýärler.

VII BAP ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE MAGLUMAT HOWPSUZLYGY

7.1. Elektron täjirçiligi ulgamlarynda maglumat howpsuzlygy we maglumat goragy. Maglumatlaryň kriptografik goragy

Elektron täjirçiligi ulgamlarynyň işiniň bitewüliginiň, ygtybarlylygynyň esasy bolup, aýratyn hem elektron töleg ulgamlaryna birikmegiň we elektron tölegleri geçirmegiň howpsuzlygy çykyş edýär.

Müşderi tarapyň howpsuzlygy müşderiniň kompýuteriniň elektron täjirçiligi alyp barýan tarapyň serweri bilen birikdirilen ýagdaýynda howpsuzlygyň üpjün edilmegini göz önünde tutýar. Howpsuzlygyň üpjün edilmegi birnäçe soraglar bilen baglanyşyklydyr:

- müşderiniň kompýuteriniň we serweriň arasynda alyş-çalyş gurnalanda maglumatlaryň howpsuzlygy;

- müşderiniň kompýuterinde saklanylýan maglumatlaryň howpsuzlygy;
- kesgitli müşderiniň kesgitli sargydy edendigi baradaky hakykatyň (fakt) goragy we ş.m.

Öňdebaryjy daşary ýurt hünärmenleriniň pikirine görä, elektron täjirçiliginiň ösüşi, esasan hem, maglumat howpsuzlygy ugrundan gazanylýan ösüşler bilen kesgitlenilýär. Elektron täjirçiligi elektron meýdançalar, Web-saýtlar arkaly amala aşyrylýandygy sebäpli, elektron täjirçiligi ulgamlarynda maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek bilen baglanyşykly birnäçe meseleler hem ýüze çykýar. Ilki bilen «maglumat howpsuzlygy», «maglumat goragy» we olar bilen baglanyşykly birnäçe adalgalary aýdyňlaşdyrallyň.

«**Maglumat howpsuzlygy» düşünjesi** – bu maglumatlaryň tötänleýin ýa-da bilkastlaýyn täsir edişlere durnuklylyk ýagdaýyny, şeýle-de maglumatlaryň ýok edilmegi, ýoýulmagy we aýan edilmegi ýaly töwekgelçilikleri aradan aýyrýan gorag çäreleriniň toplumyny aňladýar. Başgaça aýdanymyzda, maglumat howpsuzlygy diýip, maglumatlaryň we maglumat gurşawynyň tötänleýin ýa-da bilkastlaýyn täsir edişlerden goraglylyk ýagdaýyna düşünilýär.

Maglumat goragy – bu maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmeklige gönükdirilen çäreleriň toplumydyr.

Elektron täjirçiligi ulgamlarynda maglumat howpsuzlygyny gazanmakda göz önünde tutulýan esasy meseleler onuň elýeterlilikini, konfidensiallygyny, bitewüligini we hukuk taýdan ähmiýetlilikini üpjün etmekden ybaratdyr.

Maglumat howpsuzlygynda bolşy ýaly, elektron täjirçiligi ulgamlarynda täjirçilik amallaryny geçirmekde howpsuzlygy üpjün etmeklige birnäçe esasy talaplar bildirilýär, olar: konfidensiallyk, bitewülik, autentifikasiýa, awtorizasiýa, kepillikler we syryň (goralyp) saklanylmagy.

Ilkinji 4 talaplary tehniki serişdeler arkaly üpjün etmek bolar. Soňky 2 talaplaryň ýerine ýetirilmegi tehniki serişdelere bagly bolşy ýaly, guramalaryň jogapkärçiliklerine, şeýle-de sarp edijileri satyjylaryň aldawçylygyndan (hilegärliklerinden) gorayán kanunlaryň berjaý edilmegine baglydyr.

Elektron täjirçiliginiň howplarynyň käbir görnüşleri:

- maglumatyň bilkastlaýyn tutulmagy (saklanmagy – перехват);
- maglumatlaryň bilkastlaýyn üýtgedilmegi;
- ulanyjynyň nädogry identifikasiýasy (aldawçylyk maksatlary bilen);
- programma-apparatlaýyn goragyň döwülmeği;
- ulanyjynyň bir tordan beýleki tora sanksionirlenmedik (rugsatsyz) elýeterligi.

Dünýä derejesinde maglumat howpsuzlygy aşakdaky serişdelere esaslanýar:

1. Guramaçylyk we administratiw serişdeler.
2. Tehniki we tehnologik serişdeler.
3. Hukuk we etiki serişdeler.

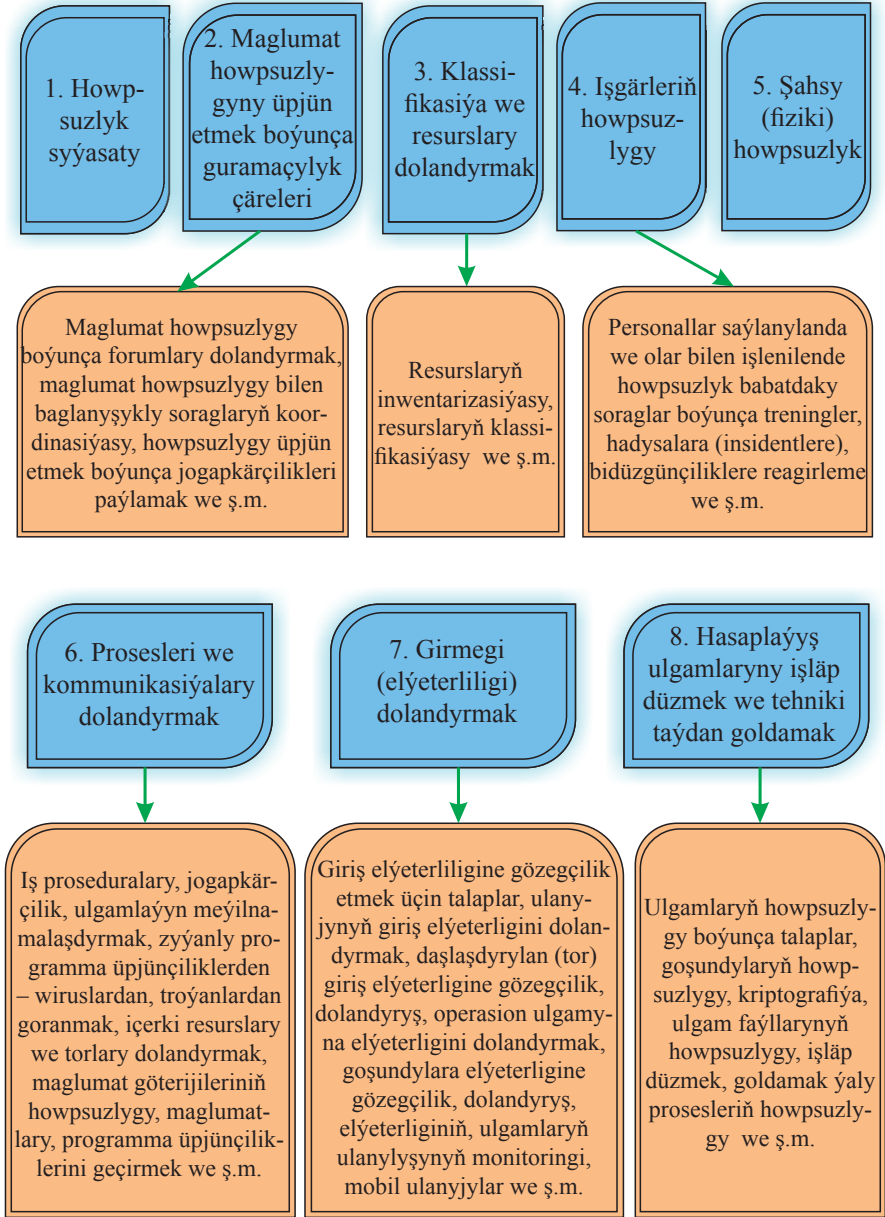
Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň halkara standartlary bardyr:

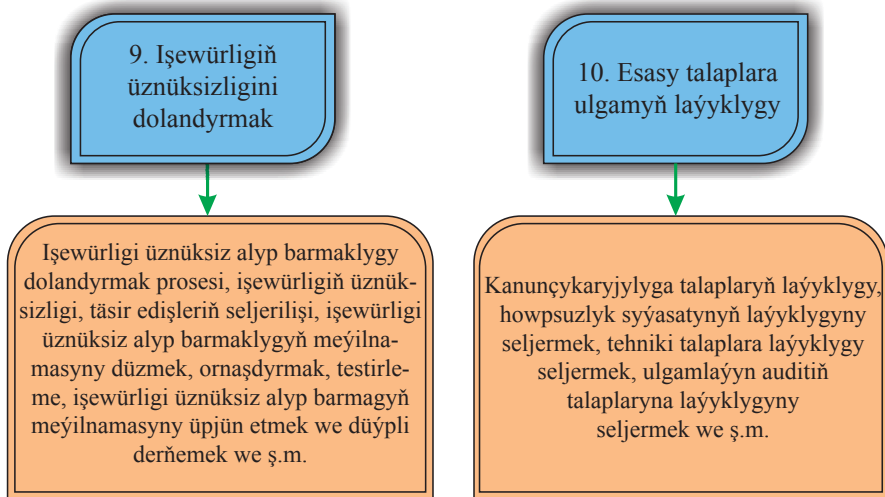
ISO 17799 maglumat ulgamlarynyň howpsuzlygynyň halkara standarty

ISO/IEC 17799:2000 (BS 7799-1:2000) «Maglumat tehnologiýalary – Maglumat howpsuzlygyny dolandyrmak» («Information technology – Information security management») maglumatlaryň goragy gurşawynda has tanymal standartlaryň biridir. Ol 1995-nji ýylda kabul edilen BS 7799-1:1995 britan standartynyň (kompaniýanyň işjeňlik gurşawyna bagly bolmazdan guramanyň maglumat howpsuzlygyny dolandyrmagyň standarty – «Information security management – Part 1: Code of practice for information security management») esasynda işlenip düzülip, kompýuterleriň maglumat ulgamlarynyň maglumat howpsuzlygynyň standartlarynyň täze nesline degişlidir. BS 7799 britan standarty dünýäniň 27 ýurdunda goldanylýar.

Maglumat howpsuzlygynyň halkara standartlary hökmünde aşakdakylary bellemek bolar:

1. BS 7799-1:2005 – BS 7799 britan standartynyň birinji bölümi. «BS 7799 Part 1 – Code of Practice for Information Security Management» (Maglumat howpsuzlygyny dolandyrmagyň tejribelik düzgünleri) maglumat howpsuzlygyny dolandyryş ulgamyny gurmak üçin zerur bolan gözegçiligiň 127 mehanizmlerini (ýagny dünýä tejribe-

18-nji surat. ISO 17799:2005 (27002) standartynyň esasy bölümleri

siniň iň gowularynyň mysalynyň esasynda kesgitlenen mehanizmler) teswirleýär.

2. BS 7799-2:2005 – BS 7799 britan standartynyň ikinji bölümi. «BS 7799 Part 2 – Information Security Management – specification for information security management systems» (Maglumat howpsuzlygyny dolandyryş ulgamynyň spesifikasiýasy) maglumat howpsuzlygyny dolandyryş ulgamynyň spesifikasiýasyny kesgitleýär. Standartyň ikinji bölümi guramanyň maglumat howpsuzlygyny dolandyryan ulgamyny sertifikatlaşdyrmagyň resmileşdirilen prosesini geçirmekde kriteriýalar hökmünde ulanylýar.

3. BS 7799-3:2006 – BS 7799 britan standartynyň üçünjü bölümi. Maglumat howpsuzlygynyň töwekgelçiliklerini dolandyryş ugrundan täze standartdyr.

4. ISO/IEC 17799:2005 – «Maglumat tehnologiýalary – howpsuzlyk tehnologiýalary – maglumat howpsuzlygynyň menejmentiniň tejribelik düzgünleri». BS 7799-1:2005 britan standartyna esaslanýan halkara standart.

5. ISO/IEC 27000 – Sözlük we kesgitlemeler.

6. ISO/IEC 27001 – «Maglumat tehnologiýalary – howpsuzlygy üpjün etmek usullary – maglumat howpsuzlygyny dolandyryş ulgamlary – talaplar». BS 7799-2:2005 britan standartyna esaslanýan halkara standart.

7. ISO/IEC 27002 – häzir ISO/IEC 17799:2005. «Maglumat tehnologiýalary – howpsuzlyk tehnologiýalary – maglumat howpsuzlygynyň menejmentiniň tejribelik düzgünleri». 2007-nji ýylda goýberildi.

8. ISO/IEC 27005 – häzir BS 7799-3:2006 – maglumat howpsuzlygynyň töwegelçilikleriniň menejmenti boýunça gollanma.

Şeýle-de milli standartlaryň biri – TDS 1467-2020 – Maglumat tilsimatlary. Awtomatiki anyklaýuş we maglumatlary açyklamak tilsimatlary. PDF417 çyzykly şertli belginiň simwolikasynyň düzgünleri («Информационные технологии. Технологии автоматической идентификации и сбора данных. Спецификация символики штрихового кода PDF 417») – Ilkinji gezek girizildi (01.05.2020ý.).

Ýokarda aýdylanlardan başga-da, dünýä tejribesinde maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň rus standartlary hem bardyr. Olar açyk ulgamlaryň özara gatnaşyklarynyň goragyny reglamentirleýän birnäçe häzirkizaman standartlaryny we resminamalaryny öz içine alýar:

1. GOST R ISO 7498-2-99. Maglumat tehnologiýasy. Açyk ulgamlaryň özara gatnaşyklary. Binýatlaýyn etalon modeli. 2-nji bölüm. Maglumat goragynyň arhitekturasy.

2. GOST R ISO/MEK 9594-8-98. Maglumat tehnologiýasy. Açyk ulgamlaryň özaragatnaşyklary. Maglumatnama (sprawoçnik). 8-nji bölüm. Autentifikasiýanyň esaslary.

3. GOST R ISO/MEK 9594-9-95. Maglumat tehnologiýasy. Açyk ulgamlaryň özara gatnaşyklary. Maglumatnama (sprawoçnik). 9-njy bölüm. Ýerini çalyşma (dublirleme). Olara hasaplaýuş tehniki serişdeleriniň we awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň goraglylygyny kesgitleýän kriteriýalara, serişdelere, ulgamlara bagyşlanylýan kadalaşdyryjy resminamalary goşmak bolar.

4. GOST R 50739-95. Hasaplaýuş tehniki serişdeler. Maglumatlara sanksionirlenmedik elýeterlikden (birugsat girişlerden) goramak. Umumy tehniki talaplar.

5. GOST 28147–89. Maglumatlary işläp taýýarlamak ulgamlary. Kriptografik gorag. Kriptografik özgertmegiň algoritmi.

6. GOST R 34.10–94. Maglumat tehnologiýasy. Maglumatlaryň kriptografik goragy. Asimmetrik kriptografik algoritmiň binýadynda elektron goly işläp düzmek we barlamak proseduralary.

7. GOST R 34.11–94. Maglumat tehnologiýasy. Maglumatlaryň kriptografik goragy. Heşirmek wezipesi.

Maglumatlaryň kriptografik goragy düşünjesine aýratynlykda giňişleýin seredip geçeliň.

Kriptologiýa («kryptos» – gizlin, «logos» – ylym) – maglumatlary özgertmek ýoly bilen üýtgedip goramak meselelerini öwrenýän ylym.

Kriptologiýa 2 ugra bölünýär:

1. **Kriptografiýa** maglumatlary üýtgedip özgertmegiň (şifrlmegiň) matematiki usullaryny (şifrleri işläp taýýarlamak) öwrenýän ylym.

2. **Kriptoanaliz** maglumatlary şifrdan açmak mümkinçiligini derňäp tapmaklygy öwrenýän ylym.

Kriptografiýa (gadymy grek sözünden «κρυπτός» – gizlin we «γράφω» – ýazýaryn) – **konfidensiallygy** (başga şahslara maglumatlary okamak mümkin däldigi), maglumatlaryň bitewüligini (maglumatlary bildirmän üýtgetmek mümkin däldigi), autentifikasiýany (awtorlygyň hakykylygyny ýa-da obýektiň beýleki häsiýetleriniň barlagy) üpjün etmegiň usullary baradaky ylymdyr.

Şiflemek – şiflemek kodlaryny ulanmak bilen, maglumatlary okap bolmaýan görnüşine özgertmek.

Kriptografiýanyň 4 müň ýyllyk taryhy bardyr. Kriptografiýanyň döwürlere bölünişi (*19-njy surat*).

Maglumatlary goramagyň kriptografik usullary diýip, maglumatlary özgertmegiň ýörite serişdelerine we usullaryna aýdylýar. Onuň netijesinde başlangyç maglumatlaryň mazmuny başga düşnüksiz görnüşde ýazylyp kesekiden gizlenilýär.

Awtomatlaşdyrylan ulgamlarda goramaklygyň kriptografik usullary diňe kompýuterde işlenip taýýarlanylýan maglumatlary goramak üçin däl-de, eýsem, aragatnaşyk kanallary arkaly ulgamyň dürli

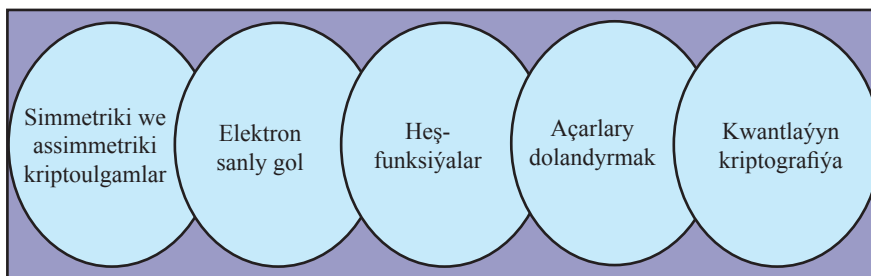
<p>I döwür Biziň eramyzdan öň III müň ýyllykdan başlanýar</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Esasy ýörelge – alfawiti ýa-da başlangyç teksti başga harplar ýa-da simwollar bilen çalyşmak
<p>II döwür Ýakyn G.d-da IX asyrdan (Al-Kindi), Ýewropada XV asyrdan (Leon Battista Alberti) başlanýar, XX asyryň başlaryna çenli</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Polialfawit şifrleriň ulanyşa girizilmegi bilen dabaralandy
<p>III döwür XX asyryň başlaryndan ortalaryna çenli dowam etdi</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Şifreýjileriň işine elektromehaniki guruluşlaryň ornaşdyrylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Şonda-da polialfawit şifrleriň ulanylyşy dowam edýärdi
<p>IV döwür XX asyryň ortalaryndan 70-nji ýyllara çenli</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Matematiki kriptografiýa usulyna geçiş döwri. Şennonyň işlerinde maglumat mukdarynyň, maglumatlary geçirmegiň, maglumat entropiýasynyň, şifreleme funksiýalarynyň berk matematiki kesgitlemeleri peýda bolýar
<p>Kriptografiýanyň ösüşiniň häzirkiki zaman döwri XX asyryň 70-nji ýyllarynyň aýaklaryndan häzirkiki wagta çenli</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Täze ugruň, ýagny açyk açarly kriptografiýanyň döremegi we ösdürilmegi bilen tapawutlanýar. Onuň peýda bolmagy diňe bir täze tehniki mümkinçilikleri bilen däl, eýsem şahsy taraplaryň ulanmagy üçin kriptografiýanyň giňişleýin ýaýradylmagy bilen hem dabaralanýar

19-njy surat. Kriptografiýanyň ösüşiniň döwürlere bölünişi

elementleriniň arasynda geçirilýän maglumatlary ýapmak üçin hem ulanylýar. Kriptografik usullaryň kömegi bilen maglumatlary ýapmaklyga – kriptografik ýapylyş diýilýär. Kriptografik ýapylyşyň esasy görnüşleri: maglumatlary şifrelemek we maglumatlary kodlamak.

Şeýlelikde, şifrlemek – bu ýapylýan maglumatlaryň her bir simwoly özbaşdak ýapylyşa sezewar bolýan ýapylyşyň görnüşi, kodlamakda bolsa goralýan maglumatlar many saklaýan böleklere bölünýär, soňra bolsa bu bölekler san, harp we utgaşdyrylan kodlary bilen çalyşýarlar. Başgaça aýdanymyzda, şifrlemek – bu ýapylýan özgerdiş prosesi. Onuň netijesinde başlangyç tekst, şifrlenenden tekst bilen çalyşýar. Deşifrlemek – şifrlemek prosesine ters proses. Açaryň esasynda şifrlenenden tekst başlangyç tekste geçirilýär. Açar – teksti päsgelçiliksiz şifrlemek we deşifrlemek üçin zerur bolan maglumat.

Umuman, maglumatlary goramagyň häzirki zaman kriptografik usullary şulary öz içine alýar (20-nji surat):

20-nji surat. Häzirki zaman kriptografik usullary

7.2. Elektron täjirçiliginde maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy çäreleri: SSL, TLS we SET protokollary

Maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy çäreleri hökmünde birnäçe protokollary bellemek bolar:

SSL – maglumatlary howpsuz geçirmegiň protokoly Netscape Communications Corporation amerikan kompaniýasy tarapyndan işlenip düzülip, ol serwis protokollarynyň (HTTP, NNTP, FTP we ş.m.) we ulag protokollarynyň (TCP/IP) arasynda häzirki zaman kriptografiýanyň kömegi bilen maglumatlaryň goragyny üpjün edýär. Şeýlelikde, SSL protokola kesgitleme bermek bolar:

SSL (Secure Sockets Layer – goralan soketleriň derejesi) – howpsuz aragatnaşygy üpjün edýän kriptografik protokoldyr. Başgaça aýdanymyzda, torda maglumatlaryň howpsuz geçirilişini kepillendirýän protokol. Ol açarlaryň alyş-çalşygynyň autentifikasiýasy üçin asimmetriki kriptografiýany, konfidensiallygy saklamak üçin simmetrik şifrlämäni, habarlaryň bitewüligi üçin habarlary autentifikasiýalamagyň kodlaryny ulanýar.

Protokol elektron poçta, internet-faks we ş.m. ýaly goşundylarda IP arkaly sesleri geçirmek (Voice over IP – VoIP) we habarlaryň dessin alyş-çalşygy üçin giňden peýdalanylýar. Ilkinji sapa 1995-nji ýylyň fewral aýynda Netscape Communications kompaniýasy tarapyndan işlenip düzüldi. SSL protokolyň esasynda TLS protokoly işlenip düzüldi.

TLS (Transport Layer Security – Ulag derejesinde gorag protokoly) – Internet torunda düwünleriň arasynda maglumatlaryň goragly geçirilişini üpjün edýän kriptografik protokoldyr. Bu protokol Internet torunda işleýän Web-brauzerler, elektron poçta, dessin maglumatlaryň alyş-çalşygy we IP-telefoniýa ýaly goşundylarda giňden ulanylýar.

SET (Secure Electronic Transaction – Howpsuz elektron tranzaksiýalar ýa-da elektron tranzaksiýalaryň howpsuzlygy) – bu howpsuz bolmadyk tor (mysal üçin, Internet) arkaly karz/bank kartlary boýunça amallary geçirmek üçin niýetlenen standartlaşdyrylan protokol.

SET – töleg ulgamy däldir, ol töleg ulgamlarynda ulanylýan ýa-da amala aşyrylýan tranzaksiýalaryň autentifikasiýasy üçin howpsuzlyk düzgünleriniň we protokollarynyň (sanlaýyn sertifikatlaryň, kriptografik tehnologiýalaryň) toplumydyr. Bu protokol ulanyjylara açyk torlarda karz/bank kartlaryny howpsuz ulanmaga kömek edýär.

Emma, SET protokoly uly meşhurlyga eýe bolmady. Häzirk wagtda VISA 3-D Secure XML-protokolyňy öňe sürýär.

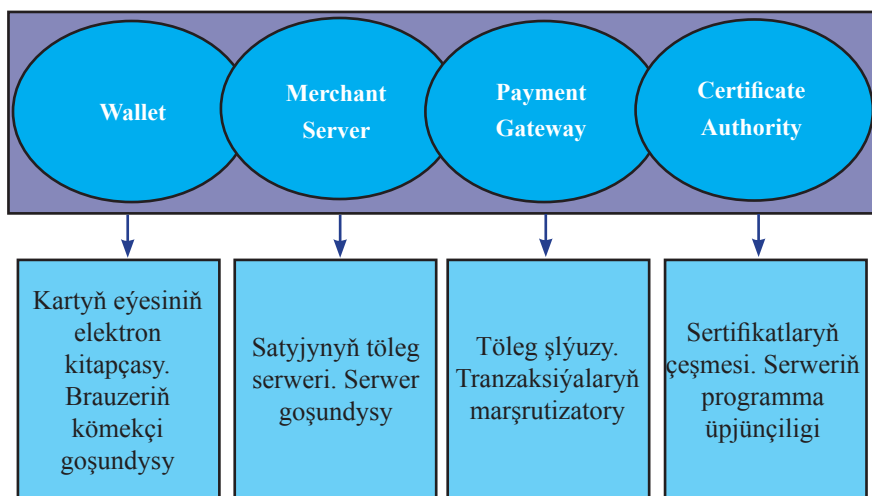
SET komponentleri (21-nji surat):

«**Wallet**» (kartyň eýesiniň elektron kitapçasý) – ol SET protokolyňy goldaýan brauzeriň kömekçi goşundysy bolup, töleg kartlaryny we sertifikatlary müşderiniň dolandyrmagy üçin serişdeleri üpjün edýär.

«**Merchant Server**» (satyjynyň töleg serweri) – ol Internet arkaly alyjylaryň sargytlaryny kabul edýän serwer goşundysy bolup, tölegleri gaýtadan işlemek üçin karz kartlary we gollar baradaky maglumatlary maliýe edaralaryna ugradýar.

«**Payment Gateway**» (töleg şlyuzu) – ol töleg kartlary bilen baglanyşykly amallary gaýtadan işleýän Internet-kompaniýalaryň we maliýe torlarynyň aragatnaşygy üçin tranzaksiýalaryň marşrutizatory.

«**Certificate Authority**» (sertifikatlaryň çeşmesi) – ol serweriň programma üpjünçiligi bolup, Internet arkaly kartlar bilen töleg tranzaksiýalary amala aşyrylanda ulanylýan SET sertifikatlaryny döredýär we paýlaýar, şeýle-de bu sertifikatlary dolandyryar.

21-nji surat. SET komponentleri

Täze nesliň protokollary IPv6

1992-nji ýylda IETF (Internet Engineering Task Force) Internetiň inženerleriniň işçi topary TCP/IP protokollar maşgalasyna talaplary işläp düzmek boýunça teklibi bilen täze nesli goýberdiler.

Birnäçe konsepsiýalary ara alyp maslahatlaşmalardan soňra, 1995-nji ýylyň başlarynda Internetiň gurluş arhitekturasyna bildirilýän esasy talaplar çap edilipdi hem-de howpsuzlygy üpjün etmegiň serişdeleriniň funksionirlenmeginiň esasy ýörelgeleri görkezilipdi.

Täze nesliň TCP/IP protokollary (IPv6) birnäçe täzeliklere eýe boldy:

- giňeldilen salgy giňişligi;
- marşrutizasiýanyň kämilleşdirilen mümkinçilikleri;
- maglumatlary gowşurmagy dolandyrmak;
- autentifikasiýanyň we şifrlemeğiň algoritmlerini ulanýan howpsuzlygy üpjün etmeğiň serişdeleri.

IPv6 standarta goşmaça girizilen IPsec spesifikasiýasy IP Security IETF Internetiň inženerleriniň işçi topary tarapyndan işlenip düzüldi, 3 sany binýatlaýyn spesifikasiýalary öz içine alýar.

Şeýlelikde, IPsec protokoly IP-niň tor (üçünji) derejesinde trafigi şifrlemeğiň standart usulyny göz önünde tutýar hem-de birtaraplaýyn (сквозного) şifrlemeğiň esasynda goragy üpjün edýär. IPsec protokoly kanaldan geçýän paketi goşunda garamazdan şifrläýär, bu bolsa edaralara Internetde wirtual hususy torlary (VPN) döretmäge kömek edýär.

IPsec protokolynyň kömegi bilen tor derejesinde maglumatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmekde birnäçe artykmaçlyklar döredilýär:

- modifisirlenmedik ahyrky ulgamlaryň goldanylmagy;
- TCP protokoldan başga-da protokollaryň goldanylmagy;
- goralmanyk torlarda wirtual torlaryň goldanylmagy;
- ulag derejesinde saklap galmalardan gorag, şeýle-de trafigiň seljerilmeginden has ygtybarly gorag;
- çözüşlerden gorag.

IPsec protokolunda toplumlaýyn maglumat howpsuzlygyny üpjün etmek üçin birnäçe dürli-dürli usullar ulanylýar:

- Diffi-Hillmanyň kriptografik algoritminiň esasynda açyk tor arkaly açarlaryň alyş-çalşygy;
- açyk açary ulanmak bilen sanly goluň ulanylmagy;
- geçirilýän maglumatlary şifrlmek üçin, DES ýaly şifrlemeğiň algoritmini ulanmak;
- paketleriň hakykylygyny kesgitlemek üçin heş-algoritmi ulanmak.

Umuman, IPsec protokoly IPv6 üçin paketleri geçirmegiň gorag serişdelerini döretmek boýunça programmalaryň çäklerinde, Interne-

tiň indiki nesilleri üçin işlenip düzülipdi. Olaryň spesifikasiýasy bazarra täze-täze programma önümleriniň çykmagy bilen kämilleşmegini dowam eder.

7.3. Maglumat howpsuzlygynyň hukuk esaslary

Häzirki döwür ylmyň, tehnikanyň güýçli depginlerde ösýän döwri bolup, bu günki gün jemgyýetiň durmuşyny döwrebap, innowasion IT-tehnologiýasyz we telekommunikasiýasyz göz öňüne getirmek mümkin däldir. XXI asyr wirtual tehnologiýalaryň, has çalt tizlikdäki berilýän habarlaryň ägirt uly akymalarynyň we sanly tehnologiýalaryň eýýamydyr. Şonuň üçin hem telekommunikasion ulgamlar häzirki zaman maglumatlar giňişliginde öz ornuny barha işjeň eýeleýär.

Maglumatlaşdyryş eýýamyna gadam uran dünýä bileleşiginiň ösüşi bilen aýakdaş gitmek üçin ýurdumyzyň telekommunikasion ulgamyny kämilleşdirmek, şol sanda maglumat tehnologiýalarynyň ýokary derejesini üpjün etjek, telekommunikasiýalar ulgamyny, Interneti, elektron resminama dolanyşygyny ösdürmek talap edilýär. Bu wezipeleri çözmek üçin halk hojalyk toplumynyň ähli pudaklaryny awtomatlaşdyrmak we kompýuterleşdirmek arkaly önümçiligi guramagyň hem-de dolandyrmagyň innowasion taýdan maglumat kommunikasion binýadyny berkitmek, häzirkizaman ylmyň öňdebaryjy üstünlüklerini ornaşdyrmak, umuman, sanly ulgamy ösdürmek boýunça işler işjeň dowam edýär.

Häzirki döwürde ykdysadyýetiň, dolandyryşyň ähli ugurlarynda ulanylýan maglumat tehnologiýalarynyň we maglumatlaryň inňän çaltlyk bilen ösýändigigi, şeýle-de olara elýeterlik ulgamlarynyň mümkinçilikleriniň barha ýaýbaňlanýandygy mese-mälimdir. Şol sanda elektron täjirçiligi gurşawynda maglumatlaryň we maglumat ulgamlarynyň goragynyň, howpsuzlygynyň üpjün edilmegi wajypdyr.

Dünýä tejribesinde bolşy ýaly, Türkmenistan döwletimizde-de maglumat howpsuzlygynyň hukuk taýdan esaslandyrmalary, çeşmeleri hökmünde çykyş edýän Kanunlar bardyr, olar:

1. «Algoritmleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralysy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 1994 ý. (1994-nji ýylyň 23-nji sentýabry, № 964-XII. Türkmenistanyň 22.06.2013 ý. № 414-IV Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen);

2. «Elektron resminama, elektron resminama dolanyşygy we sanly hyzmatlar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2020 ý. (2020-nji ýylyň 14-nji marty, № 226-VI);

3. «Täjirçilik syry hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2000 ý. (2000-nji ýylyň 19-njy dekabry, № 53-II. Türkmenistanyň 26.03.2011 ý. № 183-IV we 31.03.2012 ý. № 297-IV Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler bilen);

4. «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2009 ý. (2009-njy ýylyň 15-nji awgusty, № 57-IV. Türkmenistanyň 29.08.2013 ý. № 429-IV, 03.05.2014 ý. № 84-V we 28.02.2015 ý. № 193-V Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler bilen);

5. «Aragatnaşyk hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2010 ý. (2010-njy ýylyň 12-nji marty, № 93-IV. Türkmenistanyň 03.04.2014 ý. № 82-V, 20.03.2017 ý. № 529-V, 26.08.2017 ý. № 603-V, 09.06.2018 ý. № 50-VI we 08.06.2019 ý. № 153-VI Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen);

6. «Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2012 ý. (2012-nji ýylyň 22-nji dekabry, № 355-IV. Türkmenistanyň 22.06.2013 ý. № 414-IV, 26.03.2016 ý. № 387-V, 09.06.2018 ý. № 51-VI we 10.05.2019 ý. № 138-VI Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler bilen);

7. «Maglumat we ony goramak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2014 ý. (2014-nji ýylyň 3-nji maýy, № 72-V);

8. «Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we Internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2014 ý. (2014-nji ýylyň 20-nji dekabry, № 159-V. Türkmenistanyň 25.11.2017 ý. № 663-V we 08.06.2019 ý. № 156-VI Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen);

9. «Mahabat hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2016 ý. (2016-njy ýylyň 26-njy marty, № 374-V. Türkmenistanyň 09.06.2018 ý. № 49-VI Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen).

Umuman, maglumatlaryň, maglumat ulgamlarynyň hem-de subýektleriň hukuklarynyň goragynyň hukuk esaslary her bir döwletiň umumy we ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen kesgitlenilýär. Islendik resmileşdirilen maglumat, şahsy maglumatlar, raýatlaryň şahsy durmuşy baradaky maglumat, täjirçilik, gulluk syrlary, bank we döwlet syrlary goralmaga degişlidir.

Maglumat ulgamlarynyň we maglumat resurslarynyň hukuk taýdan goralmagynyň esasy maksady aşakdakylardan ybaratdyr:

- maglumatyň birugsat ýaýradylmagynyň, ogurlanmagynyň, ýitirilmeginiň, ýoýulmagynyň, galp ýasalmagynyň önüni almak;
- şahsyýetiň, jemgyýetiň, döwletiň howpsuzlygyna howplaryň önüni almak;
- maglumatlary ýok etmek, özgertmek (modifikasiýalaşdyrmak), ýoýmak, nusgalamak, böwetlemek (blokirmek) boýunça rugsatsyz (sanksionirlenmedik) hereketleriň önüni almak;
- maglumat ulgamlaryna we maglumat resurslaryna bikanun gatşmagyň beýleki görnüşleriniň önüni almak, eýeçiligiň obýekti hökmünde resmileşdirilen maglumatyň hukuk düzgünini üpjün etmek;
- maglumat ulgamlarynda bar bolan şahsy maglumatlaryň we personal maglumatlaryň konfidensiallygyny saklamaga raýatlaryň konstitusion hukuklaryny goramak;
- döwlet syryny, kanunçylyga laýyklykda resmileşdirilen maglumatlaryň konfidensiallygyny saklamak;
- maglumatlar işlenip düzülende, öndürilende, maglumatlar ulgamlary, tehnologiýalary we olaryň üpjünçilik serişdeleri ulanylanda, subýektleriň hukuklaryny üpjün etmek.

Şeýlelikde, ýokarda agzalyp geçilen Türkmenistanyň Kanunlarynda maglumatlaryň howpsuzlygy, täjirçilik syrynyň goragy we ş.m. barada berilýän düşüňjeleriň, kesgitlemeleriň käbirlerini belläp geçmek zerurdyr.

«*Täjirçilik syry hakynda*» *Türkmenistanyň Kanuny* täjirçilik syryny düzýän habary bermegiň, peýdalanmagyň, ýaýratmagyň, saklamagyň, goramagyň hukuk esaslaryny kesgitleýär. Şu kanunyň 1-nji maddasynda belenilişi ýaly, täjirçilik syry – munuň özi kärhananyň, guramanyň, edaranyň ýa-da ýekebara telekeçiniň ykdysady, maliýe, önümçilik, tehnologik we gaýry işi bilen baglanyşykly döwlet syry hasaplanmaýan habar bolup, onuň aýan edilmegi (berilmegi, ýaýramagy) şolaryň işine, bähbitlerine zyýan ýetirip biler.

Şu Kanunyň «Täjirçilik syryny düzýän habary goramak» atly III babynyň 13-nji maddasynda täjirçilik syryny düzýän habary goramagyň esasy maksatlary belenenilýär:

- jismi şahslaryň we düzgünnamaly şahslaryň täjirçilik syryny düzýän habary peýdalanmaga bolan hukuklaryny we onuň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda saklanylmagyny üpjün etmek;
- şeýle habaryň ýaýramagynyň, ogurlanmagynyň, ýitirmeginiň, ýoýulmagynyň, galplaşdyrylmagynyň önüni almak;
- täjirçilik syryny düzýän habary ýok etmek, şekilini kysmylaşdyrmak, ýoýmak, göçürmek, toplamak boýunça rugsat berilmedik hereketleriň, beýleki bikanun hereketleriň önüni almak.

«Täjirçilik syry hakynda» Türkmenistanyň Kanunyň 14-nji maddasynda täjirçilik syrynyň goragyny üpjün etmek aýdyňlaşdyrylýar:

1. Kärhanalar, guramalar, edaralar, hususy telekeçiler täjirçilik syryny düzýän habaryň saklanylyşyny üpjün etmek üçin degişli tehniki we guramaçylyk çärelerini görmäge borçludylar;

2. Kärhanalarda, guramalarda we edaralarda täjirçilik syrynyň goragyny üpjün etmek üçin degişli gulluklar döredilip bilner, olaryň wezipeleri we ygtyýarlyklary düzgünnamalarda, gözükdirmelerde ýa-da buýruklarda görkezilýär;

3. Döwlet täjirçilik syrynyň goragyny we saklanylyşyny üpjün etmek üçin zerur şertleriň döredilmegine ýardam edýär;

4. Hukuk goraýjy edaralar, hökümet aragatnaşygy we habar edaralary, eger bu olaryň işiniň wezipelerine we ýörelgelerine garşy gelmese, tehniki serişdeleriň kömegi bilen täjirçilik syryny goramak boýunça çäreleri işläp taýýarlamakda we durmuşa geçirmekde kärha-

nalara, guramalara, edaralara şertnamalaýyn esasda ýardam etmäge hukuklydyrlar.

Şeýle-de, «*Maglumat we ony goramak hakynda*» *Türkmenistanyň Kanunyny* belläp geçmek ýerliklidir, ýagny bu Kanun maglumaty gözlemäge, ýygnamaga, almaga, ibermäge, öndürmäge, saklamaga, bermäge, ýaýratmaga we peýdalanmaga bolan hukuklary amala aşyrmakda, şeýle hem maglumat tehnologiýalaryny ulanmakda we maglumaty goramagy üpjün etmekde ýüze çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Şu Kanunyň 12-nji maddasynda bellenilişi ýaly, maglumat ulgamlary döwlet maglumat ulgamlaryny; ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň maglumat ulgamlaryny we beýleki maglumat ulgamlaryny öz içine alýar. Döwlet maglumat ulgamlaryny, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň maglumat ulgamlaryny ulanmagyň tertibi şeýle maglumat ulgamlaryny döretmek barada çözüň çykarmaga hukugy bolan döwlet edaralarynyň tehniki dessuryna we kadalaşdyryjy hukuk namalaryna hem-de ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda bellenip bilner.

Şu Kanunyň 15-nji maddasynda maglumaty goramak babatda amala aşyrylmaly çäreler, jogapkärçilikler, borçlar bellenilýär:

1. Maglumaty goramak şu aşakdakylara gönükdirilen hukuk, guramaçylyk we tehniki çäreleriň amala aşyrylmagyny göz önünde tutýar:

- maglumaty birugsat aralaşmaktan, ýok etmekden, şekilini üýtgetmekden, gabamakdan, nusgasyny göçürmekden, bermekden we ýaýratmaktan, şeýle hem maglumat babatynda beýleki birugsat hereketlerden goramagyň üpjün edilmegini;
- rugsady çäklendirilen maglumatyň ýaşyrynlygynyň üpjün edilmegini;
- maglumata rugsada bolan hukugyň durmuşa geçirilmegini.

2. Maglumaty goramak çygryndaky gatnaşyklaryň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi maglumaty goramak boýunça talaplary, şeýle hem Türkmenistanyň maglumaty goramak hakynda kanunçylygynyň bozulmagy üçin jogapkärçiligi bellemek arkaly amala aşyrylýar.

3. Hemmeler üçin elýeterli maglumaty goramak boýunça talaplar diňe şu maddanyň birinji böleginiň 1-nji we 3-nji bentlerinde görkezilen maksatlar üçin bellenip bilner.

4. Maglumata eýelik ediji, maglumat ulgamynyň operatory Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen halatlarda şulary üpjün etmäge borçludyr:

- maglumata rugsatsyz aralaşylmagynyň we onuň maglumata rugsada hukugy bolmadyk şahslara geçirilmeginiň önüni almak;
- maglumata rugsatsyz aralaşylan halatlaryny öz wagtynda ýüze çykarmak;
- maglumata rugsadyň tertibiniň bozulan halatlarynda ýaramaz netijeleriň bolmagynyň mümkinligi barada duýdurmak;
- maglumaty gaýtadan işleýän tehniki serişdeleriň iş hereketleriniň bozulmagyna getirip biljek täsir etmelere ýol bermezlik;
- rugsatsyz aralaşylmagyň netijesinde üýtgedilen ýa-da ýok edilen maglumatyň dessine dikeldilmegine mümkinçilik döretmek;
- maglumatyň goraglylyk derejesiniň üpjünçiligine hemişelik gözegçiligi amala aşyrmak.

VIII BAP

ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE MARKETING TEHNOLOGIÝALARYNYŇ ÖZGERMEGI (TRANSFORMASIÝASY)

8.1. Saýtpromouting düşünjesi we onuň strukturasy

Häzirki günde Bütindünýä Internet global tor ulgamy adamzat durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Interneti ulanyjylaryň sany gün-günden artýar, çünki bu tor ulgamy habarlaşmagyň, dynç alşyň we adamlaryň güýmenjeleriniň täze bir gurşawy hökmünde durmuşa ornaşdy. Mundan başga-da, bütindünýä tory işewürligi alyp barmaga täze mümkinçilikleri (gözüetimleri) açýar: guramalaryň biri-birinden daş aralykdaky bölümleriniň arasynda habarlaryň çalt alşylmagy, resminamalaryň dessine geçirilmegi, telewideniýe, gazetler bilen deňeşdirilende, mahabatlandyrmagyň has arzan bolmagy, zerur bolan araçylaryň az mukdary we ş.m.

Häzirki wagtda Internet arkaly dürli amallary geçirmek bolar: jemagat we bank hasaplaryny, tölegleri geçirmek, bazarlaryň monitoringi bilen meşgullanmak, öz işewürligini göz astynda saklamak hem-de ony daş aralykdan (distansion) gözegçilik etmek.

Şeýle-de Internet-söwdasy barada belläp geçmelidir, sebäbi soňky wagtlarda Internet-söwdasy ulanyjylaryň arasynda uly üstünlige eýe boldy, çünki Internetde zerur zady dünýäniň islendik nokadandan tapmak bolar.

Internet – bu maglumatlaryň hazynasy («кладезь») bolup, adamlar kitaplaryň, filmleriň, suratlaryň, sazlaryň, ensiklopediýalaryň giň çeşmelerine elýeterlige eýe boldular. Tejribede distansion bilim giňden alnyp barylýar.

Maglumatlary alyş-çalyş etmegiň tizligi örän ýokary, diňe Internetde dünýä boýunça has operatiw maglumatlary alyp bolýar. Bu zatlaryň ählisi Internetiň biziň durmuşymyзда wajyp orny eýeläp, geljekde onuň täsiriniň has-da artjakdygyny subut edýär.

Bu bölümde Internetde saýty öňe sürmek ýa-da «saýtpromoting» düşüňjesi barada gürrüň ediler. Sebäbi Internet, sözüň doly manysynda, ymgырдыр (giňdir), ýagny millionlarça saýtlardyr, internet sahypalarynyň tükeniksiz mukdarydyr.

Umuman, bu ýerde şeýle soraglara seredilip geçiler:

- mahabat barada düşüňje we onuň manysy;
- Internet-mahabatlandyrmanyň görnüşleri we tipleri;
- saýtyň mahabatlandyrmasyň öňe sürmegiň tapgyrlary.

Häzirki wagtda Internet-saýtlarynyň üstünlik gazanmak üçin ýa-da täjirçilik internet-taslamalary üçin Internet torunda saýty ýönekeý ýerleşdirmek ýeterlik däl: saýtda kataloglara, gözleg ulgamlaryna we tematikasy boýunça ugurdaş saýtlara salgylanmalary girizmeli-dir, maksatlaýyn auditoriýany çekmek üçin eýýäm bar bolan meşhur saýtlarda bu portalyň mahabat çärelerini geçirmek we sarp edijileriň jemgyýetini döretmek zerurdyr. Hut şu meseleleri Internetde saýtpromoting ýerine ýetirýär.

Saýtpromouting – bu saýtlara gatnaşyklary we saýtlaryň meşhurlygyny artdyrmaklyga gönükdirilen Internet-täjirçilik usullarynyň jemidir, esasan:

1. Internet-mahabatyny döretmek, ýaýratmak hem-de gatnaşyjylary (şol saýta girýänleri) portala çekmegiň gaýry görnüşleri;

2. Internet portalda ulanyjylary saklamagyň (gidirmezligiň) usullary (mysal üçin, saýtda harytlary satyn almaklaryny ýa-da hyzmatlary üpjün etmek, saýtda hasaba almak (registrasiýa), kesgitli täzelikleriň ýaýradylmagyna ýazylmak we ş.m.);

3. Saýtyň hemişelik auditoriýasyny ýa-da tor jemgyýetini (komýuniti – «комьюнити») döretmek usullary.

Eger-de saýtpromoutingiň ähli usullaryna gapdaldan seretsek, onda Internet-mahabatyň Internetde saýtyň öňe sürülmeginiň esasy düzýän serişde bolup çykyş etmän, diňe bir saýta ulanyjylary çekmek, çagyrmak üçin gulluk edýändigini hem-de saýtpromoutingiň düzüm bölekleriniň biri bolup durýandygy aýdyň bolar. Bu ugurdan hünärmenler saýty ýaýbaňlandyrmagyň usullarynyň tutuş toplumyny ynamly ulanýarlar, çünki şeýle çemeleşme garaşylyan netijeleri berer.

Başgaça aýdanymyzda, saýtpromouting prosesine şeýle nukdaýnazardan çemeleşmek (ýagny banner alyş-çalşykly torlaryň ulanylmagy, kataloglarda hasaba alynmagy, reýtinglerde we ş.m. gatnaşmak) bilen biz saýty öňe sürmegiň adaty usullarynyň paýyna saýtpromoutingiň diňe birinji düzüm böleginiň düşýändigini görýäris. Bu tehnologiýalar müşderileri Web-saýtlara ugrukdyrýarlar hem-de olaryň ulanylmagynyň netijesinde girýän adamlaryň (ulanyjylaryň) sany ulanylyan saýtpromoutingiň toplumynyň gazananlary bilen däl-de, diňe Internet-mahabaty boýunça hünärmenleriň hünär ussatlygy bilen kesgitlenilýär.

Elektron täjirçiligi gurşawynyň hünärmenleri saýtpromoutingiň ähli bar bolan gurallaryny başarjaňlyk bilen ulanmalydyrlar. Olaryň diňe toplumlary ulanylmagy bäsdeşlik göreşinde düýpli artykmaçlyklary berýär.

8.2. Internet-mahabaty düşünjesi.

Internet-mahabatynyň esasy aýratynlyklary

Maglumat tehnologiýalarynyň ösmegi, Internet-kärhanalarynyň döremegi we Internetde täjirçilik işleriniň alnyp barylmany zerarly elektron mahabatynyň ösüşi barada gürrüň etmek bolar. Satyn alyjylaryň agramly bölegi harytlar baradaky maglumatlary Internetden alýarlar. Olaryň paýy elmydama artýar.

Mahabat – bu harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edijilik häsiýetlerini täjirçilik taýdan wagyz etmek.

Internet-mahabaty – bu maliýeleşdirme çeşmelerini görkezmek bilen Internet torunda harytlaryň, hyzmatlaryň elektron görnüşde maglumat nusgalarynyň berilmeginiň we öňe ilerletmegiň usulydyr.

Saýtyň Internet-mahabaty – bu häzirki zaman şertlerinde mahabatyň has kämil we ýokary girdejili görnüşidir.

Wikipediýada Internet-mahabatyna şeýle kesgitleme berilýär:

Internet-mahabaty – bu harytlaryň, hyzmatlaryň ýa-da kärhanalaryň Internet torunda görkezilişi (prezentasiýasy) bolup, ol müşderileriň giň köpçüligine gönükdirilendir we ynam döretmek (yrmak) häsiýetine eýedir. Mahabatyň bu adaty düşünjesi Internet-mahabatynyň, onuň tehnologiýalarynyň (marketing, targeting, sarp edijileriň bähbitlerini, ileri tutmalaryny yzarlamak, şahsylaşdyrylan interaktiw mahabaty we ş.m.) peýda bolmany bilen düýpli üýtgeşmelere duçar boldy.

Başgaça aýdanymyza, Internet-mahabaty – bu Internet torunda ýerleşdirilen mahabatdyr. Ol, düzgün bolşy ýaly, iki basgançakly (derejeli) häsiýete eýedir.

Birinji basgançagy – neşirýatçylarda mahabat berijiler tarapyndan ýerleşdirilýän daşky mahabatdyr. Bu mahabatyň mümkin bolan görnüşleriniň arasynda bannerleri, tekst (ýazgylý) bloklary, «baýrikleri» – «Pop-up advertising» (esasy brauzeriň üstünden penjire görnüşinde açylýan, minimizirlenen Web-sahypa), mini-saýtlary tapawutlandyrmak bolar. Bu mahabat, adaty, mahabat berijiniň saýtyna gös-göni salgylanma eýe bolýar – bu hem **ikinji basgançak**.

Web-neşirýat – saýt ýa-da başga bir elektron neşir (mysal üçin, ýollama sahypalary-listleri, çap edilýän mahabat) hökmünde bolup bilýän mahabat meýdançasynyň eýesi.

Eger-de «*Mahabat hakynda*» *Türkmenistanyň Kanunyna* ýüz tutsak, onda şeýle kesgitlemeleri görmek bolar:

Mahabat – mahabatlandyrmagyň obýektine bolan gyzyklanmany döretmäge ýa-da goldamaga hem-de onuň bazarda öňe ilerlemegine ýardam etmäge çagyrylan, oňa bolan ünsi çekmäge gönükdirilen, şahslaryň kesgitsiz toparyna degişli islendik usul bilen, islendik görnüşde we islendik serişdeleri peýdalanmak bilen mahabat işiniň subýektleri tarapyndan ýaýradylýan mahabatlandyrmagyň obýekti hakynda maglumat.

Mahabatlandyrmagyň obýekti – haryt, iş ýa-da hyzmat, harydy (iş, hyzmaty) öndüriji ýa-da satyjy, gurama (ýa-da raýat), intellektual işiň netijeleri, ýuridik şahsy, harydy (iş, hyzmaty) aýrybaşgalaşdyrmagyň serişdeleri, durmuş häsiýetli çäreler, bäsleşikler, lotereýalar, oýunlar we beýleki çäreler;

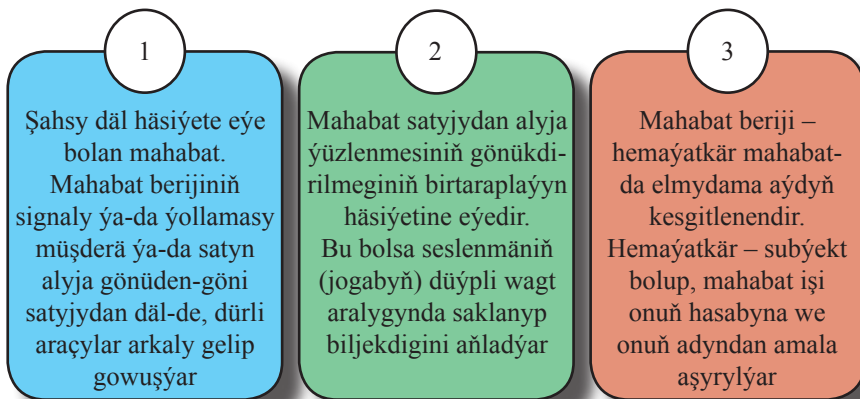
Mahabat işi – mahabatlandyrmagyň obýektini we mahabatyň mazmunyny kesgitlemek, mahabaty öndürmek, mahabaty ýaýratmak boýunça hyzmatlary etmek babatda işleri ýerine ýetirmek boýunça mahabat işiniň subýektleriniň işi.

Eger-de mahabat hakynda Russiýa Federasiýasynyň Kanunyna ýüz tutsak, onda şeýle kesgitlemeleri görmek bolar:

Mahabat – bu islendik görnüşde ýaýradylýan hem-de ideýalary, harytlary, hyzmatlary etmek, öňe ilerletmek maksady bar bolan islendik serişdeleriň kömegi bilen, anyk kesgitlenen sargyt ediji tarapyndan tölenilýän kommunikasiýalaryň görnüşidir hem-de ol anyk ýagdaýlary hasaba almagyň has netijeli tärlerini we usullaryny ulanmak bilen mahabatlandyrmagyň obýektine sarp edijileriň ünsüni çekmek üçin gulluk edýär (*22-nji surat*).

Adaty mahabat bilen deňeşdirilende, Internet-mahabatynyň aşakdaky häsiýetlerini tapawutlandyrýarlar:

- **Mahabat çärelerini çuňňur we operatiw seljermegi awtomatlaşdyrmak mümkinçiligi.** Häzirki zaman kompýuter tehnologiýalaryna esaslanmak bilen Internet-mahabaty mahabat

22-nji surat. Mahabatnyň esasy häsiýetleri

kampaniýasynyň (çäreler toplumynyň) netijeliligini anyk we dessine kesgitlemek (bahalandyrmak).

- **Mahabat çäreleriniň dessine we tygşytly üýtgedilmegi we düzedilmegi.** Kompaniýanyň mahabatda bermeklige ymtylýan maglumaty ýygy-ýygydan üýtgeýär. Täze harytlar, hyzmatlar peýda bolýar, nyrhlar üýtgeýär we ş.m. Telewideniýe üçin täze mahabat roliginiň düşürilmegi, täze bukletleriň çap edilmegi – bularyň ählisi mahabat berijiden köp wagtyň sarp edilmegini we maddy harajatlary talap edýär. Internet-mahabaty mahabat ýüz tutmalarynyň mazmunyny dessine we az çykdajylar bilen üýtgetmäge mümkinçilik berýär.
- **Ulanyjy bilen ikitaraplaýyn aragatnaşygy saklamak mümkinçiligi.** Bannerlere seslenmeleriň (basmalaryň) statistikasyny görmek ýa-da saýty ulanyja saýt barada birnäçe soraglara jogap bermegini irizmän (ýüregine düşmän) teklip etmek mümkinçiligi hem-de portaly gowulandyrmak boýunça teklipleri girizmek mümkindir.
- **Dürli görnüşli we ýokary hilli mahabat kontentini döretmek mümkinçiligi,** ýagny wideorolik, animirlenen mahabat ýa-da kiçeňräk mahabat fleş oýunlary.
- **Maksatly auditoriýa we anyk ulanyjylara (targeting) fokusirlenen (gönükdirilen) täsir edişiniň netijeli usuly:** kesgitli

tematiki serwerlerde mahabatyň görkezilmegi, diňe kesgitli sebitlerden ulanyjylara görkeziş, diňe kesgitli wagtda, berlen ýokary derejede görkeziş we ş.m.

- **Maksatly auditoriýa bilen tor arkaly ýola goýlan aragatnaşygyň ýokary hili.** Bu ýerde internet tory arkaly üstünlikli aragatnaşygyň gazanylmagy mahabatyň dessin kabul edilmegine, girdejiniň artmagyna we amatly gurşawyň döremegine getirýär.

Mahabat boýunça hünärmenler sarp edijileriň «gözi bilen garaýandyklaryny» nygtaýarlar: tor arkaly aňsatlyk bilen ýaýradylýan animasion mahabat has gowy kabul edilýär. Eger-de profaýlingiň (profaýling – aýry funksiýalaryň ýerine ýetiriliş wagtyny kesgitlemäge kömek edýän protokollaşdyrma) häzirki zaman tehnologiýalarynyň Internetiň ulanyjylary barada, mysal üçin, özbaşdak (şahsy) gyzyklanmalar, köp girilýän saýtlar, gözleg ulgamlaryndaky ýüz tutmalar barada maglumatlary toplamaga mümkinçilik berýändigini göz önünde tutsak, onda çykyşda mahabat berijiler maglumatlary toplamagyň şeýle mümkinçilikleriniň kömegi bilen özüniň mahabatyny ulanyjylaryň has kiçi (kesgitli) toparyna gönükdirip bilýärler, bu bolsa mahabata edilýän çykdajylary azaltmaga, mahabat kampaniýasynyň maksatlaryna çalt ýetmäge düýpli kömek eder.

Başgaça aýdanymyzda, profaýlingiň häzirki zaman tehnologiýalarynyň Internet-ulanyjylary (olaryň gyzyklanmalarynyň tematikasy, identifikasion häsiýetnamalar) hakynda maglumatlary awtomatik toplamaga kömek edýändigi sebäpli, mahabat berijiler mahabat kampaniýasyny (çärelerini) sarp edijileriň örän kiçi toparlaryna gönükdirmek mümkinçiligine eýe boldular.

Internetde mahabat kampaniýasy 3 sany esasy böleklerden ybaratdyr:

1. Mediameýilnamalaşdyrma.
2. Kampaniýany geçirmek.
3. Netijeleri kesgitlemek (bahalandyrmak).

1. Mediameýilnamalaşdyrma – mahabat kampaniýasynyň meýilnamasyny düzmek. Meýilnamada mahabat materiallarynyň görnüşlerini (bannerler ýa-da ekranyň ýüzüne çykyan penjireler), ähli

mahabat meýdançalaryny, olara ýerleşdirmegiň möhleti, görnüşleri, mahabaty tarififikasiýalaşdyrmagyň (tarif bellemegiň) görnüşi, ahyrky nyrhy we kampaniýanyň çak edilýän netijeliligi görkezilýär. Media-meýilnalaşdyrmany düzmek – bu bazary gowy bilmekligi talap edýän çylşyrymly işdir, köplenç ýagdaýda, ony internet-mahabaty boýunça kämilleşýän gulluklara tabşyryrlar (ynanýarlar).

2. Kampaniýany geçirmek – bu mahabat kampaniýasynyň işjeň bölegi bolup, şol wagtda mahabatyň üstünliginiň we statistikasynyň berk monitoringi bolup geçýär. Alyş-çalyş ulgamlary arkaly mahabaty ýerleşdirmegiň usullary meýilnamalaşdyrmaklyga hem-de mahabat kampaniýasyny amala aşyrmaklyga sarp edilýän wagty ep-esli tyg-şytlamaga kömek edýär. Şeýle ulgamlaryň eýeleri mahabat berijilere mahabaty ýerleşdirip bolaýjak Internet-serwerleriň onlarçasyndan ýa-da ýüzlerçesinden saýlamagy hödürleýärler, şeýle-de bannerleriň tehniki ýerleşdirilişini we geçirilýän kampaniýanyň netijeliligi barada gündelik hasabatlylygy üpjün edýär.

Şeýle hasabatlylygyň bar bolmagy – Internet-mahabatynyň unikal (ýeke-täk) häsiýetidir hem-de dürli Web-saýtlarda mahabatyň gazanylýan netijesine baglylykda mahabat kampaniýasyny dessine täzeden meýilnamalaşdyrmaga kömek edýär. Zerur bolan ýagdaýynda görkezijileri gowulandyrmak üçin mediameýilnama düzedişler girizilip bilner.

Internetde mahabat kampaniýasyny alyp barmagyň beýleki tehnikasy – bu mahabat kampaniýasynyň şol bir auditoriýasyna gönükdirilen Web-saýtlara hemaýatkärligidir (hemaýatkärlik) – torda ýaýbaňlandyrylan adalga bolup, ol mahabaty tölegli ýerleşdirmekligi aňladýar), şeýle-de gözleg ulgamlarynda kesgitli ýüz tutmalara (gözleg mahabaty) laýyk gelýän sahypalara bannerleriň ýerleşdirilmegidir. Mysal üçin, gülleri eltip bermek boýunça hyzmatlary mahabatladyrmagyň optimal shemasy hökmünde ýörite tanyşlyk, güller ýaly Web-saýtlarda, şeýle-de «güller», «sowgatlar» ýaly ýüz tutmalara täsir edýän (jogap berýän) gözleg ulgamlarynyň sahypalarynda bannerleri we salgylanmalary ýerleşdirmek usullary bolup bilerler we ş.m.

3. Netijeleri kesgitlemek (bahalandyrmak) – media kampaniýasynyň jemleýji bölegi bolup durýar.

Internetde mahabatnyň görnüşleri

Häzirki wagtda Internet-mahabatynyň görnüşleriniň giň möçberi bardyr, olaryň käbirleri düýbünden tapawutlanmaýarlar, käbirleriniň bolsa düýpli tapawutlary bardyr. Her bir görnüşiniň öz artykmaçlyklary (+) we kemçilikleri (–) bardyr, şonuň üçin mahabatnyň görnüşini saýlanyňda haýsy usuldan netije gazanyp boljakdygyna we nähili maksatlary goýýandygyna anyk düşünmelidir.

Internet-mahabatynyň görnüşlerinden gözleg optimizasiýasyny, kontekst mahabatyny, media mahabatyny, galyberse-de wirus mahabatyny bellemek bolar. Bular barada indiki soragda giňişleýin seredilýär.

8.3. Gözlegi amatlaşdyrmak (optimizasiýasy) düşünjesi we maksatlary. Web-resursyň kontentiniň amatlaşdyrylmagy, onuň tapgyrlary we artykmaçlyklary

Gözleg ulgamlarynda anonsirmek (bildiriş etmek) saýtpromoutingiň başlangyç tapgyrydyr. Anonsirme hereketi ulanyjylaryň gözleg arkaly ýüz tutmalary – ulanyjylaryň maglumatlara bolan isleginiň hakyky aňlatmasy bolup durýandygyna esaslanýar. Şeýlelik bilen, gözleg ulgamlary – islegi we teklibi birleşdirýän hakyky halkadyr. Gözleg ulgamlary arkaly adamlary (girýänleri) çekmek – saýtpromoutingiň iň az çykdajyly we netijeli usullarynyň biridir.

Gözlegiň netijesinde resminamalara salgylanmalar – ýüz tutma laýyklykda tertipleşdirilýär (ranžirlenýär). Gözlegiň netijesinde berlen sahypalary tertipleşdirmek üçin gözleg ulgamlary tarapyndan tekst kriteriýalary, salgylanma kriteriýalary we ulanyjylaryň bahalandyryma kriteriýalary ulanylýar.

Tekst kriteriýalary ýüz tutmada sözleriň we olaryň düzümleriniň (baglanyşygynyň) hem tekstde, hem sahypanyň sözbaşynda gabat gelşi boýunça resminamalaryň relevantlygyny kesgitleýärler.

Resminamanyň relevantlygy – bu gözleg ulgamynyň anyk talabyna (ýüz tutmasyna) resminamanyň mazmununyň näderejede

doly laýyk gelýändigini şekillendirýän görkezijidir. Gözleg ulgamy ýüz tutmanyň her bir sözi ýa-da söz düzümi boýunça indekslerde olary özünde saklaýan ähli Web-sahypalary tapýar. Şeýle sahypalar münlerçe bolup biler, şonuň üçin hem ulgamyň indiki wezipesi – olaryň relevantlygynyň kemeliş tertibinde görkezilmegidir.

Saýtpromouting boýunça hünärmeniň wezipesi – ýüz tutmanyň gurluşyna bagly bolmazdan Web-sahypanyň gözlegiň netijeleriniň başdaky orunlaryna düşmegini, sözleriň we söz düzümlerini gözläp tapmagyň geriminiň ep-esli giň bolmagyny gazanmakdyr.

Gözleg ulgamlary, düzgün bolşy ýaly, ýüz tutma boýunça tapylan sahypalary 10–20 salgylanmalar boýunça bölekleýin şekillendirýärler. Marketing barlaglarynyň maglumatlaryna laýyklykda, ulanyjylaryň 60%-e golaýy gözlegiň netijeleriniň birinji sahypasy bilen çäklenýärler hem-de ulanyjylaryň 90%-e golaýy bolsa başlangyç üç sahypalar bilen çäklenýärler.

Şu ýerde gelip çykýan wezipeler – Web-saýtyň sahypalary gözlegiň netijeleriniň başdaky 10–20-sinde bolmagyny gazanmakdyr. Muny çözmek üçin gözleg ulgamlarynda gözlegiň netijelerini şekillendirmegiň ýörelgelerini bilmek zerurdyr.

Gözleg ulgamlarynda indeksirleme

Gözleg ulgamlarynda indeksirleme (Web-indeksirleme) – bu gözleg maşynlarynyň robotlary tarapyndan maglumatlar bazalaryna maglumatlaryň, habarlaryň (saýt barada) goşulmagydyr, netijede, olar indeksirlenen saýtlarda maglumatlaryň gözlegi (doly tekstli) üçin ulanylýar. Saýtlar baradaky maglumatlara, köplenç, esasy sözler (esasy sözleri kesgitlemegiň algoritmi gözleg ulgamlaryna baglydyr), makalalar, salgylanmalar, resminamalar girýär, şeýle-de şekiller, audio we ş.m. indeksirlenip bilner.

Indeksirlenýän maglumatlaryň tiplerine birnäçe çäklendirmeler bardyr (JavaScript, flash faýllar). Indeksirlemäni dolandyrmak üçin (mysal üçin, şol ýa-da başga sahypany indeksirlemegi gadagan etmek) robots.txt faýly hem-de Disallow, Allow, User-agent, Crawl-delay we ş.m. ýaly direktiwalar ulanylýar. Şeýle-de, indeksasiýany dolandyrmak üçin tegleri, atributlary (saýtyň mazmunyny Yandex we Google robotlaryndan tapýan) ulanýarlar.

1) Gözlegi amatlaşdyrmak.

Gözlegi amatlaşdyrmak – bu resminamanyň relewantlygyny artdyrmak we onuň sitirleme (цитирования) indeksini artdyrmak prosesidir. Bellenilen maksada ýetmek üçin gözleg we esasy (ключевые) sözleriň hem-de söz düzümleriniň bardygy baradaky tekliplerden gelip çykýan birnäçe usullary ulanylýar.

Maksatly auditoriýanyň ýüz tutmalaryna hem-de kybapdaş Web-resurslaryň bäsdeşligine has şowly gabat gelýän esasy sözler saýtyň semantik ýadrosyny (özenini) emele getirýärler.

Saýtyň gözleg optimizasiýasy üçin saýta girýän ulanyjylaryň dilini jikme-jik öwrenmek, maglumatyň gözleginde olaryň haýsy usullary ulanýandygyna we olaryň bähbitlerine düşünmek, goşmaça olara näme teklipl edip boljakdygyny öwrenmek zerurdyr.

Şeýlelikde, mahabatyň bu usulyň (gözleg optimizasiýasy) mazmuny isleg bildirilýän saýtlaryň Google, Yandex, Rambler we ş.m. ýaly gözleg ulgamlarynyň berýän öňdebaryjy saýtlarynyň hatarynda (mysal üçin, TOP–10) çykarmakdan ybaratdyr. Köplenç, ulanyjylar gözleg ulgamlaryna esasy sözleri girizmek bilen harytlary we hyzmatlary gözleýärler hem-de berlen sanawdan bir saýty saýlaýarlar. Eger-de mahabatlandyrylýan saýt gözleg ulgamlarynyň birinji sahypalarynda ýerleşýän bolsa, onda ulanyjy uly ähtimallyk bilen hut şol saýta girjekdigi mese-mälimdir. Bu usulyň manysy saýty anyk görkezijileriň esasynda TOP-a çykarmaga ýardam etjek saýty gutarnykly işläp düzmekden ybaratdyr:

Birinjiden, bu içerki amatlaşdyrma. Saýtyň düzüminiň, tegleriň (esasy sözler) we kontentleriň üstünde işlemek.

Ikinjiden, bu daşarky amatlaşdyrma. Saýtyň göwrümini we internet sahypalarynyň mukdaryny artdyrmak, salgylanmalaryň sanyny ýokarlandyrmak.

Gözlegi amatlaşdyrmagyň artykmaçlyklary (+):

- öz içine alma. Ulanyjylaryň aglabasy harytlary we hyzmatlary hut gözleg ulgamlary arkaly gözleýärler;
- mahabatyň ýadatmaýanlygy. Ulanyjylar mahabata garanyňda gözleg ulgamlaryna has ynam bildirýärler, çünki gözleg ulgamy şol ýa-da başga saýtlaryň oňe ilerlemegine gyzyklanma bildirmeýärler;

- mahabatnyň şol görnüşiniň arzanlygy.

Gözleg optimizasiýasynyň kemçilikleri (-):

- seslenmäniň (jogap berilmeginiň) uzaklygy. Mahabatlandyrylýan saýtyň gözleg ulgamynyň TOP-da (öňdebaryjy saýtlaryň hatarynda) çykýança azyndan, 2 aý geçýär, eger-de bäsdeşlik ýokary bolsa, onda 4 aý geçýär;
- netijelere gönüden-göni täsir etmek bolmaýar;
- täze harydy bazara çykarmak çylşyrymlydyr, çünki alyjy şol haryt barada hiç zat bilmeýär, onda gözleге esasy sözleri girizmez.

2) Kontekst mahabaty.

Mahabatnyň bu usuly mahabata we gözden geçirilýän sahypanyň düzümine laýyklykda esaslandyrylan. Mysal üçin, gözleg ulgamynda «Lýustra» esasy söz hökmünde gözlenilende, has dogrusy, sahypada lýustralary satýan dükanyň mahabaty peýda bolar.

Artykmaçlyklary (+):

- çäkli maksatlaýyn auditoriýa, ýagny bildirişler diňe gyzyklanýan ulanyjylara görkezilýär;
- bu mahabat usulynyň statistikasyna we netijeliligine amatly gözegçilik.

Kemçilikleri (-):

- bildirişleri gözkezmegiň dogry sazlanlyşynyň çylşyrymlylygy;
- nyrhy.

3) Media mahabaty.

Media ýa-da banner mahabaty has köp girilýän saýtlarda we portallarda ulanylýar. Bu mahabatnyň manysy – mahabaty berijiniň saýty-na salgylanma hökmünde çykyş edýän grafiki şekilleriň saýtlarda ýerleşdirilmeginden ybarat. Bildirişleriň özi bolsa animirlenen we statiki bolup bilýärler.

Artykmaçlyklary (+):

- auditoriýany giňişleýin gurşap alşy, ýagny mahabat meşhur saýtlarda ýerleşdirilen şerti bilen;
- tanalyşynyň artdyrylmagy, ýagny isleseň-islemeseň-de banneri saýtlara girýänlere görkezýärler. Bannerleri ulanyjy iň bolmanda bir sapar oňa sereder ýaly, ýörite ýiti (ýagty) reňkler bilen taýýarlaýarlar.

Kemçilikleri (–):

- targetingiň ýoklugy, ýagny bannerleri, diňe maksatly auditoriýa däl-de, hemmelere deň hatarda görkezýärler;
- ýokary gymmatlylygy;
- saýtlaryň bannerler bilen aşa doldurylandygy sebäpli, bu usul imidžiniň peselmegine getirýär, ýönekeýje aýtsak, ulanyjylaryň ýüregine düşýär.

4) Virus mahabaty.

Mahabatyň bu usuly beýlekilerden düýbünden tapawutlanýar. Ol ulanyjylaryň özleriniň mahabaty ýaýradýandygyny aňladýar, çünki ulanyjy mahabaty halandygy sebäpli, oňa bipolar garap bilenok, özüniň tanyşlary we dostlary bilen paýlaşmak isleýär. Şeýle usulyň esasy artykmaçlygy – bu onuň özbaşdak ýaýramagydyr, emma «suwasty daşlary», ýagny kemçiligi hem bardyr. Köplenç, bu uzak dowam edip bilmez, onuň ilkinji ýaýramagyndan (всплеск) soňra, onuň aşak gitjegi şübhesizdir. Şeýle marketing taýdan çemeleşmeden täsiri (реакция) gözegçilik etmek mümkin däl, täsir negatiw bolmagy mümkin.

Web-resursyň kontentiniň amatlaşdyrylmagy, tapgyrlary we onuň amatlaşdyrylmagynyň artykmaçlyklary

Web-resursyň kontentiniň amatlaşdyrylmagynyň esasy tapgyrlary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Semantik ýadrosyny düzmek (sözleriň, olaryň morfologik görnüşleriniň we söz düzümleriniň tertipleşdirilen toplумы). Ony düzmeğiň usullary:

- gözleg ýüz tutmalarynyň sözlüginu döretmek, şu sözlerden go-laý, degişli sözleriň we söz düzümleriniň gözlegi başlanýar.

2. Saýtyň düzümini we tekstini, saýta salgylanmalaryň tekstlerini korrektirlemek. Ol aşakdaky tapgyrlardan ybarat:

- saýtyň tekstlerini seljermek, her bir Web-sahypa üçin möhüm adalgalaryň saýlanmagy;
- zerur göwrümini, esasy sözleriň ýygylgyny we olaryň sahypalardaky sinonimlerini kesgitlemek;
- esasy sözleriň arasynda amatly araçägi (tapawudy) kesgitlemek;
- saýtyň düzümini, tekstini, titullaryny korrektirlemek;
- annotasiýalary döretmek we hasaba almak.

3. Kontentiň göwrümini artdyrmak. Semantik ýadrodan açyk kesgitlemeleri (formulirowkalaryň) we adalgalary ulanmaklyga esaslandyrylan saýtyň mazmunyny (düzümindäkileri) artdyrmaklyk has durnukly netijäni berýär. Kontentiň göwrümini artdyrmagyň esasy usullary:

- giriş mahabat sahypalaryny döretmek («doorways»), mysal üçin, anyk harydy teswirlemek we saýtyň esasy ugruna geçmeklige çagyrmak bilen. Sahypalar müşderileriň seýrek ýüz tutmalarına gönükdirilen. Şeýle sahypalar gözleg ulgamlarynyň düzgünlerini bozýarlar hem-de girýänleri aldamaýarlar;
- semantik ýadrony ulanmagyň formulirlenen düzgünleri boýunça täze sahypalary we Web-resurslaryň bölümlerini döretmek.

Web-resursyň kontentiniň amatlaşdyrylmagyň artykmaçlyklary:

- saýtyň sahypalarynyň relewantlygy we sitirleme indeksi, göwrümi hem saýtyň kontentiniň hili artýar;
- saýtyň sahypalary dürli esasy sözler boýunça ýüz tutmalaryň-gözlegiň netijelerinde başlangyç orunlarda peýda bolup başlar, saýta girýänleriň sany awtomatik artýar;
- saýta köp girilýändigini sebäpli, oňa reýtinglerde başlangyç orunlary eýelemäge kömek edýär, bu bolsa girýänleriň sanyny has-da artdyrýar.

Web-resurslar barada aýdylanda «spamdeksing» usulyny belläp geçmek zerurdyr.

«Spamdeksing» adalgasy (iňlisçe «spamdexing» – «spam + indexing», gözleg ulgamlarynyň spamy) – gözleg ulgamlarynyň jogapларыnyň sahypalarynda web-resurslaryň sahypalaryna salgylanmalaryň ýerleşişini gowulandyrmagyň gödek (etiki däl) usullarynyň ulanylmagydyr.

Spamdeksingiň esasy usullary:

- *Saýtyň tekstleri bilen manipulirlmek.* Adatça, bu gözleg ulgamlaryny torda has meşhur sözleri özünde saklaýan reňksiz ýa-da örän ownuk tekstleriň kömegi bilen aldamaklyga synanyşyklardyr, salgylanmaly «tirkeşikli sahypalaryň» dördilmegidir. Häzirki zaman gözleg ulgamlary tekstde esasy

(ключевых) sözleriň ulanylyşynyň ýygylgyny hasaplaýarlar hem-de gözlegiň netijelerinden «tebigy däl» ýygylkly (adatça, tekstiň 5% az bolmadyk) sahypalary aýyrýarlar.

- «**Redirekt**»-li **giriş sahypalary** (iňlisçe «redirect», rusça «перенадресовать», gaýtadan salgylamak). Mugt hostingleriň serwerinde ýa-da esasy sözleriň sanawy bar bolan we saýta gelýänleri olaryň isleg bildirmedik saýtlaryna awtomatik usulda geçirýän (redirekt) hususy serwerinde dürli görnüşli sahypalary ýerleşdirmek.
- **Üýtgeýän sahypalar** (iňlisçe «cloaking», rusça «сокрытие», ýaşyrmak). Gözleg ulgamyna sazlanmak, ýagny gözleg maşynynyň indeks robotyny tanamak hem-de ulanyjynyň görmeýän sahypalaryny hödürlemek.
- **Sahypalaryň nusgalaryny indeksirmek** (dürli atlar bilen). Gözleg serwerini «doldurmak» («flood») synanyşygydyr.
- «**Swopiň**» (iňlisçe «swapping», rusça «обмен», alyş-çalyş). Gözleg ulgamynyň jogap sahypasynda ýokarky orunlary gazanmak üçin sahypalaryň optimizasiýasydyr.
- «**Nepotizm**» (iňlisçe «nepotism», rusça «кумовство», dostluklyk) – gözlegiň netijelerinde öz rangyňy galdyrmak maksady bilen resminamalaryň awtorlarynyň özara ikitaraplaýyn salgylanmalary gurnamagy.

IX BAP ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE HASAPLAŞYKLARYŇ ADATY TEHNOLOGIÝALARYNYŇ ÖZGERMEGI (TRANSFORMASIÝASY)

9.1. Elektron töleg we elektron töleg ulgamlary: adalgalaryna kesgitleme

Elektron täjirçiliginiň ösüp barýan industriýasy döwrebap elektron töleg ulgamlarynyň döredilmegini talap edýär. Bu ulgamlar töleg we hasaplaşyk tranzaksiýalarynyň (amallarynyň) Internet arkaly amala aşyrylmagy üçin mümkinçilikleri üpjün etmelidir. Elektron täjirçiliginde ýörite Internet üçin işlenip düzülen hasaplaşyk ulgamlary ulanylýar. Bu ulgamlar dessin awtorizasiýasy we tölegleriň üpjünçiligi bilen häsiýetlendirilýär.

Töleg ulgamlary düşünjesi nagt däl pul serişdeleriniň dolanyşygy bilen baglanyşyklydyr. Nagt däl pul serişdeleriniň dolanyşygyna

gatnaşyjalaryň aglabasy önümçilik, söwda gurşawlarynyň hojalyk subýektleri, ýöriteleşdirilen pul-karz edaralary, banklar we hasaplaşyk palatalary bolup durýar. Nagt däl hasaplaşyklarda şahsy taraplaryň gatnaşygy XX asyryň ortalaryna çenli çekleriň we wekselleriň hasaplaşyklarynda ulanylmagy bilen baglanyşykly bolan amallaryň kiçeňräk göwrümi bilen çäklendirilipdi. Diňe bank plastik kartlarynyň döremegi bilen ilat nagt däl hasaplaşyklaryň işjeň gatnaşyjalary boldy. Şeýlelikde, islendik söwda amallarynda bolşy ýaly, elektron täjirçiliginiň jemleýji tapgyry elektron tölegleriň geçirilmegidir.

Elektron töleg we elektron töleg ulgamlary bilen baglanyşykly birnäçe adalgalara kesgitleme bereliň.

Elektron tölegler – bankyň ýöriteleşdirilen programma üpjünçiligi esasynda gözegçilik edilýän we hasaplar bilen baglanyşykly amallaryň üpjün edilýän berk reglamentirlenen prosesidir.

Elektron tölegler – elektron pullaryň kömegi bilen harytlaryň we hyzmatlaryň gymmatyna töleg tehnologiýasydyr.

Elektron tölegler – maliýe edaralarynyň, işewür guramalaryň, Interneti ulanyjylaryň arasynda Internet arkaly harytlaryň söwdasyna we dürli hyzmatlara geçirilýän hasaplaşyklaryň töleg ulgamydyr.

Elektron pullar («electronic money») – bu elektron görnüşde emitentiň pul borçnamalarydyr.

Elektron töleg ulgamy – bu hojalyk subýektleriniň arasynda pul serişdelerini geçirmek üçin we olaryň arasynda töleg borçnamalary boýunça hasaplaşyklary geçirmek üçin gulluk edýän mehanizmleriň ulgamydyr.

Elektron töleg ulgamlarynda duş gelýän käbir adalgalara düşündiriş:

Tranzaksiýa – töleg amalydyr, buhgalter ýazgysy bilen hasaba alnan wakadyr ýa-da şertdir.

Satyn alyjy (töleýji) – Web-brauzerli we Internete giriş elýeterlikli kompýuteri bar bolan müşderidir.

Bank-emitent – bank kartlaryny çykaryjy (goýberiji) we müşderiniň maliýe borçnamalarynyň ýerine ýetirilmeginiň kepillendirijisi (güwä geçýän) bolup durýan bankdyr. Onda satyn alyjynyň hasaplaşyk hasaby bardyr. Bu ýerde elektron dükanlar satyjylar ýa-da alyjylar bo-

lup çykyş edýär, ýagny harytlary we hyzmatlary hödürleýärler hem-de müşderileriň satyn alyş üçin sargytlaryny kabul edýärler.

Bank-ekwaýer – satyjylara hyzmat edýän banklardyr. Her bir satyjyda öz hasaplaşyk hasabyny saklaýan ýeke-täk banky bardyr («merchant»-hasap). Emitent-bank we ekwaýer-bank töleýjilere we alyjylara hyzmat edýän bir bitewi gurama bolup biler.

Ekwaýering – bu kartyň eýeleriniň girizýän maglumatlarynyň barlagy; olaryň hasaplaryndan pul serişdeleriniň alynmagy, tölegi alyjynyň guramasynyň hasabyna serişdeleriň hasaplanyp ýazylmagy ýaly proseduralaryň yzygiderlilik hökmünde çykyş edýän maliýe guramalarynyň işidir.

Bu günki günde pul serişdeleriniň elektron geçirilişi boýunça prosesleri (amalary) üpjün edýän we gözegçiligi amala aşyrýan ulgamlarynyň sany ýeterlikdir. Elektron töleg ulgamlarynyň halkara we milli görnüşlerini bellemek bolar. Halkara töleg ulgamlary bütin dünýä boýunça işleýärler, milli töleg ulgamlary bolsa anyk bir döwletiň çäginde işlemeklige gönükdirilendir. Şeýle-de häzirki günde elektron tölegleri Internet tory arkaly online hasaplaşyklar ulgamy bilen baglanyşdyrýarlar.

Elektron täjirçiligi elmydama satuwlaryň göwrümünü ýokarlandyrýar hem-de bu gursawda hereket edýän pul serişdeleriniň mukdary hem degişlilikde artýar. Töleg ulgamlary şu aşakdaky düzüm bölekleriň özarabaglanyşykly jemi hökmünde çykyş edýär:

- töleg gurallary;
- bank düzgünleri (amalary);
- serişdeleri geçirmegiň bankara ulgamlary.

Tölegleriň elektron serişdeleri häzirkizaman tehnologiýalaryň kömegi bilen harytlara we hyzmatlara nagt tölegleri ulanmazdan tölegleri amala aşyrmaga kömek edýär. Elektron töleg serişdeleriniň has giňden ýaýran görnüşleri – bank kartlary we elektron gapjyklardyr.

Elektron täjirçiligi ulgamlarynda tölegler birnäçe şertleriň berjaý edilmegi bilen amala aşyrylýar:

- **Konfidensiallyk.** Internet arkaly tölegler geçirilende, satyn alyjynyň maglumatlarynyň diňe kanuny taýdan hukugy bolan guramalara belli bolmagy.

- **Maglumatlaryň bitewüliginiň saklanmagy.** Satyn alyşlar baradaky maglumat hiç kim tarapyndan üýtgedilip bilinmez.
- **Autentifikasiýa.** «Asyl nusgada, hakyky, anyk» diýmekdir, autentifikasiýa töleglere gatnaşýan beýleki tarapyň hakykatdan hem bank kartynyň eýesidigine göz ýetirmekligini aňladýar.
- **Alyja islendik elýeterli töleg serişdeleri bilen tölemek mümkinçiligi.**
- **Awtorizasiýa.** Bu prosedura satyn alyjyda serişdeleriň bardygyny kesgitlemäge kömek edýär.
- **Satyjynyň töwekgelçilikleriniň kepillikleri.** Internetde söwdany amala aşyrmak bilen satyjy harytlardan boýun gaçyrmak bilen baglanyşykly birnäçe töwekgelçiliklere duçar bolýar.
- **Tranzaksiýa üçin tölegleriň azaldylmagy.**

9.2. Elektron tölegleriň düzümleri we olaryň aýratynlyklary. Elektron töleg ulgamlarynyň ösüş depginleri

Töleg ulgamlarynyň tehnologik strukturasyňyň özüniň düzümi boýunça çylşyrymly gurluşy bardyr, töleg ulgamynyň tehnologik gurluşynyň düzümine girýän komponentler dürli wezipeleri ýerine ýetirýärler hem-de degişlilikde, maddy we maddy däl görnüşlere eýedir. Tehnologik düzüminiň komponentleri:

- kompýuter üpjünçiligi we beýleki enjam serişdeleri (printerler, kontrollerler, serwerler we ş.m.);
- programma üpjünçiligi (ulgamlaýyn we amaly);
- kömekçi ulgamlar we enjamlar: energiýa üpjünçiligi, kondisionirleme, ýangyn söndürme ulgamlary, gorag-ýangyn signalizasiýasy we başg.;
- telekommunikasiýa serişdeleri: aragatnaşyk enjamlary, aragatnaşygyň programma üpjünçiligi;
- telekommunikasion torlar.

Töleg ulgamlary häzirkizaman ykdysadyýetiniň işjeňligini üpjün edýän guraly hökmünde gulluk etmegi üçin aşakdaky esasy talaplara jogap bermelidir (*23-nji surat*):

23-nji surat. Häzirki zaman töleg ulgamlaryna bildirilýän talaplar

- **Netijelilik.** Töleg ulgamlarynyň netijeliligi şol ulgamyň ykdysadyýetiň subýektleriniň başaraňlyk işjeňligini ýeterlik derejede goldamak we maliýe bazarynyň täze gurallaryny emele getirmek ukyplaryny aňladýar.
- **Dessinlik (operatiwlilik).** Töleg ulgamlaryna bildirilýän wajyp talaplaryň biri-de hasaplaşyklaryň tizligidir. Tölegiň saklanylmagy onuň gymmatyny ýokarlandyrýar hem-de ykdysady netijeliligini peseldýär.
- **Tygşytlylyk.** Hasaplaşyk amallaryna gatnaşyjylaryň ählisiniň islegi – tranzaksiýalary geçirmekde öz çykdaýjalaryny azaltmak. Müşderileriniň ugrunda özaralarynda bäsleşmek bilen bank we töleg hyzmatlaryny üpjün edijiler töleg düzgünlerini (amallaryny) awtomatlaşdyrmak, töleg amallarynyň köpdür-lüligine jogap berýän çäýe, düzümläýin çylşyrymly töleg ulgamlaryny döretmek ýoly boýunça barýarlar.
- **Ygtybarlylyk.** Ulgam ygtybarly bolmalydyr, ýagny ulanyjylaryň ynamlaryna eýe bolmalydyr.
- **Howpsuzlyk.** Töleg ulgamy sanksionirlenmedik (rugsatsyz) elýeterlikden ýa-da töleg balanslaryna gatyşmakdan goralan bolmalydyr.

- **Amatlylyk.** Töleg ulgamlary ulanyjylaryň giň köpçüligi üçin amatly bolmalydyr hem-de ulanyjlara töleg guralyny saýlamaga mümkinçilikleri döretmelidir.
- **Optimallyk.** Töleg ulgamlaryny işläp düzüjileriň hem sargytçylaryň önünde duran mesele (wezipe) ykdsadyýetiň ýagdaýyna, onuň ösüş mümkinçiliklerine, öndüriji güýçleriň, tehnika-tehnologiýalaryň ösüş derejelerine we mümkinçiliklerine bildirilýän talaplaryň amatly ýagdaýyna ýetmekden ybaratdyr.

Dünýä tejribesinde hereket edýän elektron töleg ulgamlarynyň görnüşleri dürli-dürli bolup, olar özüniň guramaçylyk strukturasy, berýän hyzmatlary we tehniki häsiýetleri boýunça tapawutlandyrylýar. Elektron töleg ulgamlaryny häsiýetleri boýunça şeýle klassifisirlemek bolar:

1. Walýutalylygy. Bu delil boýunça ulgamlary bölmegiň iki ugruny bellemek bolar:

- resmi pul birlikleriniň atlandyrylyşyny ulanýan ulgamlar (rubl, dollar, ýewro, manat we ş.m.) hem-de hususy pul birliklerini dörediji ulgamlar (mysal üçin, E-gold pul birligi hökmünde gymmat baha metallaryň wirtual guýmalaryny ulanýar, Web-Money ulgamynda gymmatyň titul alamatlary ulanylýar);
- bir walýutaly we köp walýutaly ulgamlar.

2. Ulgamda hasaby açmagyň zerurlygy:

- bu ulanyjynyň kompýuterinde saklanýan «elektron nagtlar» ýörelgesinde gurlan ulgamlar (mysal üçin, «Яндекс.Деньги») ýa-da amallary geçirmek üçin hasaplaryň açylmagyny göz önünde tutýan ulgamlar. Ikinji ýagdaýda hasaplaryň iki görnüşini bellemek bolar: bank hasaplary (mysal üçin, «CyberCheck») hem-de ulgamiçre hasaplar (mysal üçin, «WebMoney Transfer» töleg ulgamy).

3. Ulgamda ulanylýan komissiýalaryň tipleri. Ulgamda ulanylýan komissiýalaryň tipleri giriş we çykaryş serişdeleriniň, ulgamyň içinde hem-de ulgamyň çäğinden daşarda geçirişiň hasabyna amala aşyrylyp bilner. Düzgün bolşy ýaly, komissiýalaryň bu tipleri bitewi bir jemlikde ulanylýar, emma müşderileri höweslendirmek maksady bilen ulgama pul serişdeleriniň girizilmegi, köplenç, nagt ýa-da nagt däl görnüşe geçirilişine garanynda arzan bolýar.

4. Hasapda galan pul serişdeleriniň galyndylaryna girdeji almak mümkinçiligi. Ulgamdaky hasapda we wirtual gapjyklarda pul serişdeleriniň toplanmagy dürli netijelere getirip biler:

- töleg Internet ulgamlarynyň köpüsi ulanyjy üçin hem, ulgam üçin hem hiç hili maliýe netijelerini bermeýän ýagdaýlary bar. Bu ýörelge boýunça işleýän ulgamlaryň maksady ulgamyň müşderileriniň arasynda hasaplaşyklaryň geçirilmegi, şonuň üçin komissiýalar diňe geçiriş amallaryna degişlidir;
- ulgamdaky hasaplarda tor pullarynyň doňdurylan ýagdaýynda, ulgamlar serişdeleriň saklanmagy üçin komissiýalary tölemek zerurlygyna getirýär. Muňa aýdyň mysal hökmünde E-gold tor töleg ulgamyny bellemek bolar, ol müşderi hasabynda pul serişdeleriniň saklanýandygy üçin her aýda 0,08% möçberde hökmany tölegini alýar. Emma, şeýle bolsa-da, bu ulgamda açyk hasaplaryň spesifikasiýasy bilen düşündirilýär, ýagny serişdeler fiziki metalyň saklanýandygy üçin açyk hasabyň nominaly-na laýyklykda alynýar;
- ulgam hasapda serişdeleriň saklanýandygy üçin ulanyja komission tölegini töleýär. Mysal üçin, köplenç, PerfectMoney ulgamy hasapda serişdeleriň saklanýandygy üçin görterimleri tölemek (ýylda 7% möçberde sylag-hak tölenilýär) mümkinçiligini amal edýär.

5. Başga ulgamlaryň pul birliklerine konwertasiýanyň görnüşleri.

- konwertasiýa tor tölegleriniň bir ýa-da birnäçe ulgamlary bilen gönüden-göni amala aşyrylýar;
- ýa-da konwertasiýa wirtual alyş-çalyş nokatlary arkaly geçirilýär.

6. Ulgamda hasaplaşyk gatnaşyklary:

- B2B (business-to-business, işewürlük üçin işewürlük) – ulgamyň içinde ýuridiki şahslaryň arasynda hasaplaşyklaryň geçirilmegini aňladýar;
- B2C (business-to-customer, sarp edijiler üçin işewürlük) – alyjynyň we satyjynyň ýa-da haryt goýujynyň arasynda hasaplaşyklar;

- P2P (person-to-person) – fiziki şahslaryň arasynda geçirimler;
- B2G (business-to-government, işewürlük – hökümet) – täjirçilik guramalarynyň we döwlet edaralarynyň arasynda hasaplaşyklar.

Bu gysgaltmalardaky (B2B, C2C, B2C, B2G) birinji harp satyjyny, ikinjisi bolsa alyjyny aňladýar.

7. Ulgama täze ulanyjylary çekmegiň maliýe usullarynyň barlygy. Bu häsiýetnama tor töleg ulgamlaryny tor marketingi bilen meşgullanýan guramalary ýakynlaşdyrýar.

8. Ulgamlarda hasaplaryň üstüni doldurmagyň usuly:

- bank kartlary bilen tölemek;
- bank ulgamlary arkaly serişdeleri girizmek – bu ýerde özara hereketiň iki görnüşini belleýärler: bank geçirimleri (hasaplary açmak bilen ýa-da açmazdan) hem-de internet-banking ulgamyny ulanmak;
- töleg terminallarynyň ulanylmagy – ulgama serişdeleri girizmegiň has gymmat usullarynyň biridir (iş sanawyna girizilýän serişdeleriniň gymmatyndan 7%-e ýetýär);
- gönüden-göni beýleki töleg ulgamlary arkaly ýa-da alyş-çalyş nokatlaryň kömegi bilen serişdeleri girizmek;
- tor töleg ulgamlarynyň resmi wekilhanalary arkaly tor hasaplarynyň üstüni doldurmak;
- mobil aragatnaşygyň operatorynyň müşderisiniň hasabyndan serişdeleri geçirmek arkaly SMS-iň kömegi bilen üstüni doldurmak.

9. Serişdeleri çykarmagyň usullary. Serişdeleriň çykarylmagy dürli usullar arkaly amal edilýär:

- ulgamyň operatorynyň pulhanasynda ýa-da nagt serişdeleri beriş nokadynda nagt almak;
- elektron gapjygyň eýesi tarapyndan görkezilen adaty poçta geçirimleri;
- görkezilen hasaba bank geçirimleri;
- elektron pullaryň kömegi bilen karz kartynyň hasabyny doldurmak;

- beýleki ulgamlaryň elektron pullaryna öwürmek (konwertasiýa).

10. Ulgamyň açyklygynyň derejesi. Bu delil (esas) boýunça iki görnüşi tapawutlandyrýarlar: açyk we ýapyk elektron töleg ulgamlary. Emitent ýa-da onuň bilen baglanyşykly düzümler tarapyndan hödürilenilýän harytlary we hyzmatlary almak üçin hasapdaky bar bolan serişdeleri ulanylýan ýagdaýynda ulgam ýapyk diýip atlandyrylýar. Galan ulgamlar açyk tor ulgamlaryna degişli edilýär.

11. Töleg ulgamlarynyň iş ýüzüne geçirilişiniň usullary. İş ýüzüne geçirilişiniň ýörelgeleri boýunça töleg ulgamlaryny iki sany esasy topara bölmek bolar: online satyjynyň özi tarapyndan we täjirçilik serweriň prowaýderi (CSP – commercial server provider) tarapyndan dolandyrylýan töleg ulgamlary.

12. Töleg ulgamlarynyň territoriallygy halkara, milli we ýerli ulgamlaryň hereket edýändigini göz önünde tutulýar. Bütindünýä ýa-da halkara töleg ulgamlary – bu bütin dünýä boýunça ulanyjylaryň köplüginde özünde birleşdirýän ulgamdyr. Şeýle ulgamlaryň kartlary bütin dünýä boýunça millionlarça söwda nokatlarynda tölege kabul edilýär, şeýle-de ýüz münlerçe bankomatlaryň islendiginden nagt pul serişdelerini almak bolar. Bu günki günde Visa, MasterCard, American Express, Diners Club, E-Gold ýaly ulgamlar has tanymal halkara töleg ulgamlary bolup durýar. Milli töleg ulgamlary – bu bir döwletiň çäginde gatnaşyjylaryň arasyndaky amala aşyrylýan özara hasaplaşyklaryň ulgamydyr.

Häzirki wagtda Internetiň elektron töleg ulgamlarynyň birnäçesi ulanylýar, esasan hem, olardan şu aşakdakylary bellemek bolar:

1. VISA we MasterCard kart töleg ulgamlary;
2. QIWI, WebMoney, «Яндекс-деньги» we ş.m. ýaly elektron gapjyk ulgamlary;
3. PayPal ýa-da Moneybookers ýaly araçy akkumulirleýji (toplaýjy) töleg serişdeleri;
4. Uniwersal ulgamlar we HIGHRISK töleg çözümlerini hödürleýän «agregatorlar».

9.3. Billing düşüňjesi

Billing (iňl. «billing», «bill») tölege hasaplary taýýarlamak bilen baglanyşykly düşüňjedir.

Billing – bu aragatnaşygyň islendik täjirçilik operatorynyň işiniň wajyp komponentidir, telekommunikasiýanyň görnüşine bagly bolmazdan: kesgitlenen we mobil aragatnaşygyň operatory, internet-telefonýa, wirtual operatorlar, internet-prowaýderler, tranzitleýin sanly trafigiň operatorlary, sanly telewideniýäniň prowaýderleri – billingsiz mümkin däldir, billingiň esasynda sarp edijilere olaryň hyzmatlary üçin hasaplar berilýär hem-de olaryň işiniň ykdysady düzüjileri üpjün edilýär. Telekommunikasiýalarda billing ulgamy üçin «hasaplaşyklaryň awtomatlaşdyrylan ulgamy» adalgasy ulanylýar.

Billing, elektroaragatnaşykda – bu aragatnaşyk kärhanalarynda telekommunikasion hyzmatlaryň ulanylyşy hakyndaky maglumatlaryň toplanmagyna, olaryň kesgitlenen nyrhyna (tarifikasiýasyna), müşderilere hasaplaryň berilmegine, tölegleriň gaýtadan işlenişine jogapkärçilik çekýän prosesleriň we çözümleriň toplumydyr.

Billing (işewür proses), täjirçilik işinde – bu tölegi geçirmek üçin müşderilere (abonentlere) hasaplary bermegiň işewür prosesidir.

Elektron billing (iňl. EBPP, «electronic bill presentment and payment») – elektron tölegini görkezmek we tölemek), täjirçilik işinde – bu müşderilere hasaplary bermekligi we olardan tölegleri Internet arkaly kabul etmekligi aňladýan çemeleşme.

Billing ulgamy – bu billingiň işewür proseslerini goldamagyň amaly programma üpjünçiligidir. Kärhanada billingiň wezipesi 3 sany esasy bloga (bölege) toparlandyrylýar:

- hasaplaşyk amallary;
- maglumat hyzmatlary;
- maliýe hyzmatlary.

Giň manyda aýtsak, billingi girdejileri dolandyrmak bilen integrasiýasynda seredilende (iňl. Billing and revenue management) goşmaça ýene-de şeýle wezipeleri bellemek bolar:

- girdejileri almagy kepillendirmek (iňl. revenue assurance);
- müşderileriň girdeжилiligini dolandyrmak (iňl. profitability management);

- müşderileriň aldawçylygyna gözegçilik (iňlisçe «fraud management»).

Konwergent billing (latyn «convergo» – «golaýlaşdyrýaryn») – multiservis torlary we hasaplaşyklaryň dürli modelleri şertlerinde müşderilere bir bitewi hasaplary bermeklige gönükdirilen billingdir.

Konwergent billing ulgamy – berilýän hyzmatlaryň giň gerimi barada maglumatlary unifikirlenen (bir nusga) görnüşinde gaýtadan işleýär, munuň bilen birlikde müşderiniň peýdalanýan hyzmatlarynyň toplumyna bagly bolmazdan her bir müşderi üçin tölegi amala aşyrmaklyga bir bitewi hasaplary üpjün edýär. Bu ýerde müşderiniň peýdalanýan hyzmatlarynyň toplumu diýlende şol bir wagtyň özünde fiksirlenen telefoniýanyň, mobil aragatnaşygynyň, maglumatlary geçirmegiň, telewideniýäniň dürli hyzmatlaryna, kontent-hyzmatlara düşünilýär.

Billing ulgamlarynyň bazary

Billing ulgamlarynyň dünýä bazarynyň ýyllyk göwrümi 2007-nji ýylda 6 mlrd amerikan dollary, 2012-nji ýylda 7,2 mlrd amerikan dollar möçberde bahalandyryldy hem-de billing ulgamlaryň bazary aşakdaky düzüm böleklere bölündi:

- 27,2% – şertnamalaýyn mobil aragatnaşygy üçin billing (iňl. mobile postpaid);
- 16,4% – kesgitlenen (bölünip berlen) aragatnaşygyň operatorlary üçin billing;
- 13,3% – mobil aragatnaşygyň operatorlary üçin intellektual torlaryň esasynda deslapky tölenen hyzmatlaryň billingi;
- 10,9% – fiksirlenen aragatnaşygyň operatorlary üçin özbaşdak sarp edijileriň billingi;
- 9,7% – kabel we hemra telekommunikasion ulgamlaryň operatorlary üçin billing;
- 8,8% – «konwergent» billing;
- 8,2% – kommutasion enjamlar bilen hasaplaşyk ulgamlaryň özara hereketi – araçyllyk (iňlisçe «telecommunications mediation»);
- 4,6% – operatorara billing.

9.4. Elektron töleg gurallary: elektron pullar, plastik kartlar, Internet-banking

Elektron töleg gurallary: elektron pullar

Elektron pullar – bu pullary geçirmek we saklamak üçin kompýuter torlaryny, ulgamlary ulanmak bilen baglanyşykly bolan, dürli alamatlarda ulanylýan çylşyrymly (birmeňzeş bolmadyk), ewolýusi-onirleýji adalga.

«Elektron pullar» adalgasy innowasion tehniki çözümlere esaslanýan töleg gurallarynyň giň gerimine degişlilikde ulanylýar. Bu bolsa «elektron pullar» adalgasyna bir bitewi we bütin dünýä boýunça kabul edilen kesgitlemäniň ýoklugynyň netijesidir. Düzgün bolşy ýaly, elektron pullaryň dolanyşygy kompýuter torlarynyň, Internetiň, töleg kartlarynyň, elektron gapjyklaryň we töleg kartlary bilen işleýän guruluşlaryň (bankomatlaryň, POS-terminallaryň, töleg kiosklariň) kömegi bilen bolup geçýär. Başga-da, töleg gurallary ulanylýar: bilezikler, açar zynjyrlary, mobil telefonlaryň bloklary we ýörite töleg çipleri oturdylan guruluşlar.

Adatça, elektron pullary 2 görnüşe bölýärler: smart-kartlaryň binýadynda (iňlisçe «card-based») we torlaryň binýadynda (iňlisçe «network-based»). Bular öz gezeginde iki topara bölünýärler: anonim (personifisirlenmedik – ulanyjynyň identifikasiýa edilmezden amallaryň geçirilmezligi) we anonim däl (personifisirlenen – ulanyjylaryň hökmany identifikasiýasyny talap edýän) ulgamlar.

Elektron pullaryň ornaşdyrylyşynyň we ulanylyşynyň dünýä tejribesi

Torlaryň binýadynda elektron pullar:

- PayPal.

Smart-kartlaryň binýadynda elektron pullar:

- Visa Cash;
- Mondex;
- «Oktopus» Gonkongyň kart ulgamy;
- Chipknip Golland ulgamy.

Torlaryň binýadynda hususy elektron pullar:

- Kriptowalýutalar: Bitcoin, Ethereum we ş.m.;
- QIWI;

- Яндекс.Деньги;
- RBK Money;
- WebMoney.

Elektron töleg gurallary: plastik kartlar

Plastik kartlar – ýörite mehaniki we termiki täsirlere çydamly plastmassadan taýýarlanan standart ölçegli (ISO 7810) plastinadyr. Plastik kartlary özünüň niýetlenilişi, funksional we tehniki häsiýetleri boýunça tapawutlandyryrlar.

Wirtual kartlar – ýörite bankyň töleg karty bolup, ol Internetde tölegleri geçirmek üçin niýetlenilen. Wirtual kartlar internet-saýtlarda tölegleri amala aşyrmak üçin zerur bolan bank kartynyň rekwizitleriniň maglumatlary hökmünde çykyş edýär. Düzgün bolşy ýaly, bu kartlar fiziki görnüşsiz, diňe elektron görnüşde goýberilýär. Emma bank-emitent müşderileri üçin wirtual kartlarynyň rekwizitleri geçirilen plastik kartlaryny taýýarlap biler. Şeýle kartlarda adaty bank kartlarynyň käbir atributlary ýokdur: magnit zolagy ýa-da çip, gologramma, eýesiniň goly. Bu bolsa wirtual kartlara adaty dükanlarda satyn alyşlar üçin tölemäge ýa-da bankomatlardan nagt pullary almağa mümkinçilik bermeýär.

Niýetlenilişi boýunça plastik kartlaryň görnüşleri:

- **identifikasion kartlar:** pasportlar, sürüjilik şahadatnamalary, awtoulagyň tehpasporty, sosial kartlar, şahsyýetnama, wizit kartlary;
- **loýallyk karty:** diskont kartlary, sowgat sertifikatlary, toplayyş/bonus kartlary we ş.m.;
- **bank töleg kartlary:** karz kartlary, debet kartlary we gümrük kartlary;
- **aragatnaşyk kartlary:** SIM-kartlar, USIM-kartlar, R-USIM-kartlar, taksofon kartlary;
- **öňünden (deslapky) töleg kartlary:** skretç-kartlar (adatça, aragatnaşyk hyzmatlaryna töleg üçin niýetlenilen), ýol töleg karty (elektron ýol töleg karty), ýangyç kartlary, telefon kartlary (geçirijili, geçirijisiz we IP-telefoniýa), sanly telewideniýä elýeterlik karty, elektroenergiýa töleg karty, awtoulagy duralga goýmagyň töleg karty we ş.m.

Tehnologiýasy boýunça plastik kartlaryň görnüşleri:

- sanly maglumatlary görerjisiz kartlar;
- ştrih-kodly kartlar;
- magnit zolakly kartlar (magnit zolakda onlarça baýtlary saklaýarlar);
- smart-kartlar (mikroprosessorly-çipli kartlar);
- magnit-çipli kombinirlenen kartlar.

Elektron töleg gurallary: Internet-banking

Häzirki zaman banklary halkara walýuta we gazna bazarlaryna (Internet-treýding) fiziki taraplara elýeterlilik üpjün etmekde jemlenýän broker hyzmatlaryny ösdürmek ýaly geljegi bar bolan täze ugurlary özleşdirýärler. Ylmyň we tehnikanyň, täze maglumat tehnologiýalarynyň çalt depginlerde ösmegi banklaryň özüne çekijiligine-de düýpli täsir edýär.

Maglumat tehnologiýalarynyň ösüşi we sanly ulgamlaryň ornaşdyrylmagy düýpli derejede bank hyzmatlaryny beriji bilen sarp edijiniň arasyndaky aralygy gysgaltmaga, hasap we töleg amallaryny elektron usulda dessin amal etmäge kömek edýär, bankara bäsdeşligi düýpli ýitileşdirýär, netijede bolsa mukdar we hil taýdan bank hyzmatlarynyň ösüşine ýardam berýär. Bu bolsa Internet-banking diýen umumy ady alan uzak aradaşlykdaky (distansion) hyzmat edilmäniň geljegi bolan tehnologiýalarynyň, sanly hyzmatlaryň has giňden ornaşdyrylmagyna getirýär.

Internet-banking taryhy gözbaşyny geçen ýüzylylygyň 80-nji ýyllaryndan, haçanda ABŞ-da goýumçylara özleriniň hasaplaryny telefonyň üsti bilen bankyň kompýuterine birikmek arkaly barlamak mümkinçiliklerini hödürlän «Home Banking» ulgamynyň döredilen wagtyndan alyp gaýdýar. Soňra Internetiň we Internet tehnologiýalarynyň ösmegi bilen bank goýumçylara Internetiň üsti bilen özleriniň hasaplary hakynda maglumaty almaklygyna ýol berýän ulgamlary işe girizýär.

Hasaplardan pul serişdelerini geçirmek hyzmaty ilkinji gezek 1994-nji ýylda ABŞ-daky Stenford federal karz birleşmesinde girizildi. «Bank of America» online-bankingde üstünligi gazanan ilkinji bankdyr. Häzirki wagtda demirgazyk Ýewropa we Amerika ýurtlarynda şeýle hyzmatlardan ilatyň 50%-den gowragy peýdalanýar,

Internetiň kämillik ýaşyna ýeten ulanyjylarynyň arasynda bolsa bu san 90%-e ýetdi.

Internet-banking – bu daş aralykdan bank hyzmatlarynyň tehnologiýalarynyň umumy atlandyrylyşydyr, şeýle-de Internetde elýeterligi bar bolan islendik kompýuterden we islendik wagtda hasaplara, amallara berilýän elýeterlikdir. Amallary ýerine ýetirmek üçin brauzer ulanylýar, ýagny ulgamyň programma üpjünçiliginiň müşderi bölüminiň gurnalmagynyň zerurlygy ýokdur.

Internet-banking hyzmatlaryna, adaty, aşakdakylar girýär:

- tiz we ýeňil usulda pullaryň hümmetleri, täze bank önümleri, bank täzelikleri hakynda maglumaty almak;
- pul ýagdaýlary hakynda maglumaty bilmek mümkinçiligi;
- hasaplardan göçürmeleri görmek;
- bank önümleri boýunça maglumatlaryň berilmegi (depozitler, karzlar we ş.m.);
- depozitleri açmaklyga, karzlary, bank kartlaryny almaklyga we ş.m. arzalar;
- bankyň hasabyna içerki geçirişler;
- beýleki banklardaky hasaplara geçirişler;
- serişdeleriň konwertasiýasy;
- hyzmatlary dolandyrmak üçin şahsy kabinet.

Russiýa Federasiýasynda Internet-bankingiň ösüşiniň gysgaça taryhy²:

1. 1997 ý. Guta-Bank «Telebank» hyzmatyny ulanyşa goýberdi, ol müşderilerine öz hasaplaryny telefon boýunça daş aralykdan (distantion) dolandyrmaga kömek edýär.

2. 1998 ý. «Awtobank» Russiýa Federasiýasynda online hasaplary dolandyrmak üçin ilkinji Internet-banky işe goýberdi.

3. 2000 ý. Alfa-Bankyň saýtynda bank kartlaryny sargyt etmek hyzmaty peýda boldy.

4. 2001 ý. 96 sany karz edaralary Internet-hyzmatlary bilen meşgullanýardy, şolardan 56-sy Moskwada, şahsy taraplara 36 sany bank hyzmatlary berýärdi, ýene-de Russiýa Federasiýasynyň 100-den gowrak karz edaralary 2002-nji ýylyň ortalaryna çenli Inter-

² <https://ru.wikipedia.org>

net-banking hyzmatlaryny ornaşdyrmaga çemeleşýändikleri barada habar berdiler.

5. 2002 ý. 22-nji noýabrynda «Citibank» fiziki şahslaryň müşderilerine hyzmat edip başlady, müşderilere «Citibank Online» internet-banky elýeterli boldy.

6. 2003 ý. Maý aýynda Alfa-Bank plastik kartlary boýunça özüniň müşderilerine Internet-banky işe goýberýändigini barada yglan etdi;

7. 2005 ý. Russiýa Federasiýasynyň banklarynyň fiziki tarapyň müşderileriniň 5–10%-i Internet-bankingden peýdalanýarlar.

8. 2008 ý. Fewral aýynda Raffaýzen bankyň Raffeisen Connect Internet-bankynyň auditoriýasy 200 müň ulanyjydan geçdi.

9. 2009 ý. Ýylyň başlarynda BTB24 «Telebankyň» auditoriýasy 200 müň ulanyjydan geçdi, şol ýylyň oktýabrynda 400 müňe ýetdi.

10. 2010 ý. Iýul aýynda Alfa-Bank «Alfa-Klik» Internet-bankynyň auditoriýasynyň 1 mln ulanyjydan geçendigini habar berdi.

11. 2013 ý. Russiýa Federasiýasynda Internet-bankingiň auditoriýasy 15 mln ulanyjydan geçdi.

12. 2018 ý. Sberbank Online «Innowasiýalaryň wagty» baýragynyň ýeňijisi boldy.

Türkmenistanda Internet-bankingiň ösdürilişi

Internet-banking ulgamynyň häzirki wagtda kämil geljegi bar. Köp banklar müşderileri bilen Internet ulgamy arkaly özara baglanyşmaga mümkinçilik berýän ulgamy ulanyşa girizýärler. Internet-banking ulgamynda wajyp ähmiýetleri bar:

- şahsy maglumatlaryň howpsuzlygy;
- çykdaýjylary we girdejileri seljermek;
- her bir geçirilýän amallaryň SMS üsti bilen habar berilmegi;
- bank tarapyndan 24/7 wagtyň dowamynda başarjaň hünärmenleriň goldaw bermegi.

Müşderi SMS-habar berme hyzmatyny birikdirip/aýryp, hasaby boýunça göçürmeleri elektron poçtasyndan alyp, awtotölegi, öý, IP-TV üçin tölegleri wagtly-wagtynda amal edip, mobil ýa-da öý telefonynyň balansynyň üstüni dolduryp, karzý üzüp biler, serişdeleri kartdan karta geçirip, ulgamda amala aşyrylan hyzmatlaryň görnüşleri boýunça tölegleriň taryhyny görüp biler, Internet ulgamy üçin tölegleri, şeýle hem plastik kartlardaky, beýleki hasaplardaky serişdeleriň

galyndylaryny yzarlamak hem-de berlen karzlaryň, şol sanda ipoteka karzlarynyň esasy bergilerini, göterimlerini görmek hem-de tölegleri amala aşyrmak indi aňsat we adaty usula öwrüldi.

Müşderi şahsy loginini we parolyny girizmek bilen öz şahsy kabinetine düşýär. Ol ýerde birnäçe amallary ýerine ýetirip bilýär. Her bir töleg geçiriljek bolanynda kartýň eýesiniň öz bankynda görkezilen mobil telefon belgisine 5 sandan ybarat bolan kod gelýär, şol kod girizilenden soňra töleg amal edilýär.

Türkmenistanyň bank ulgamynyň müşderileri Internet-banking ulgamynyň hyzmatlary boýunça berilýän «Gollanma» salgylanyp bilerler (mysal üçin, Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň, Türkmenistanyň «Türkmenbaşy» döwlet täjirçilik bankynyň, Türkmen-Türk Paýdarlar täjirçilik bankynyň Web-saýtyny-da berilýän salgylanmalar).

Internet-banking ulgamy boýunça gollanma³

1. Internet bankyň hyzmatlaryndan peýdalanmak üçin müşderiniň bank kartý SMS hyzmatyna birikdirilen bolmalydyr.

2. Her bir müşderi Internet-banking ulgamyna birikmek üçin TMCELL öýjükli telefony we pasporty bilen bank kartyny beren bankyňa ýüz tutmaly.

3. Bank tarapyndan Internet-banking ulgamynda hasaba alnandan soň, müşderiniň telefon belgisine SMS arkaly bir gezeklik login/parol iberiler, bu SMS habary ulanyjynyň adyny hem-de «açarsözüni» aňladýar.

4. Internetiň <http://ib.gov.tm/ib/> salgysynda Internet-banking ulgamynyň giriş sahypasy açylýar, bu sahypada «Ulanyjynyň ady» we «Açarsöz» meýdanlarynda SMS arkaly gelen login/parol girizilýär.

5. Android telefonlary üçin Mobil-banking programmasyny Türkmenistanyň «Halkbank» döwlet täjirçilik bankynyň Internet sahypasyndan <http://www.halkbank.gov.tm/sites/default/files/halkbank.apk> alyp, telefona gurnamak bolar.

6. Internet-banking ulgamyna girende müşderi özüne amatly dili saýlap biler (24-nji surat):

³ <http://www.halkbank.gov.tm>

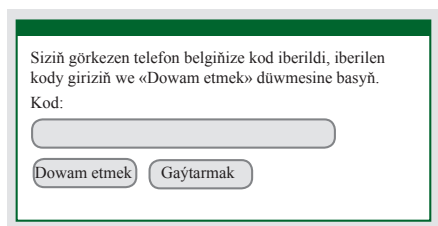
24-nji surat. Türkmenistanyň «Halkbank» DTB-niň Internet-banking ulgamyna geçiş penjiresi

1. Ulanyjy öz adyny (loginini) we parolyny girizende «Baş sahypa» açylýar. Baş sahypada müderi öz karty baradaky maglumatlary görüp biler.

2. «Hasaplar» sahypasynda müşderi öz hasabyndaky elýeterli serişdeleri görüp biler.

3. «Kartlar» sahypasynda müşderi kart hasabyny görüp we kartyny bloga goýup/açyp biler.

4. «Tölegler» sahypasynda müşderi tölegleriň görnüşini saýlap, bu tölegi ýerine ýetirip biler. Islendik töleg amallary ýerine ýetirilende müşderiniň telefonyna gelýän SMS-kody bilen tassyklanylmaladyr (25-nji surat):

25-nji surat. Türkmenistanyň «Halkbank» DTB-niň Internet-banking ulgamynda SMS-kody girizmegiň penjiresi

5. «Täzelikler» sahypada müşderi internet-banking ulgamyna degişli bolan täzelikleri okap biler.

6. «Sazlamalar» meýdanynda Internet-banking ulgamyna girmek üçin ulanyjynyň adyny we açarsözünü (parolyny) üýtgetmek mümkinçiligi bardyr.

X BAP ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE ÜPJÜNÇILIGI DOLANDYRMAK WE LOGISTIKA

10.1. Logistika – elektron işewürliginiň esasy

Elektron söwdanyň esasy bolup logistika çykyş edýär.

«**Logistika**» sözüniň düýp manysy grek sözünden gelip çykyp, ol grekçe dürli görnüşde beýan edilýär. Mysal üçin, «logos» – «akyl, pähim, paýhas, aň»; «logismos» – «pikir, pikirlenmek, oýlanmak, hasap, hasaplama, sanama, maksat, meýil»; «logo» – «pikirlenmek, oýlanmak, pikir etmek»; «logistika» – «hasap geçirmegiň medeniýeti, hasap ýöretmegiň medeniýeti» diýmekligi aňladýar.

Logistika – adam, maddy we maglumat akymalaryny olary optimizasiýalaşdyrmagyň esasynda dolandyrmak. Ykdysatçylar lo-

gistikanyň ykdysadyýetde giňden peýdalanylsa, onuň ähmiýetiniň ýokary boljakdygyna göz ýetirdiler. Logistika ykdysadyýetde XX asyryň 60–70-nji ýyllarynda peýdalanylyp başlandy, onuň esasy sebäbi telekommunikasiýa tehnologiýalarynyň ýeten sepgitleri bilen baglydyr.

Logistika düşüňjesiniň umumy häsiýetleri şulardan ybarat: ylaşyk, pähimlilik, oýlanyşyklylyk, takyk hasaplama we hasabyny çykarmak.

Logistika ylym hökmünde – maddy we maglumat akymalaryny (olary amatlaşdyrmaga gönükdirilen) dolandyrmagyň oýlanyşykly usullaryny işläp düzmeğiň usulyýeti.

Menejment nukdaýnazaryndan **logistikany guramaklygy** üpjünçilik prosesinde (harytlary, önümleri, tehnikalary we ş.m. satyn almak, geçirmek, satmak we saklamak) maddy akymalary strategiki dolandyrmak hökmünde seretmek bolar.

1976-njy ýylda Logistiki menejmentiň Geňeşi (ABŞ, Council of Logistics Management) logistika adalgasyna berilýän kesgitlemä üýtgeşme girizdi: «**Logistika** – bu harytlaryň, hyzmatlaryň, degişli maglumatlaryň döredijilerden sarp edijilere netijeli we üzüksiz gelmegini meýilnamalaşdyrmak, üpjün etmek (şol sanda gözegçilik) prosesidir, bu proses sarp edijilik isleglerini doly derejede kanagatlandyrmaklyga gönükdirilendir». Bu kesgitleme ähli ýörite düşüňjeleri, ýagny çig mal çeşmesinden taýýar önümi paýlaýyş nokadyna çenli haryt-maddy akymalary bir bitewülikde dolandyrmaga bagly bolan gurşawy öz içine almandyr. Şonuň üçin 1985-nji ýylda Logistiki menejmentiň Geňeşi şeýle gutarnykly kesgitlemäni berýär:

«**Logistika** – bu sarp edijileriň talaplaryny doly kanagatlandyrmak maksady bilen dörediliş nokadyndan talap ediş nokadyna (import, eksport, içerki, daşky geçiriş) çenli çig mal gorlarynyň, materiallaryň, gutarylmadyk önümçiligiň, taýýar önümiň, serwisiň we olar bilen baglanyşykly maglumatlaryň akymynyň harajatlaryny peseltmek nukdaýnazaryndan meýilnamalaşdyrma, ýerine ýetiriş, gözegçilik prosesi».

Elektron täjirçiligi adaty işewürlikden düýpli tapawutlanýar. Elektron dükan diňe bir haryt satmak, olary eltip bermek (gowşur-

mak) hyzmatlaryny amala aşyrýar. Adaty pudaklarda elektron täjirçiligi maglumat tehnologiýalary bilen bilelikde haryt goýujyny ýa-da öndürijini sarp ediji bilen gönüden-göni özara hereket etmekligine mümkinçilik berýär. Bäsdeşlik göreşinde üstünlük gazanmak we bazarda galmak isleýän kärhanalara öz ukyp-başarnyklaryny, ähli mümkinçiliklerini logistikanyň hilini üç ugurdan gowulandyrmaklyga gönükdirmelidirler:

- sargytlary işlemek (kabul etmek we olary kanagatlandyrmak);
- eltip bermek (gowşurmak);
- ammarlary dolandyrmak.

Sargytlary işlemek (kabul etmek we olary kanagatlandyrmak)

Sarp edijilik sargydyňyň sikli (döwri) sargyt edilen pursadyndan başlap satyn alyjynyň harydy alýança dowam edýär. Bu sikl sargydy kabul etmekligi, sargydyň statusynyň barlagyny, bu statusyň üýtgedilendigi hakynda alyja habar berilmegini, zerur resminamalaryň resmileşdirilmegini we sargyt edilen harydyň alyja gowşurylmagyny öz içine alýar. Şeýle-de bu sikle ammarda harytlaryň bardygynyň, alyjynyň tölege ukyplylygynyň (bank karty ýa-da elektron töleg ulgamy boýunça töleg) barlagy, hasabyň berilmegi we pullaryň alynmagy girýär.

Häzirki wagtda Internet sargyt etmek prosesini düýpli gysgaltmaga, şol bir wagtyň özünde kagyza resminamalaryny ulanmazdan üznüksiz prosesi ýola goýmaga kömek edýär.

Korporasiýalaryň köpüsi «wirtual guramalary» (interaktiv bölümlerden ybarat bolan bitewi ulgamlary) işläp düzmeklige we ornaşdyrmaklyga güýçli depginlerde girişdi. Internet-prowaýderleriň hyzmatlaryndan peýdalanmak bilen, sarp edijiler (hususy şahslar ýa-da korporasiýalar) maglumatlaryň çeşmelerine elýeterlige, şeýle-de gönüden-göni korporasiýanyň özüne sargyt etmek mümkinçiliklerine eýe boldular.

Eltip bermek (gowşurmak)

Eltip bermeklik logistikanyň esasy bolup durýar. Demir ýollar, yük göterijiler, turba geçirijileri, suw we howa ýol ulaglary – bularyň hemmesi harydy sarp edijä çenli ýetirmegiň dürli usullarydyr.

Internetiň peýda bolmagy täze tendensiýany döretdi, ýagny ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda (sektorlarynda) işleýän kompaniýalar özleriniň hususy online wekilhanalaryny döretmeklige düýpli girişdiler. Elektron täjirçiliginiň döräninden bári eltip bermek baradaky düşünje logistikada esasy orny eýeleýän, täze köp hereketli ugra çenli üýtgedi.

Ammarlary dolandyrmak

Ammarlary dolandyrmak logistikanyň aýrylmaz bölegidir. Emma, ýükleri eltip bermekden tapawutlylykda, ammarlary dolandyrmakda başga tendensiýa göz önünde tutulýar: häzirki wagtda dolandyryşyň maglumat ulgamlary ammarlardaky ätiýaçlyklar baradaky maglumatlary tazeläp durmaga kömek edýär, mysal üçin, Toyota kompaniýasy «just-in-time» (tüýs wagtynda) ýa-da «kanban» ady bilen belli bolan tehnologiýany kämilleşdirdi we ornaşdyrdy.

Häzirki günde logistika köp kompaniýalaryň işinde ilkinji orna geçdi. Muňa kompýuter we maglumat tehnologiýalarynyň yzygiderli ösüşi, sanly tehnologiýalaryň ornaşdyrylyşy (sanly logistika), dünýä bazarlarynyň giňelmegi, hili gowulandyrmaklyga we müşderiniň isleginiň kanagatlandyrylmagyna çemeleşmeler itergi berdi. Şeýle-de köp kompaniýalar harytlary, ýükleri geçirmek we ugratmak boýunça logistiki kärhanalaryň, kompaniýalaryň hyzmatlaryndan peýdalanýarlar. Bu bolsa aşakdaky meselelerde kömek edýär:

- dispetçerleriň we logistikleriň (geçiriş boýunça) düzümini saklamazlyk;
- ugradyşlary az çykdajy bilen guramak;
- ýokary hilde eltip bermek we geçirilýän ýük üçin maddy jogapkärçiligi çekmek barada logistiki kärhanalardan kepillikleriň bolmagy.

Haryt goýujylygy we üpjünçiligi dolandyrmak babatdaky meseleler Günbatar ýurtlarynda gowy öwrenilip, olary çözmegiň netijeli usullary işlenip düzülipdir, bu usullaryň biri-de SCM (Supply Chain Management – eltip bermek zynjyryny-zyygiderliligini dolandyrmak) diýip atlandyrylýar. SCM üpjünçilik, önümçilik, harytlary ammara ýerleşdirmek we sarp edijä eltip bermek proseslerini koordinirlemek, meýilnamalaşdyrmak, dolandyrmak ýaly meseleleri çözüär.

Eltip bermekligi dolandyrmak kärhananyň resurslaryny meýilnamalaşdyrmak (Enterprise Resource Planning, ERP) bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr, ERP bolsa beýleki kompaniýalaryň resurslarynyň (maliýe, personal we başg.) hasabyny ýöredýär hem-de netijeli logistiki zynjyry gurmakda düýpli rol oýnaýar. Elektron täjirçiligi gurşawynda logistikanyň özara baglanyşykly wezipeleriniň wajyplygy, eltip bermeleri üpjün etmeklige toplumlaýyn çemeleşmeleri ulanmaklygyň zerurlygy mese-mälindir.

10.2. Logistikanyň ösüş görkezijileri, tendensiýalary we esasy ýörelgeleri

Senagat taýdan ösen ýurtlarda logistikany ösdürmek meselelerine bolan gyzyklanma ykdysady sebäpler bilen baglanyşyklydyr. Logistikanyň ösüşi birnäçe görkezijileri (faktorlary) kesgitledi:

- prosesiniň hil taýdan häsiýetnamalaryna bolan talaplary artdyrdy;
- satyjynyň bazaryndan alyjynyň bazaryna geçiş.

Logistikanyň ösüşini gönüden-göni kesgitleýän, ýokarda sanalyp geçilen ýagdaýlardan başga-da, indiki ýagdaýlary bellemek zerurdyr:

- ulgamlar nazaryýetini hem-de ykdysady meseleleri çözmek üçin ylalaşyklary (kompromisleri ulanmak);
- haryt dolanyşygy gurşawynda hem-de firmalaryň hojalyk tejribelerinde kompýuterleriň soňky görnüşlerini ulanmak;
- ylmy-tehniki ösüşi tizleşdirmek;
- özarasynda intensiw aragatnaşyklary amala aşyryan ýurtlarda habar beriş ýollarynyň tehniki serişdeleriniň, hereket edýän düzümiň, ýükleýji we düşürji serişdeleriň standartlaşdyrylmagy;
- dürli eksport we import çäklendirmeleri aýyrmak (ýok etmek).

Logistikanyň ösüşiniň iň aşaky basgançagyndan has ýokary basgançaga çykmagy, düzgün bolşy ýaly, ýuwaş-ýuwaşdan bolýar ýa-da amatly şertler döran ýagdaýynda – «egri-bugry» görnüşde bolýar. Şeýle şertler hökmünde kärhanalaryň birleşmekligini, dolandyryş düzgüniniň üýtgemegini, syýasy başlangyçlary (inisiatiwa) bellemek bolar.

Logistikanyň ösüşiniň derejeleriniň seljerilmegi logistikany dolandyrmaklyga dürli taraplaýyn çemeleşmeleri ulanýan kompaniýalaryň öz işiniň görkezijilerini gowulandyryandygyny görkezdi. Soňky ýyllarda ösen ykdysadyýetli ýurtlarda logistikanyň ösüşi önümçilik kärhanalaryndan ýöriteleşdirilen firmalara taýýar önümi paýlamak prosesini yzarlamak wezipesini geçirmekligi bilen häsiýetlendirilýär.

Netijede, logistikanyň şertnama boýunça görnüşi peýda boldy, bu görnüş lomaý söwda bilen meşgullanýan firmalar görnüşinde üçünji gatnaşyjynyň çekilmegini aňladýar. Üçünji tarap hökmünde çykyş edýän firma kompaniýanyň önümleri paýlamak boýunça (transportirowka etmek we ony saklamak bilen), gorylary dolandyrmak, sargyt edijä hyzmat etmek hem-de logistikanyň maglumat ulgamlary döretmek ýaly wezipeslerini tutuşlygyna ýa-da bölekleyin ýerine ýetirmegi üçin çekilendir.

Logistikanyň esasy ýörelgeleri

Logistikany özleşdirmek we ony kämilleşdirmek maksady bilen käbir firmalaryň ýanynda konsultatiw (maslahat beriji) merkezler döredilýär. Logistikanyň ösüşi logistikanyň ösüş konsepsiýasynyň ösüşi we onuň ýörelgeleri bilen bilelikde amal edilýär. Logistik ulgamlar işlenilip düzülende hem-de döredilende ýörelgeler wajyp ähmiýete eýedir.

Önümçilik-hojalyk işinde meseleleri çözmeklige logistik çemeleşmeleri görkezýän birnäçe esasy ýörelgeler bardyr (*26-njy surat*).

Sinergetiklik ýörelgesi

- Bu ýörelge kesgitli maksatlara ýetmeklige toplumlaýyn we ulgamlayyn çemeleşmäni kesgitleýär.

Dinamiklik ýörelgesi

- Dinamiklik ösüşiň nobatdaky tapgyrynda aňladylan üpjünçilik-satuw amallaryny, zähmet serişdelerini we predmetlerini, maksatlary we meseleleri kesgitleýär.

Komplektlilik ýörelgesi

▪ Bu ýörelge logistikada ulgamlaryň özarasynnda berk baglanyşylan elementleriň birnäçesiniň ýa-da köplügininiň umumylygy hökmünde gurulmalydyr.

Inisiatiwalylyk ýörelgesi

▪ Bu ýörelge boýunça gurlan logistiki ulgamlar hojalyk işine oňaýly täsir edýän subýektiw şertleri döretmek we kadalaşdyrmak mümkinçilikleri bilen bilelikde ähtimal wakalara kesgitleýji täsiriň ýüze çykmagyny göz önünde tutýar.

Maksadalaýyklyk ýörelgesi

▪ Guramaçylyk, tehniki we tehnologik strukturalary saýlamakda seçijilik (duýgurlyk, täsirlilik) ýüze çykýar.

26-njy surat. Logistikanyň esasy ýörelgeleri

Ýeke-täk ýolbaşçylyk astynda ammar we ulag hojalygy boýunça birleşdirilen düzümlerde özara baglanyşykly wezipeleriň jemlenmesi, ilkinji nobatda, logistikanyň ýörelgeleriniň durmuşa geçirilişini şertlendirýär.

Logistikanyň nukdaýnazaryndan hojalyk ulgamlarynyň güýçli depginlerde ösdürilişi maddy-tehniki binýadyny artdyrmak arkaly däl-de, ony kämilleşdirmegiň hasabyna gazanylýar. Hojalyk işini guramakda has netijeli görkezijiler logistikanyň ýörelgeleriniň esasynda özara baglanyşykly ulgamlaryň we ulgamçalaryň maksimal birleşme-gi arkaly önümçilik, daşamak, üpjünçilik we satuw mehanizmleriniň deň derejede alnyp barylmagynyň netijesinde gazanylýar.

Logistikanyň ýörelgeleri guramaçylyk taslamasynyň usulyny kämilleşdirmäge, hilini ýokarlandyrmaga, ulag-ammar, önümçilik, kommunikasion we maglumat ulgamçalaryny taslamaga ulgamlaryň çemeleşmäni üpjün etmäge kömek edýär.

Halkara logistiki ulgamlaryň modelleri.

Logistiki ulgamlaryň modelleri işlenip düzülende, ulanyjylar wagtyň kesgitli pursadynda hereket edýän obýektiw we subýektiw se-

bäpleriň köp mukdarynyň täsiri hakynda ýatdan çykarmaly däldirler. Bu sebäpleriň esasylary aşakdakylardyr:

1. Subýektleriň düzümi we olaryň ýerleşdirilişi. Ulgam önümçilik we dolanyşyk ugrundan bir ýa-da birnäçe ýuridiki taýdan garaşly we garaşsyz guramalary öz içine alyp biler. Maddy, ykdysady, zähmet resurslaryna bolan isleg (zerurlyk) bilen logistik ulgamyň modelini saýlamak, şeýle-de haryt we hyzmat bazarynda marketing strategiýasyny saýlamak kesgitlenilýär. Logistik ulgam gurnalanda, täze önümçilikler döredilende (emele getirilende), haryt goýujylaryň barlygy we ýerleşişleri hökmany suratda göz önünde tutulmalydyr.

2. Ammarlaryň we geçirilip ýüklenilýän nokatlaryň sany we ýerleşişleri. Olar göni kärhananyň özünde ornaşyp bilerler, haryt goýujylardan kabul edilen maddy resurslary saklamak we gaýtadan işlemek ulgamlaryna ýa-da sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen ammar-üýtgetme merkezlerine birleşip bilerler.

3. Ulgam modelleri. Logistik ulgamlar döredilende, ulag modelleriniň birnäçe görnüşleri işlenip düzülýär. Olaryň her biri harajatlar, ulagyň tipi, haryt goýujylygyň tizligi, ygtybarlylygy, sazlaşyklylygy, gaplanylyşy we ammara ýerleşdirilişi bilen tapawutlandyrylýar. Umuman, islendik üýtgemelerde logistik ulgamlaryň subýektleriniň ulag modelleriniň beýleki görnüşlerini ulanmaga mümkinçilikleri bolmalydyr.

4. Aragatnaşyk. Logistik ulgamlaryň özara baglanyşykly bölümçeleri diňe bir ulag we gözegçilik bilen däl, çylşyrymly ulgamçalary emele getirýän kommunikasion aragatnaşyk bilen hem integirlenendir. Bölümçeler bilen ulgamçalaryň arasyndaky aragatnaşyk maglumat-telekommunikasiýa tehnologiýalary, şol sanda kompýuter tory we ş.m. arkaly amal edilýär. Kuwwatly aragatnaşyk logistik ulgamyň hereket etmeginde wajyp rol oýnaýar. Ol ulgamyň daşky gurşawa uýgunlaşma derejesine täsir edýär, çözgütleri kabul etmek we amala aşyrmak prosesine gönüden-göni täsir edýär.

5. Maglumat ulgamy. Logistik ulgamlar döredilende, olaryň bolmagy hökmany bolup durýar. Onuň düzümi (gurluşy) ulanyjylara bagly bolup, olaryň hataryna diňe bir kesgitli ulgamlaryň elementleri däl, eýsem, daşky gurşawyň elementleri hem girýär.

Logistik ulgamlaryň ösüş prosesi logistik ýörelgelerde esaslandyrylýar hem-de ýokarda sanalyp geçilen elementleriň ählisiniň anyk özara hereketlilikini we ylalaşyklylygyny göz önünde tutýar. Logistik ulgamlaryň modelleriniň düzümi ulgamçalaryň we ulgamyň düzüm elementleriniň arasynda aragatnaşygy we gatnaşyklary guramaklygy üpjün edýär.

Logistik ulgamlaryň aýratynlygy – olaryň üýtgeýän düzümlü ulgamlara bolan gatnaşygydyr. Olar statiki däl, hem-de iş şertlerine laýyklykda gurnalýar, çalt üýtgedip gurmak häsiýetine eýedir. Logistik modelirleme synagyň aýratyn görnüşi bolup, ol obýekti onuň modeli boýunça derňemekden ybaratdyr.

Logistikanyň nazaryýeti hem-de şu wagtky bar bolan amaly tejribe kärhanalarda maddy, pul we beýleki resurslaryň hereketiniň dürli-dürli aýratynlyklaryny, şeýle-de maglumatlary meňzeş modelleriň kesgitli sanawyna jemlemäge kömek edýär. Şeýle çemeleşme wagty azaldýar hem-de özbaşdak programmalary döretmäge serişdeleri tygşytlaýar. Munuň bilen baglylykda logistik subýektler dürli alamatlar boýunça klassifisirlenýärler:

1. Önümçiliginiň tipi boýunça guramalar şulardan ybarat: ýekeleýin, tapgyrly we köpçülikleýin.

2. Tehnologik prosesleriniň häsiýetleri boýunça: üznüksiz we diskret.

Logistik subýektleri klassifisirlemekde aýratyn alamatlar hem ulanylýar:

3. Haryt goýujylaryň düzümi boýunça, haryt goýujylaryň ortaça daşlygy boýunça, beýleki kärhanalar bilen özara hereketlilik derejesi boýunça.

10.3. SCM – üpjünçiligi dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamy. Logistikanyň maglumat üpjünçiligi we gözegçilik

Häzirki zaman maglumat tehnologiýalarynyň dünýä industriýasy ykdysadyýet, maliýe, satuw, önümçilik, ylmy-barlaglar, marketing ýaly islendik gurşawlary üçin çözümleri hödürleýär.

SCM (Supply Chain Management – önümleri eltip bermek zynjyryny dolandyrmak) özboluşly önümçilik bolup, ol hyzmatdaşlaryň wirtual integrasiýasy hökmünde çykyş edýär.

SCM bilen baglanyşykly birnäçe adalgalara düşündiriş:

- **Haryt goýujylary dolandyrmak** – şeýle haryt goýujylaryň sanyny azaldýar, emma şol bir wagtyň özünde işewürlik boýunça hyzmatdaş bolmaga mümkinçilik berýär;
- **Haryt gurlaryny (ätiýaçlyklary) dolandyrmak** – Internet tehnologiýalaryny ulanmak arkaly «sargydy resmileşdirmek – eltip bermek – töleg» siklini gysgaldýar, geleşige gatnajlaryň ählisini elektron usul bilen baglanyşdyrýar we gurlaryň derejesini peseldýär, olaryň dolanyşygyny gowulandyrýar;
- **Paýlaşyş dolandyrmak** – harydy eltip bermek prosesi bilen baglanyşykly resminamalary hödürleýär (haryt bilen üpjün edijilige sargytlar, ulag nakladnoýlary, harydyň eltilip berilmegi barada deslapky habarlar, ýükleriň deklarasiýasy boýunça nägilelikler, arzalar we ş.m.), elektron görnüşde, munuň bilen birlikde resurslary meýilnamalaşdyrmak prosesini gowulandyrmaga kömek edýär;
- **Kanallary dolandyrmak** – söwda boýunça hyzmatdaşlarda önümçilik şertleriniň üýtgändigini baradaky maglumaty çalt ýaýratmak. İşewürlik prosesini ýerine ýetirmek üçin zerur bolan tehniki, önümçilik we nyrh baradaky maglumatlar adaty şertlerde telefon arkaly geçirilýärdi, indi bolsa elektron býulletenler arkaly geçirilip bilner. Şeýle-de maglumatlara ähli hyzmatdaşlaryň elmydama elýeterligi bardyr;
- **Tölegleri dolandyrmak** – tölegleriň geçirilişi we kabul edilişi elektron görnüşde amal edilip, kompaniýany, haryt goýujylary, distribýuterleri birleşdirýär, munuň netijesinde bolsa zähmet harajatlary ep-esli tygşytlanýar;
- **Maliýäni dolandyrmak** – dünýäniň dürli ýurtlarynda wekilhanalary bar bolan kompaniýalara hasaplary boýunça öz serişdelerini dolandyrmaga (dürli walýutalarda alnyp barylýar) kömek edýär.

Käbir hünärmenler bu ulgamy IT-çözgütleriň düzüm bölegi (logistika derejesinde) diýip hasap edýärler, olaryň wezipesi – korporativ resurslary meýilnamalaşdyrmak (ERP).

Logistikanyň maglumat üpjünçiligi we gözegçilik

Işewürligiň ähli gurşawlaryna maglumat-kompýuter tehnologiýalarynyň ornaşdyrylmagy logistikanyň häzirki zaman ýagdaýyny kesgitleýär. Ýokary hereketli kompýuterleri ulanmazdan, logistik konsepsiýalarynyň aglabasynyň durmuşa geçirilmegi mümkin däldir. Logistik prosesiniň maglumat üpjünçiligi örän wajypdyr, çünki hünärmenler işewürlükde we maglumat akymalaryny dolandyrmakda özbaşdak ähmiýeti bar bolan maglumat logistikasyny tapawutlandyrýarlar.

Maglumat akymy – bu kagyz, elektron (resminama), sözleşiş we başga görnüşdäki habarlaryň akymydyr. Logistik hereketlere, wezipelere baglylykda elementar, başlangyç, toplumlaýyn we bazisleýin maglumat akymalaryny bellemek bolar.

Logistik ulgama baglylykda maglumat akymlyry şu aşakdakylara bölünýärler:

1. Logistik ulgamyň ýa-da onuň zwenosynyň, ýa-da akymyň içinden geçýän maglumat akymlyry;

2. Logistik ulgamyň hem-de daşky gurşawyň arasynda geçýän maglumat akymlyry.

Maglumat göterijileriniň görnüşi boýunça kagyz, magnit, çip göterijiler has ýaýran maglumat akymlyry hasaplanylýar. Peýda bolan wagty boýunça maglumat akymlyry aşakdakylara bölünýärler:

1. Ýzygider/stasionar. Bu maglumat akymlyry reglamentirlenen wagty boýunça maglumatlaryň geçirilişine laýyk maglumat akymlyrydyr.

2. Döwürleýin. Bu maglumat akymlyry maglumatlary geçirmegiň wagty bilen berk çäklendirilendir.

3. Operativ (dessine). Bu maglumat akymlyry bolsa interaktiw düzgünde müşderileriň aragatnaşygyny üpjün edýär.

Niýetlenişine baglylykda dolandyryjy, kömekçi maglumat akymlyryny, hasap we analitik işi alyp barmak üçin hem-de çözgütleri işläp düzmek üçin maglumat akymlyryny, kadalaşdyryjy – sorag-jogap maglumatlaryň akymlyryny kesgitleýärler.

Logistika menejmenti maglumat akymalarynyň köp sanly görkezijilerine we häsiýetnamalaryna eýedir:

- geçirilýän habarlaryň adalgalaryna, maglumatlaryň görnüşlerine, resminamalara;
- maglumatlaryň göwrümüne;
- maglumatlaryň geçirilişiniň tizligine;
- maglumat kanallarynyň geçirijilik ukyplylygyna;
- päsgelçiliklerden goraglylygyna.

Işewürlük gurşawynda maglumat akymlyry önümlere-harytlara bildirilýän talaplar, taýýar önümleriň gymmaty, sargyt etmek we taýýar önümi sarp edijilere gowşurmak düzgüni hakyndaky maglumatlary özünde jemleýärler. Satuwlaryň göwrümünü çaklamak üçin maglumat çeşmeleri aşakdakylar ýaly habarlary öz içine alýar:

- bazaryň anyk assortimentiniň öňki satuwlary barada maglumatlary;
- bäsdeşleriň harytlarynyň satuwynyň mukdary;
- bazaryň şol bir böleginiň satuwynyň tutuş göwrümi;
- taýýar önüme bolan bazar islegi;
- öňki satuwlar baradaky maglumatlaryň anyklygy we takyklygy;
- taýýar önümleriň hil taýdan häsiýetnamalarynyň meýilnamalar esasynda üýtgedilmegi;
- sarp edijilik isleginiň gurşawynyň üýtgemeginde ykdysady gönükmeler;
- taýýar önümi paýlamak ulgamynda gysga möhletli çaklaýyşlar;
- täze bazarlaryň ösüşini çaklamak.

Önümçilik-hojalyk işiniň islendik görnüşinde hemişelik netijeligi gazanmak üçin gözegçiligiň laýyk gelýän ulgamyna eýe bolmak hökmanydyr. Akymlaýyn prosesi dolandyrmak bilen çäklennmeli däl. Gözegçiligiň netijeli ulgamçasy bolmadyk ýagdaýynda logistik ulgam doly işe ukyply diýlip hasap edilmez. Bu ulgamçanyň bolmazlygy düýpli ýitgilere getirip biler. Logistik ulgamda ähli ulgamçalaryň, bölek ulgamlaryň özara prosesleriniň parallelligi, sazlaşyklygy bozular, bu ulgamyň aýry-aýry subýektleriniň we dürli düzüjileriniň özara işiniň ygtybarlylygy birden peseler.

Işlenip düzülýän taktiki we strategik çözümleriň hili esasy roly oýnaýar, çünki töwekgelçiligiň tebigaty önümçilik-hojalyk işinde dürli-dürlüdür. Dogry taktiki çözümiň kabul edilmegi prosesleriň barlagyny çalt amala aşyrmaga we degişlilikde, potensial ýitgileri azaltmaga ýa-da ýok etmäge mümkinçilik berýär. Uzak möhletli esasyda ýüze çykýan strategik häsiýetli töwekgelçilikler ätiýaçlandyryşyň çylşyrymly usullaryny talap edýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – A.: TDNG, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – A.: TDNG, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. – A.: TDNG, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – A.: TDNG, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1–12-nji tomlar. – A.: TDNG, 2008–2019.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. – A.: TDNG, 2008.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. 1–12-nji tomlar. – A.: TDNG, 2009–2020.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyň, halkyň hatyrasyna. – A.: TDNG, 2010.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. – A.: TDNG, 2010.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom (Goşundylar). – A.: TDNG, 2010.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – melhemler mekany. – A.: TDNG, 2011.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – A.: TDNG, 2011.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. – A.: TDNG, 2011.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – A.: TDNG, 2013.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ynsan kalbynyň ölçmejek nury. – A.: TDNG, 2014.
16. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: TDNG, 2014.
17. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – A.: TDNG, 2014.
18. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Suw – ýaşayşyň we bolçulygyň çeşmesi. – A.: TDNG, 2015.

19. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ile döwlet geler bolsa... – A.: TDNG, 2015.
20. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – A.: TDNG, 2015.
21. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan abadançylygyň we rowaçlygyň ýurdy. – A.: TDNG, 2015.
22. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bitarap Türkmenistan. – A.: TDNG, 2015.
23. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Gadamy batly bedew. – A.: TDNG, 2016.
24. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi. – A.: TDNG, 2016.
25. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Çäý – melhem hem ylham. – A.: TDNG, 2016.
26. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan. – A.: TDNG, 2016.
27. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – A.: TDNG, 2016.
28. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Mertler Watany beýgeldýär. – A.: TDNG, 2017.
29. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Mert ýigitler gaýrat üçin dogulýar. – A.: TDNG, 2017.
30. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Sport dostluga, saglyga we gözellige tarap ýoldur. – A.: TDNG, 2017.
31. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A.: TDNG, 2017.
32. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Enä tagzym – mukaddeslige tagzym. – A.: TDNG, 2018.
33. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II kitap. – A.: TDNG, 2018.
34. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan Durnukly ösüşiň maksatlaryna ýetmegiň ýolunda. – A.: TDNG, 2018.
35. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Atda wepa-da bar, sapa-da. – A.: TDNG, 2019.
36. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmeniň döwletlilik ýörelgesi. – A.: TDNG, 2020.
37. Paýhas çeşmesi. – A.: TDNG, 2016.
38. Arkadagyň ajap eýýamy. – A.: TDNG, 2017.
39. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. – A.: TDNG, 2016. I tom. A–Ž.
40. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. – A.: TDNG, 2016. II tom. K–Z.
41. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. – A.: TDNG, 2018.
42. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin milli Maksatnamasy. – A., 2010.

43. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň ýaşayş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görmüşdäki milli Maksatnamasy. – A., 2015.
44. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2019–2025-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. – A., 2017.
45. Türkmenistanda sanly bilim ulgamyny ösdürmegiň Konsepsiýasy. 2017-nji ýylyň 15-nji sentýabry.
46. Türkmenistanda 2019–2025-nji ýyllarda sanly ykdysadyýeti ösdürmegiň Konsepsiýasy. 2018-nji ýylyň 30-njy noýabry.
47. «Türkmenistanyň Salgytlar hakynda» Bitewi Kanuny. 2004.
48. Türkmenistanyň Zähmet Kodeksi. – A., 2009.
49. «Täjirçilik syry hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2000.
50. «Kärhananyň işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2002.
51. «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2008.
52. «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2009.
53. «Aragatnaşyk hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2010.
54. «Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2012.
55. «Maglumat we ony goramak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2014.
56. «Innowasiýa işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2014.
57. «Ylmy-tehnologiýa parklary hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2014.
58. «Türkmenistanda Internet torunyň ösüşini we internet-hyzmatlaryny etmegi hukuk taýdan düzgünleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2014.
59. «Mahabat hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2016.
60. «Söwda işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2016.
61. «Kiberhowpsuzlyk hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2019.
62. «Elektron resminama, elektron resminama dolanyşygy we sanly hyzmatlar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. – A., 2020.
63. Şükürow G., Atdaýewa O., Kerimberdiýewa Ş. Kompýuter torlary. – A.: Ýlym, 2010.
64. Kerimberdiýewa Ş., Iwanow B., Atdaýewa O. Maglumat ulgamlarynyň arhitekturasy. – A.: TDNG, 2016.
65. Seýithanowa G., Iwanow B., Şükürow G., Myradow A., Kerimberdiýewa Ş., Arlanowa A., Sarygulow D. Halkara maglumat işewürligi. – A.: TDNG, 2016.

66. Arlanowa A., Orazow B. Maglumatlaryň strukturalary. – A.: TDNG, 2016.
67. Bäşimowa G., Sarygulow D., Ýowjanow Ö., Seýithanowa G., Arlanowa A. Maglumat howpsuzlygy. – A.: TDNG, 2016.
68. Iwanow B., Ýowjanow Ö., Kerimberdiýewa Ş., Orazmuhammedowa A., Nobatow A. Ykdysadyýetde häzirki zaman maglumat tehnologiýalary. – A.: TDNG, 2016.
69. Iwanow B., Atdaýewa O., Sarygulow D., Annamämmedow A., Artykowa A. Ykdysadyýetde we dolandyryşda Internet. – A.: TDNG, 2016.
70. Iwanow B., Atdaýewa O., Seýithanowa G., Bäşimowa G., Myradow A., Sarygulow D., Arlanowa A., Orazow B. Maglumatlar bazalary. – A.: TDNG, 2016.
71. Iwanow B., Ýazhanowa H., Ýazgylyjow A., Atdaýewa O., Kerimberdiýewa Ş., Şükürow G., Seýithanowa G., Bäşimowa G., Ýowjanow Ö., Arlanowa A. Ykdysadyýetde maglumat ulgamlary we tehnologiýalary. – A.: TDNG, 2017.
72. Arlanowa A., Sarygulow D., Seýithanowa G. Halkara işewürligi. – A.: TDNG, 2017.
73. Sarygulow D., Arlanowa A., Annamämmedow A., Nobatow A. Internet marketing. – A.: TDNG, 2017.
74. Калинина А.Э. Интернет-бизнес и электронная коммерция: учебное пособие [электронный ресурс]. Волгоград.: ВолГУ, 2004.
75. Дик В.В., Лужецкий М.Г., Родионов А.Э. Электронная коммерция. М., 2005.
76. Брагин А.А. Электронная коммерция: учебное пособие для вузов. М., 2005.
77. Гаврилов Л.П. Электронная коммерция: Учебное пособие по выполнению практических работ. М., 2006.
78. Кобелев О.А. Электронная коммерция. М., 2006.
79. Юрков К.А., Лядова Л.Н., Хлызов А.В., Климов Г.В. Технологии создания систем электронной коммерции. Пермь, 2007.
80. Юрасов А.В. Основы электронной коммерции. Учебник для ВУЗов. – М.: Горячая линия-Телеком, 2008.
81. Тарарук Ю.О. Электронная коммерция. М.: Московский финансово-промышленный университет «Синергия», 2011.
82. Амелин Р.В. Информационная безопасность. Саратов.: УЦ «Новые технологии в образовании». 2011.
83. Дёмина А.В. Электронный бизнес: учебное пособие. Саратов, 2015.
84. Арланова А.А. Инновационное развитие АПК Туркменистана и роль рекламы в АПК. Украина. Конференция EMC 2015: Тезисы

по основным тематическим направлениям конференции: Секция 2. Товароведение – основа экспертизы товаров. Украина, 2015. <http://konfemc.ukrainianforum.net/t8-topic>

85. Арланова А. Развитие электронного бизнеса: мировой и туркменский опыт. Проблемы и перспективы электронного бизнеса: сборник научных статей международной научно-практической конференции. Гомель.: учреждение образования «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации», 2017. <http://www.i-bteu.by>
86. Internet saýtlary:
<http://www.turkmenistan.gov.tm>
<http://www.wikipedia.org>
<http://www.3dnews.ru>
<http://www.emoney.ru>
<http://www.e-commerce.ru>
<http://www.business2business.ru>
<http://www.internetworldstats.com>
<http://www.ecommercelaw.ru>
<http://www.tradecard.com>
<http://www.ebanks.ru>
<http://www.secur.com>
<http://www.scrf.ru>
<http://www.itsec.ru>

MAZMUNY

Giriş	7
I BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGI WE ONUŇ HÄZIRKI ZAMAN YKDYSADYÝETINDE TUTÝAN ORNY	
1.1. Elektron täjirçiligi barada düşünje we oňa berilýän kesgitlemeler.....	11
1.2. Elektron ykdysadyýetiň adaty ykdysadyýetden esasy tapawutlary	15
1.3. Elektron täjirçiliginiň ewolýusiýasynyň döwürleri (fazasy).....	20
1.4. Elektron täjirçiliginiň ösüş taryhy (ewolýusiýasy)	22
II BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE TÄJIRÇILIK SIKLI	
2.1. Işewürlük işiniň elektron täjirçiligine geçmegi bilen ugrunyň üýtgedilmegi. «Adaty» we «elektron» täjirçiliginiň sikleri	40
2.2. Elektron işewürligi boýunça çözgütleri amala aşyrmak üçin ulanylýan tehnologiýalar	47
III BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE KOMPANIÝANYŇ ÖSÜŞ STRATEGIÝASY WE TAKTIKASY	
3.1. Internet-strategiýalar	49
3.2. Internetde korporativ taslamalary ösdürmegiň strategiýalary	51
3.3. Internet-taslamalaryň ösüş strategiýasy	53
3.4. Elektron täjirçiliginiň strategiýasyny ornaşdyrmagyň artykmaçlyklary.....	57
IV BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINIŇ UGURLARY WE OLARDA IŞEWÜRLIK IŞINIŇ GÖRNÜŞLERI	
4.1. Elektron täjirçiliginiň ugurlary we olaryň aýratynlyklary	63
4.2. Işewürligi alyp barmagyň täze usulyýetiniň dürli goşundylary. Işewürlük-işewürlük ugrunyň häsiýetnamasy (B2B)	67
4.3. Wirtual kärhanalar – elektron işewürliginiň esasy.....	68
4.4. Işewürlük-sarp ediji ugrunyň häsiýetnamasy (B2C).....	72
4.5. Internet arkaly söwda ulgamlarynyň klassifikasiýasy we olary amala aşyrmagyň usullary.....	75
V BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE PORTAL DÜŞÜNJESI WE WIRTUAL SÖWDA MEÝDANÇALARYNYŇ TUTÝAN ORNY	
5.1. Portal düşünjesi, görnüşleri we nusgalary.....	77
5.2. Wirtual söwda meýdançalary (e-marketplace).....	80
5.3. Elektron witrinalar, maglumat kiosklary we panelleri, sanlaýyn wideopaneler.....	87
5.4. Elektron dükanlar we elektron auksion.....	88

**VI BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE İŞLEMEKLİĞİ ÜPJÜN EDÝÄN
MAGLUMAT TEHNOLOGIÝALARY WE OLARY INTERNET
TORUNYŇ INFRASTRUKTURASYNDA ÝERLEŞDIRMEK**

6.1. Elektron täjirçiliginde maglumat tehnologiýalarynyň esasy ugurlary.....	91
6.2. Internet ulgamy, onuň döreýşi we ösüş taryhy.....	94
6.3. Internet torunyň infrastrukturasy.....	96
6.4. Internet infrastrukturasynda elektron täjirçiligi alyp barmagyň innowasion usullary	100

**VII BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE
MAGLUMAT HOWPSUZLYGY**

7.1. Elektron täjirçiligi ulgamlarynda maglumat howpsuzlygy we maglumat goragy. Maglumatlaryň kriptografik goragy.....	105
7.2. Elektron täjirçiliginde maglumat howpsuzlygyny üpjün etmegiň esasy çäreleri: SSL, TLS we SET protokollary.....	113
7.3. Maglumat howpsuzlygynyň hukuk esaslary	117

**VIII BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE MARKETING
TEHNOLOGIÝALARYNYŇ ÖZGERMEGI (TRANSFORMASIÝASY)**

8.1. Saýtpromouting düşünjesi we onuň strukturasy	123
8.2. Internet-mahabat düşünjesi. Internet-mahabatynyň esasy aýratynlyklary.....	126
8.3. Gözlegi amatlaşdyrmak (optimizasiýasy) düşünjesi we maksatlary. Web-resursyň kontentiniň amatlaşdyrylmagy, onuň tapgyrlary we artykmaçlyklary	131

**IX BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE
HASAPLAŞYKLARYŇ ADATY TEHNOLOGIÝALARYNYŇ
ÖZGERMEGI (TRANSFORMASIÝASY)**

9.1. Elektron töleg we elektron töleg ulgamlary: adalgalaryna kesgitleme	138
9.2. Elektron tölegleriň düzümleri we olaryň aýratynlyklary. Elektron töleg ulgamlarynyň ösüş depginleri	141
9.3. Billing düşünjesi.....	147
9.4. Elektron töleg gurallary: elektron pullar, plastik kartlar, Internet-banking	149

**X BAP. ELEKTRON TÄJIRÇILIGINDE
ÜPJÜNÇILİĞİ DOLANDYRMAK WE LOGISTIKA**

10.1. Logistika – elektron işewürliginiň esasy.....	156
10.2. Logistikanyň ösüş görkezijileri, tendensiýalary we esasy ýörelgeleri	160
10.3. SCM – üpjünçiligi dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamy. Logistikanyň maglumat üpjünçiligi we gözgeçilik	164
Peýdalanylan edebiýatlar	169

Aýgözel Arlanowa, Batyr Orazmuhammedow

ELEKTRON TÄJIRÇILIGI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>E. Berdiýewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>A. Korotkowa, B. Mämmetgurbanow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>G. Baýsähedowa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 28.10.2020. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Şertli çap listi 11,0. Hasap-neşir listi 9,0.
Çap listi 11,0. Şertli reňkli ottiski 44,5.
Sargyt № 2025. Sany 400.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.